

**ҚАРШИ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
PhD.30.05.2018.Fil.70.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

САМАРҚАНД ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

*Қўлёзма ҳуқуқида
УДК 821.512.133 (092 Навоий)*

РАЗЗОҚОВ АЛИШЕР АБДУЗОХИДОВИЧ
**АЛИШЕР НАВОИЙ ШЕЪРИЯТИДА ИЛМ ВА МАЪРИФАТ
ТАЛҚИНИ**

10.00.02 – ўзбек адабиёти
филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
илмий даражасини олиш учун тайёрланган

ДИ С С Е Р Т А Ц И Я

Илмий раҳбар: Д.И.Салоҳий,
филология фанлари доктори, профессор

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	4 – 12
I БОБ. НАВОИЙ ШЕЪРИЯТИДАГИ ИЛМ ВА МАЪРИФАТ ҒОЯЛАРИНИНГ МАНБАЛАРИ.....	13 – 50
1.1. Исломий манбалар.....	13 – 34
1.2. Тасаввуфий илдизлар.....	35 – 50
II БОБ. ШОИР ЛИРИКАСИДА ИРФОНИЙ ҒОЯЛАР СИНТЕЗИ.....	51 – 109
2.1. Навоий шеъриятида илм тавсифи ва талқини.....	51 – 72
2.2. Маърифатнинг тасаввуфий ифодаси.....	73 – 92
2.3. Навоий маърифий қарашларини ифодалаган ирфоний истилоҳлар.....	93 – 109
III БОБ. НАВОИЙНИНГ МАЪРИФИЙ ҚАРАШЛАРИ АКС ЭТГАН ТИМСОЛЛАР БАДИИЯТИ.....	110 – 158
3.1. Алишер Навоийнинг ирфоний қарашларида ҳазрати Пайғамбар (с.а.в.) ва ориф тимсолларининг ёритилиши.....	110 – 133
3.2. Ақл ва ишқ тимсолларининг бадиий талқини.....	134 – 158
ХУЛОСА.....	159 – 162
ҒОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	163 – 174

КИРИШ

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон адабиётшунослиги ХХІ асрга келиб, шарқ мумтоз адабиётининг ўлмас намояндалари қатори Алишер Навоий каби умуминсоний миқёсдаги ижодкорлар асарларини ҳам бугунги глобаллашган илмий-назарий тафаккур сатҳида ўрганиш муаммосини кун тартибига қўйди. Янгиланаётган даврга монанд илмий жиҳатдан такомиллашиб бораётган адабиётшуносликдаги назарий методлар, янгича талқин ва таҳлил усуллари асосида жаҳоншумул ижодкорлар асарларини дунё илмий жамоатчилиги миқёсида татбиқ қилиш, мавзу ва ғоялар дунёсини, тимсоллар бадииятини типологик ўрганиш замонавий жаҳон адабиётшунослиги марказида турган долзарб муаммога айланди. Алишер Навоий шеърятининг ирфоний-тасаввуфий маъноларини янгича назарий асосларда комплекс ўрганиш замонавий дунё адабиётшунослигини жаҳон бадиий тафаккурининг мана шундай глобал жараёнларига даҳлдор этиши билан муҳим аҳамият касб этади.

Жаҳон илм-фани бугунги глобал дунёда Алишер Навоий қолдирган салмоқли адабий меросга янада кўпроқ таяниши, унинг мазмун-моҳиятини чуқур англаб етиши лозим. Инглиз шарқшунослигида Навоий асарлари матншунослик нуқтаи назарида тадқиқ этилган бўлса, немис олимлари шоир шеърятининг поэтик ва бадиий хусусиятларини ўрганишга аҳамият қаратдилар, француз олимлари эса ўтган аср бошларида Навоийнинг бир қатор насрий асарларининг илмий танқидий матнларини яратдилар. Алишер Навоий ижоди мисолида шарқ мумтоз адабиёти ўзининг энг юқори чўққисига кўтарилди ва ундаги муҳим бир даврни ташкил этди. Шу нуқтаи назардан Навоий ижодини исломий-тасаввуфий ғоялар, шарқона бадиият мезонлари негизида ўрганиш, шоир лирикасининг ирфоний моҳиятини жаҳон адабиёти контекстида тадқиқ этиш янги ва долзарб муаммо саналади.

Навоийшунослик тарихи узоқ даврларга бориб тақалса-да, мустақиллик йилларида адабиётшуносликнинг бу соҳаси янги ўзанларда ривожланди. Бу даврда ўзбек навоийшунослигида шоир асарлари манбалари таснифи, нашрлари, текстологик таҳлили, тарихий-биографик, қиёсий-тарихий, илмий-тасаввуфий тадқиқи борасида муайян ютуқларга эришилди. Айни пайтда, шоир ижодини умумжаҳоний кўламда, муаллиф диний-маърифий дунёқараши, бадиий-концептуал принциплари асосида холисона ўрганиш бугунги адабиётшунослик олдида турган муҳим масалалардандир. Зеро, "...адабиёт ва санъатга, маданиятга эътибор – бу аввало, халқимизга эътибор, келажагимизга эътибор экани, буюк шоиримиз Чўлпон айтганидек, адабиёт ва маданият яшаса, миллат яшаши мумкинлигини унутишга бизнинг асло ҳаққимиз йўқ"лиги¹ бугунги адабиётшунослигимиз олдида қанчалик катта вазифалар қўйилганлигини кўрсатади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармонлари, 2017 йил 20 апрелдаги ПҚ-2909-сонли «Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги, 2017 йил 28 июлдаги ПҚ-3160-сонли «Маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш ва соҳини ривожлантиришни янги босқичга кўтариш тўғрисида»ги, 2017 йил 17 февралдаги ПҚ-2789-сонли «Фанлар академияси фаолияти, илмий тадқиқот ишларини ташкил этиш, бошқариш ва молиялаштиришни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги, 2017 йил 13 сентябрдаги ПҚ-3271-сонли «Китоб маҳсулотларини нашр этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғиб қилиш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастури тўғрисида»ги Қарорлари, шунингдек, мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг "Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир" мавзусида Ўзбекистон ижодкор зиёлилари вакиллари билан учрашувдаги маърузаси // Халқ сўзи. 2017 йил, 4 август.

белгиланган вазифаларни амалга оширишда мазкур диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига боғлиқлиги. Мазкур тадқиқот республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. «Демократик ва ҳуқуқий жамиятни маънавий-ахлоқий ва маданий ривожлантириш, инновацион иқтисодни ривожлантириш» устувор йўналиши доирасида бажарилган.

Мавзунинг ўрганилганлик даражаси. Дунё адабиётшунослигида тасаввуфий адабиёт муаммолари Ҳ.Риттер, Л.Массигнон, Ж.С.Тримингэм, А.Шиммел, А.Зарринкўб, М.А.Жўшон сингари адабиётшунос ва шарқшунослар томонидан ўрганилган бўлса-да, бироқ бу тадқиқотчилар, асосан, араб ва форс тилли муаллифлар асарларига таянганлар². XIX – XX асрларда рус шарқшунослигида Алишер Навоий шахсияти ва ижодига алоҳида қизиқиш яққол кўзга ташланди. Рус шарқшуносларидан М.Никитский, В.Бартольд, Е.Бертельс, А.Кононов, А.Боровков, А.Семёнов, М.Салье, А.Якубовский, А.Болдиревларнинг салмоқли тадқиқотлари яратилди³. Бироқ Алишер Навоийнинг ирфоний-тасаввуфий қарашларига ҳолисона баҳо беришга уриниш Е.Э.Бертельс⁴ тадқиқотларидагина кўзга ташланади.

Ўзбек навоийшунослиги собиқ иттифоқ йилларида А.Саъдий, Ойбек, В.Зоҳидов, Ҳ.Сулаймон, И.Султон, А.Қаюмов, С.Ғаниева, А.Ҳайитметов, А.Абдуғафуров, А.Рустамов сингари олимлар меҳнати туфайли янги поғонага кўтарилган бўлса-да, бироқ Навоий ижодининг тасаввуфий моҳиятига ҳолисона ва етарли баҳо берилмади⁵. Проф. А.Саъдийнинг⁶ бу

² Қаранг: Хорижда тасаввуф таълимотининг ўрганилиши. Талқин ва таржималар муаллифи Қ.Исмоилов. – Тошкент: Mumtoz so'z, 2008.

³ Қаранг: Халлиева Г.И. XX аср рус шарқшунослигида ўзбек мумтоз адабиёти тадқиқи: Филол. фан. док. дисс. автореф. – Тошкент, 2016.

⁴ Бертельс Е.Э. Избранные труды: Навоий и Джамии. – Москва: Наука, 1965; Суфизм и суфийская литература. – Москва: Наука, 1965.

⁵ Қаранг: Саъдий А. Символизм тўғрисида. – Тошкент: Ўздавнашр, 1932; Ойбек. Навоий гулшани. – Тошкент: Бадиий адабиёт: 1967; Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби. – Тошкент: Ўзбекистон, 1970; Султон И. Навоийнинг қалб дафтари. – Тошкент: Ғ.Ғулом, 2010; Қаюмов А. Алишер Навоий. – Тошкент: Ёш гвардия, 1976; Ғаниева С. Алишер Навоий. – Тошкент: Фан, 1962; Ҳайитметов А. Навоийнинг ижодий

борадаги уринишлари эса ўша давр мафкураси тақозосига кўра адабиётшунос О.Шарафиддиновнинг танқидига учради⁷. Академик В.Зоҳидовнинг “Улуғ шоир ижодининг қалби” номли монографиясида бошқа муаллифларга нисбатан Навоийнинг тасаввуфга муносабати кенгроқ ёритилган бўлса-да, бироқ ундаги кўпгина фикрлар “социалистик мафкура таъсирида айтилган бўлиб, кўпроқ Навоийни тасаввуфдан, идеализмдан ажратиб олишга ва материализмга мансуб этишга қаратилган”⁸.

Тасаввуф ва тасаввуф адабиётидаги илмий-маърифий қарашлар ва унинг ўзбек мумтоз адабиётидаги бадий талқини масалалари ҳақида ўзбек адабиётшунослигида маълум даражада фикр билдирилган. Истиклол йилларида илмнинг бу соҳасида бир қатор тадқиқотлар юзага келди. Жумладан, И.Ҳаққулов, А.Абдуқодиров, Н.Комилов, М.Муҳиддинов, Д.Салоҳий, Н.Жабборов, С.Олимов, К.Муллаҳўжаева, У.Қобилов, У.Жўрақулов, Н.Бекова, Н.Бозорова, З.Мамадалиева, О.Давлатов каби адабиётшунос олимларнинг асарлари, илмий тадқиқотлари бунга мисол бўла олади⁹.

методи масалалари. – Тошкент: Ўзфанакаднашр, 1963; Абдуғафуров А. Навоий ижодида сатира. – Тошкент: Фан, 1972; Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979.

⁶ Саъдий А. Символизм тўғрисида. – Тошкент: Ўздавнашр, 1932. – 112 б.

⁷ Шарафиддинов О. Танланган асарлар. – Тошкент: Фан, 1978. – Б. 182.

⁸ Абдуқодиров А. Тасаввуф ва Алишер Навоий ижодиёти (Ваҳдат ул-вужуд проблемаси бўйича). Филол. фан. докт. дисс. – Тошкент: 1998. – Б: 4.

⁹ Қаранг: Ҳаққулов И.Ч. Ўзбек тасаввуф адабиётининг шаклланиши ва тараққиёти: Филол. фанлари докт. дисс. – Тошкент, 1995.; Ҳаққул И. Тасаввуф ва шеърият. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991.; Шу муаллиф. Тасаввуф сабоқлари. – Бухоро: Бухоро, 2000; Навоийга қайтиш. – Тошкент: Фан, 2007.; Тақдир ва тафаккур. – Тошкент: Шарқ, 2007; Абдуқодиров А. Тасаввуф ва Алишер Навоий ижодиёти (Ваҳдат ул-вужуд проблемаси бўйича): Филол. фан. докт. дисс. – Тошкент, 1998; Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Мовароуннахр – Ўзбекистон, 2009.; Шу муаллиф. Хизр чашмаси. – Тошкент: Маънавият, 2005; Олим С. Ишқ, ошиқ ва маъшук. – Тошкент: Фан, 1992.; Нақшбанд ва Навоий. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996; Муҳиддинов М. Комил инсон – адабиёт идеали. – Тошкент: Маънавият, 2005; Салоҳий Д. Навоий насрида тасаввуф. – Самарқанд: СамДУ нашри, 1995.; Шу муаллиф. Ҳуррият ҳарорати. – Тошкент: Фан, 2007; Жабборов Н. Маърифат надир? – Тошкент: Маънавият, 2010; Жабборов Н. “Илм андоғ ганжи нофиъдур...” // Шарқ юлдузи, 2002. 3-сон. – Б: 150 – 151; Жабборов Н. Ой ҳам ибодат қиладими? // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2005 йил 28 октябрь; Муллаҳўжаева К.Т. Алишер Навоий ғазалиётида тасаввуфий тимсол ва бадий санъатлар уйғунлиги (“Бадоеъ ул-бидоя” девони асосида): Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Тошкент, 2005; Қобилов У. Илоҳиёт ва бадийят. – Тошкент: Ниҳол, 2008; Жўрақулов У.Х. Алишер Навоий “Хамса”сида хронотоп поэтикаси: Филол. фан. докт. дисс. автореф. – Тошкент, 2017; Бекова Н. Алишер Навоий шеъриятида ҳамд поэтикаси. – Тошкент: Фан, 2006; Бозорова Н. Алишер Навоий ғазалларида кўнгил образи. – Тошкент: Фан, 2009; Мамадалиева З.У. “Лисон ут-тайр” достонидаги рамзий образлар тизими: Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Тошкент, 2011; Давлатов О.Д. Алишер Навоий шеъриятида Қуръон оятлари ва ҳадисларнинг бадий талқини: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори диссертацияси автореферати. – Самарқанд, 2017.

Илм ва маърифат ғояларининг тасаввуфий адабиётда, хусусан Алишер Навоий ижодида тутган ўрни ва поэтик талқини ҳақида мазкур ишларда маълум ўринларда ва маълум маносабат билан фикрлар билдирилган бўлса-да, лекин бу масала яхлит илмий-монографик тадқиқот доирасида ўрганилмаган. Шу муносабат билан таниқли адабиётшунос олим И.Ҳаққул бу масалада шундай фикр билдирган эди: “Маърифат ва орифлик ҳақида тинимсиз гапирилади, тўхтовсиз ёзилади. Аммо ирфоний нуктаи назардан “Ориф ким? Маърифат нима?” – деган саволга тўлақонли жавоб қайтарадиган бир мақолани ҳам учратмайсиз”¹⁰. Адабиётшунос олим ўзининг “Навоийга қайтиш” номли китобида ҳам бу масаланинг махсус ўрганилмагани ҳақида алоҳида тўхталиб ўтган¹¹. Мазкур ҳолат навоийшунослик соҳасида ҳали ўрганилмаган қирраларнинг борлигидан далолатдир.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилган олий таълим муассасаси илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Тадқиқот Самарқанд Давлат университети илмий тадқиқот ишлари режасининг 2016 – 2020 йилларга мўлжалланган “Алишер Навоий ижоди ва адабий таъсир масалалари” мавзуидаги илмий ишлар доирасида ҳамда Ф-1-06-сонли “Истиқлол даври ўзбек адабиётида Шарқу Ғарб адабий анъаналари синтези” (2012 – 2016) номли фундаментал лойиҳа таркибида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади тасаввуф таълимотидаги илм ва маърифат ғояларининг Алишер Навоий ижодида тутган ўрни ва поэтик талқини масалаларини шоирнинг “Хазойин ул-маоний” девони мисолида илмий асослашдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари қуйидагилардан иборат:

Алишер Навоий шеърлятидаги ирфоний ғояларнинг исломий манбаларини ва тасаввуфий илдизларини аниқлаш;

¹⁰ Ҳаққул И., Очилов Э. Ўзбек мумтоз адабиёти ва тасаввуфни ўрганиш муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти, 2003. 2-сон. – Б. 69.

¹¹ Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 64 – 65.

Алишер Навоий шеъриятида илм истилоҳининг ирфоний маънолари ва бадиий талқини масалаларини ўрганиш;

Алишер Навоий шеъриятида маърифат тушунчасининг тасаввуфий талқинини ёритиш;

шоир маърифий қарашларини ифодалаган ирфоний истилоҳларни ўрганиш;

Алишер Навоийнинг ирфоний қарашларида Пайғамбар (а.с.) ва “ориф” тимсолларининг бадиий талқини масаласини тадқиқ этиш;

“ақл” ва “ишқ” тимсолларининг шоир шеъриятидаги ирфоний моҳиятини таҳлил этиш.

Тадқиқот объекти сифатида Алишер Навоийнинг “Ғаройиб ус-сиғар”, “Наводир уш-шабоб”, “Бадоеъ ул-васат”, “Фавойид ул-кибар” девонларини ўз ичига олган “Хазойин ул-маоний” куллиётидан ўрин олган, маърифий-ирфоний мазмундаги ижод намуналари танланган.

Тадқиқот предмети Алишер Навоий шеъриятидаги ҳамд, муножот, наът ва орифона, шунингдек ошиқона ва риндона ғазаллар ҳамда бошқа жанрдаги шеърларнинг ирфоний мавзулари таҳлил ва талқин ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Тадқиқотда матний-қиёсий ва таҳлилий-қиёсий усуллардан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

Навоий шеъриятидаги илм ва маърифат ғояларининг исломий ва тасаввуфий манбалар асосида шаклланганлиги исботланган;

илм ва маърифат тушунчаларининг Навоий шеъриятида ирфоний-тасаввуфий моҳият касб этиши ҳамда бу буларга муштарак мавзулар, жумладан, инсон муаммосига доир ирфоний-тасаввуфий ғояларнинг шоир ижодидаги бадиий талқинлари илмий жиҳатдан очиқ берилган;

“сир”, “дард”, “ғам”, “алам” истилоҳларнинг Алишер Навоий шеъриятидаги тасаввуфий маънолари ва уларнинг бадиий кўринишлари қиёсий-таҳлилий усулда ёритилган;

Навоий ирфоний қарашларини ўзида акс этган Пайғамбар (а.с.) ва ориф, ақл ва ишқ тимсолларининг шоир шеъриятидаги бадий талқинлари илмий асосда очиб берилган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

Алишер Навоий ирфоний қарашларида исломий-тасаввуфий манбаларнинг ўрни ҳақида яхлит ва тизимли илмий-назарий қарашлар шакллантирилган;

шоир шеъриятидаги илм ва маърифат ғояларининг ирфоний маъноларини очиб бериш орқали шоир тафаккур даҳосини янада чуқурроқ англаш учун янги таҳлил ва тадқиқ усуллари ишлаб чиқилган;

Навоий ижодида исломий маърифат ва тасаввуфий талқин уйғунлиги масаласи таҳлиллар орқали аниқланган;

Навоий сўфиёна қарашларининг бадий талқинида Шарқ мумтоз адабиётининг анъанавий рамз ва тимсолларининг ўрни белгиланган.

Олинган натижаларнинг ишончлилиги тадқиқот юзасидан чиқарилган хулосалар тадқиқотчи томонидан эълон қилинган илмий ишларда ўз ифодасини топганлиги ҳамда бу хулосалар илмий жамоатчилик томонидан ижобий баҳоланганлиги, аниқ қўйилган муаммо қиёсий-типологик, матний-қиёсий усуллар ёрдамида ечилганлиги, назарий хулоса ва фаразларнинг амалиётга жорий этилганлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти Алишер Навоий асарларининг ирфоний мазмунини, диний-тасаввуфий характеридаги асарларни тўғри таҳлил ва талқин қилишга илмий-назарий асос бўлиб хизмат қилиши мумкинлиги билан изоҳланади.

Тадқиқотнинг айрим илмий хулосалари шу пайтгача илмий жамоатчилик эътиборидан четда қолаётган Навоий ирфоний қарашларининг исломий маърифат билан уйғунлигини яқинроқ танишиш имконини беради.

Диссертациянинг хулосаларидан адабиётшунослик, мумтоз адабиёт тарихи, тасаввуфшунослик, диншунослик, маънавият асослари каби ўқув

фанлари учун олий таълим тизимига мўлжалланган дарслик ва ўқув қўлланмалар ёзишда фойдаланиш мумкин.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Алишер Навоий шеъриятида илм ва маърифат ғояларининг бадий талқинларини тадқиқ этиш ҳамда унинг илмий-назарий асосларини ишлаб чиқиш асосида:

мумтоз шоирлар ижодида инсон муаммоси ва унинг бадий талқини берилишини ўрганганда миллий истиқлол мафкураси нуқтаи назаридан ёндашиш зарурлиги асосланиб, масаланинг шу тарзда қўйилишида Навоий шеъриятидаги илм ва маърифат ғояларининг анъана, адабий таъсир, бидий синтез доирасидаги бадий талқини юзасидан чиқарилган хулосалардан Ф-1-06-сонли “Истиқлол даври ўзбек адабиётида Шарқу Ғарб адабий анъаналари синтези” номли фундаментал тадқиқот лойиҳасида фойдаланилган (Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2018 йил 5 декабрдаги 89-03-4229-сон маълумотномаси). Натижада лойиҳада илм ва маърифат тушунчаларининг Навоий шеъриятида ирфоний-тасаввуфий моҳият касб этиши ҳамда бу буларга муштарак мавзуларнинг шоир ижодидаги бадий талқинлари бўйича хулосалар чиқарилган.

Алишер Навоий шеъриятидаги ирфоний мавзулар ва бадий санъаткорлик уйғунлиги масалалари, шоир ғазалларидаги маърифий йўналиш ва орифона кечинмалар ҳақида Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Самарқанд вилоят ҳудудий бўлинмаси қошидаги “Садоқат” ижодий тўғараги ёш ижодкорларига маърузалар қилинган (Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг 2018 йил 26 ноябрдаги 01-03-05/1636-сон маълумотномаси). Илмий хулосаларнинг амалиётга қўлланилиши тўғарак аъзолари бўлган ёш ижодкорларнинг Навоий ирфоний қарашларини ўзида акс этган Пайғамбар (а.с.) ва ориф, ақл ва ишқ тимсолларининг шоир шеъриятидаги бадий талқинларини теранроқ англашларига кўмаклашган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Мазкур тадқиқот натижалари 2 та халқаро ва 7 та республика илмий-амалий анжуманларда муҳокамадан ўтказилган. Шунингдек, диссертация Ўзбекистон халқаро

ислом академиясининг Мумтоз шарқ адабиёти ва манбашунослик, Ислом фанлари кафедраларининг 2018 йил 3 декабрдаги қўшма йиғилишида ҳам муҳокама қилиниб, ҳимояга тавсия этилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилиниши. Диссертациянинг асосий мавзуси бўйича 22 та илмий иш чоп этилган. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Олий Аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 7 та мақола, жумладан, 6 таси республика ҳамда 1 таси хорижий журналда нашр қилинган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, уч боб, хулоса ва адабиётлар рўйхатидан ташкил топган бўлиб, ҳажми 174 саҳифадан иборат.

I БОБ. НАВОИЙ ШЕЪРИЯТИДАГИ ИЛМ ВА МАЪРИФАТ ҒОЯЛАРИНИНГ МАНБАЛАРИ

1.1. Исломий манбалар

Алишер Навоий ижоди мумтоз адабиётдаги фавқуллодда ҳодиса сифатида мумтоз адабиётимизнинг энг муҳим бўғинини ташкил этади. Айнан Алишер Навоий ижодида шеърият, хусусан ғазалиёт нафақат бадий жиҳатдан такомилга эришди, балки унинг мавзу ва тимсоллар олами ҳам сезиларли даражада кенгайди. Алишер Навоий бадий ижоддаги салафларининг илғор тажрибаларини исломий-маърифий ғоялар ва ўз даврининг ижтимоий-ахлоқий муаммоларини шеъриятда санъаткорона уйғунлаштирди.

Бугун шоирнинг барча асарлари фанга маълум. Навоийшуносликнинг бугунги долзарб вазифаси эса шоир ижодини асл ҳолида, унинг ғоялари, шахсияти, эътиқоди, бадий нияти ва дунёқарашидан келиб чиққан ҳолда таҳлил ва талқин этишдир. Шоир асарларининг мавзу-мундарижасини белгилашда унинг шахсияти энг муҳим омил ҳисобланади, албатта. Афсуски, миллий адабиётшунослигимиз собиқ тузум мафкурасига қарам бўлган узок йиллар мобайнида шоир шахсиятининг фақат бир томони – унинг етук ижодкорлиги, давлат ва халқ ҳаётида тутган ўрнига алоҳида урғу берилгани ҳолда унинг дину диёнат ҳомийси сифатидаги исломий шахсияти шу давр тадқиқотларида деярли акс эттирилмади. Шоир асарлари нашрларида ҳам шу тамойилга амал қилинди – асарлардаги эътиқодий дунёқараш ифодаланган боблар қирқиб ташланди. Навоийнинг исломий жамиятда тутган ўрни ва қарашлари тамоман бузиб талқин этилди.

Алишер Навоий асарларига ноҳолис муносабат, унинг ижодини ҳар тарафлама чуқур ўрганмасдан, текширмасдан қилинган ишларнинг ғайриилмий, зарарли жиҳатларини академик Ойбек ҳақли равишда шундай баҳолаган: “Навоий – демократ, Навоий – меҳнаткаш оммалар манфаатининг ҳимоячиси, Навоий – атеист, подшолар, султонларнинг ашаддий душмани,

Навоий революционер ва ҳоказо нотўғри тасдиқлашлар улуг шоирнинг меросини ўрганишга зарар беради... Унинг асарларини атрофлича, чуқур текширмасдан, текширувчи олдиндан белгилаб қўйган мақсадларини исбот қилиш учун атайлаб мисралар қидирса, ёки тасодифий юлиб олинган жойларга восита қилинса, шоирдан хоҳлаган фигурани – ...атеист, революционер ва ҳоказони яшаш қийин эмас. Бу – жуда зарарли. Шоир идеаллаштириш ёки асрлаштириш (модернизация)га мутлақо муҳтож эмас”.¹² Айтиш лозимки, бу ўша замондаги талқинлар юзасидан билдирилган энг инсофли фикрлардан биридир.

Демак, Навоий асарларининг ирфоний моҳиятини холис баҳолашнинг бирламчи асоси шоирнинг исломий шахсияти ва дунёқараши бўлмоғи лозим. Хондамирнинг Алишер Навоий ҳақидаги қуйидаги қайдлари шоир исломий шахсиятининг ёрқин кўринишидир: “Бандалар ва ибодат қилувчиларнинг пушти паноҳи бўлган бу зот (Навоий – Р.А.)нинг жума ва жамоат намозларини ўқишни ташкиллаштиришдаги саъй-ҳаракатлари ва ғайратлари шу даражада эдики, Марғаний боғи ичида ўта чиройли безаклар билан зийнатланган бир масжид куриб, ўз замонаси қориларининг сараси бўлган Хожа Ҳофиз Муҳаммад Султоншоҳни ушбу масжид имомлигига тайинлагандилар ва ўзлари ҳам бу ерда беш маҳал жамоат билан ўқиладиган намозларнинг барчасида қатнашардилар”.¹³

Айни соҳадаги энг муҳим манба бу – Навоийнинг ўз асарларидаги эътиқодий қарашлари ҳақидаги чизгиларидир. Бу, айниқса, Навоийнинг насрий асарларида яққол кўзга ташланади. Жумладан, “Вақфия” асарида шоир шундай дейди: “...чун кишига абадий давлат ва саромади саодат ва ҳаёт чашмасининг навиди ва нажот манзилининг умиди исломнинг беш сутунлик зотул модифа кирмагунча мумкин эрмас ва бу хамс-ул-муборак панжасига илик урмагунча ҳеч иш натижа бермас. Аввал ул калимаи тавҳиддур. Шукрким они алифдек жоним орасида нақш этибмен. Иккинчи салавати

¹² Ойбек М.Т. Мукамал асарлар тўплами 19 томлик: 13-том. – Тошкент: Фан, 1979. 227 – 228-бетлар.

¹³ Ғиёсиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. Форс тилидан К.Раҳимов таржимаси. – Тошкент: Ғ.Ғулом, 2015. 70-бет.

хамсадур. Бихамдуллоҳким, они найдек зехн аро сабт қилибмен. Учунчи рамазоннинг ўттуз кунининг рўзасидур. Шукруллоҳким, они ломдек калбимда ёшурубмен. Тўртинчи закотдур. Жоним нақди ул тенгрига закотим...”.¹⁴ Академик А.Рустамовнинг қуйидаги фикрларини ҳам Навоий диёнатига берилган холис баҳо деб ҳисоблаш мумкин: “Ҳазрат-и Навоийнинг диёнати ҳамма замон, ҳамма маконнинг ҳамма халқлари, айниқса мусулмонлари учун яхши ўрнақдир. У ислом ибодатию муомаласи, ахлоқу одобига аъло даражада амал қилди”.¹⁵

Шундай экан, шоир ижодидаги тасаввуфий мавзулар талқинига киришишдан олдин тадқиқотчи, аввало, Навоийнинг ислом дини ва шариатига бўлган муносабатини ойдинлаштириб олиши керак. Бунда ижодкорнинг ўз асарларидаги эътирофлари муаммонинг энг тўғри ечимини кўрсатадиган маёқ вазифасини бажаради. Навоий қитъаларидан бирида шундай дейди:

Бу йўлда кимки наби шаръидин чиқарди қадам,
Йўл озди чунки мутеъ ўлди ақли жоҳилига.
Таваккул аҳлики чикмас сафарда жодадин,
Яқиндурурки, етар гом бирла манзилига.¹⁶

Бунда шоир айтадики, кимки пайғамбар (с.а.в.) шариатидан ташқарига қадам қўяр экан, у йўлидан адашади, чунки шариатга эмас, жоҳил ақлига эргашди. Аллоҳга таваккул қиладиган кишилар эса сафар қоидасига риоя қилганлари туфайли кўзлаган мақсадларига етадилар. Навоий назарда тутган “йўл”, “сафар” инсоннинг умр йўли, туғилгандан ўлимга қадар сафаридир. Бу сафарнинг йўл қоидаси шариатдир, демоқчи шоир. Сафардан кўзланган мақсад эса Ҳақ ризолигини топишдир.

Навоий шахсияти, унинг ислом дини, шариатига доир тутган маслаги ойдинлаштирилгандан сўнг навбатдаги эътибор шоир ирфоний фикрларининг исломий манбаларига қаратилади. Навоий шеъриятидаги илм

¹⁴ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 9-жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом, 2011. 653-бет.

¹⁵ Рустамий А. Ҳазрат-и Навоийнинг маънавий олами. – Тошкент: Navro'z nashriyoti, 2014. 127-бет.

¹⁶ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик: 5-жилд. – Тошкент: Фан, 1990. 487-бет.

ва маърифат ғояларининг асосини исломий манбалар, хусусан, Ислом динининг биринчи асос китоби Қуръони Карим ташкил этади. Чунки тасаввуф таълимотининг ўзи Ислом дини негизида шаклланидиган, ундаги илмий-маърифий қарашлар ҳам Қуръон ғоялари асосида ривожланган. Адабиётшунос У.Қобиловнинг бу борада билдирган фикрлари ҳам асослидир: “...Ислом динини қабул этган мамлакатларнинг ижодкорлари диний-тасаввуфий мазмундаги асарлари учун икки эскирмас ва ўлмас манбага асосланганлар. Улардан биринчиси Қуръони карим, иккинчиси Ҳадиси шарифдир”.¹⁷

Баъзи тадқиқотларда тасаввуф таълимотининг ривожига қадимги ҳинд, юнон фалсафаси ва исломиятдан олдинги диний таълимотларнинг ҳам таъсири ва улар билан тасаввуфий ғоялар ўртасидаги муштаракликлар мавжудлиги исботлашга ҳаракат қилинади. Тасаввуфга бу каби ёндашув, асосан, исломий тасаввуфий ҳаётда яшамаган, бу мавзуга четдан туриб муносабат билдирадиган айрим ғарб шарқшуносларининг таъсирида пайдо бўлган. Мусулмон муаллифлар эса бу каби муносабатларни кескин рад этадилар. Проф. М.А.Жўшон масалага қуйидагича муносабат билдиради: “...Ислом тасаввуфи исломга мувофиқдир, шу боисдан у бошқа тасаввуфларга: Ҳинд тасаввуфига, Юнон тасаввуфига, Яҳудий тасаввуфига ва Исломдан аввалги маданиятларнинг тасаввуфига ўхшамайди, улар ўртасида катта фарқлар бор. Чунки ислом тасаввуфининг асосини Қуръони карим ва Пайғамбар (с.а.в.) ҳазратимизнинг ҳаёти, сийрати, суннати ташкил қилади”.¹⁸ “...тасаввуфни ботил эътиқодларга ўхшатиш ва қийослаш хато бўлади. Катта бир ҳақсизлик саналади”¹⁹, дейди Умар Форук Сайдо ал-Жазарий. Шу сабаб ислом тасаввуфи ва Алишер Навоий ижодининг бу қиррасини ёритишда мусулмон муаллифларнинг фикрларига таяниш ўринлидир.

¹⁷ Қобилов У. Илоҳиёт ва бадият. – Тошкент: Ниҳол, 2008. 39-бет.

¹⁸ Маҳмуд Аъсад Жўшон. Юнус Эмро ва тасаввуф. Юнус Эмро. Шеърлар. – Тошкент:Фан, 2001. 8-бет.

¹⁹ Умар Форук Сайдо ал-Жазарий. Тасаввуф сирлари. – Тошкент: Мовароуннахр, 2004. 76-бет.

Алишер Навоийнинг ирфоний қарашларини талқин этишда ҳам Қуръони Каримни асосий манба қилиб белгилаш шоир асарларидаги илм ва маърифат ҳақидаги кўплаб ёндош мавзуларнинг ёритилишига замин яратади. Шу ўринда айтиш лозимки, адабиётшунос олим Б.Акрамов ҳам “...улуғ шоир ва ориф ўз асарлари учун Қуръон сўзларини ҳам рухий-фалсафий ҳам бадий-мантикий “асос” қилиб олган”лигини тўғри таъкидлаган ҳолда Навоийнинг

Навоий сихр эмас, гўё *Калимулло* асосидур,

Бу мўъжизларки, зоҳир бўлди килки нуктапошимда²⁰ –

байтини янглиш тарзда

Навоий сеҳр эмас, гўё *Каломуллоҳ* асосидур,

Бу мўъжизларки, зоҳир бўлди килки нуктапошимда –

деб келтиради.²¹ Шундай экан, айтилаётган фикрни бу байт билан асослаб бўлмайди. Чунки шоир аслида Қуръонни эмас, “Калимулло” – Мусо а.с.ни, “асо” деганда унинг таёғи – мўъжизакор ҳассасини назарда тутиб, ўзининг қаламини ҳам шунга ўхшаш мўъжизакор эканлигини таъкидламоқда.

Қуръони карим инсониятга юборилган буюк низом, Аллоҳнинг буюк мўъжизаси, инсон ҳаётининг асосий дастурул амали сифатида қадимдан мусулмон ижодкорларнинг асосий эътиборида бўлиб келган. Ҳазрат Алишер Навоий ҳам ўзининг “Муншаот” асарида Аллоҳ ва унинг Каломига бўлган муҳаббатини шундай баён қилган: “Ҳамди мавфур ул сониъғаким илми муншиси сунъ қалами бирла каломи мажид иншосин офариниш авроқиға рақам қилди, то офариниш аҳли анинг аҳкоми билан амал қилғайлар ва яхшини ёмондину қилурни қилмасни билғайлар”.²² Нафақат мусулмон Шарқи алломалари, балки Ғарб мутафаккирларининг ҳам Қуръони карим ва Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) ҳақидаги эътирофлари диққатга сазовордир. Масалан, олмон шоири Гёте шундай ёзади: “Биз Оврўпа халқлари бутун маданий имкониятларимизга қарамай Ҳазрати Муҳаммад

²⁰ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик: 6-жилд. – Тошкент: Фан, 1990. 383-бет.

²¹ Акрам Б. Фасоҳат мулкининг соҳибқирони. – Тошкент: Ўзбекистон, 1991. 18 – 19-бетлар.

²² Алишер Навоий. Мукаммал асарлар туплами. 20 жилдлик: 14-том. – Тошкент: Фан, 1998. 133-бет.

(с.а.в.) забт этган пиллапоянинг энди биринчи поғонасидамиз, шубҳа йўқки, ҳеч кимса ундан ўтиб кетолмайди”; “Инсоният ҳар жиҳатдан Ҳазрати Муҳаммад (с.а.в.) олдида қарздордир”. Гёте “Ҳазрати Муҳаммадга қасида” номли асарида: “Қуръон китобларнинг аълоси эканлигига исломий эътиқод ва бурч туфайли ишонаман”, – деб ёзади.²³ Замонлар ўтиб кишилик жамияти ривож топиб боргани сари мазкур эътирофлар бекорга эмаслиги ўз тасдиғини топиб бормоқда.

“Ҳайрат ул-аброр” достонининг 1-мақолатида иймоннинг учинчи шарти сифатида самовий китобларни тан олиш тўғрисида сўзланиб, Қуръоннинг бошқа самовий китобларга нисбатан тутган мавқеи ҳақида шундай дейилади:

Англа учунчи кутуби осмон,
Тенгри сўзи бил бориси бегумон.
Қайси кутуб, ҳар бири дарёи жарф,
Ҳар сўзи бу баҳрда дурри шигарф.
Баҳр дема, ҳар бири бир турфа кон,
Лаъл ила гавҳарға саросар макон.
Гар учи уч шамъи мунаввар бўлуб,
Лек бири машъали ховар бўлуб.²⁴

Яъни, Навоий инсон Аллоҳни таниши билан бирга осмоний китобларни ҳам Унинг каломи деб билиши лозимлигини уқдиради ва Таврот, Забур, Инжилни мунаввар шамъга қиёсласа, Қуръонни шарқ қуёшига ўхшатади. Бу орқали шоир Қуръоннинг ўз мукаммал низоми билан ўзидан олдинги китобларнинг шариатини амалдан қолдирганлигига ва қиёматга қадар ҳукмлари ўзгармаслигига нозик ишора қилади. Негаки, қуёш чиққач, тун зулматини ёритиб турувчи шаъмларга эҳтиёж қолмайди.

Илм Қуръони каримнинг етакчи ғояларидан бири ҳисобланади. Тадқиқотларга кўра, илм сўзи ва у билан боғлиқ феъл ўзаклари Қуръони

²³ Каримов Р. Шарқ маънавияти ва олмон алломалари // Жаҳон адабиёти. 2010. 6-сон. 171-бет.

²⁴ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 6-жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом, 2011. 88 – 89-бетлар.

каримда 750 га яқин жойда учрайди.²⁵ Илмнинг қуръоний талқинини қуйидагиларда кўриш мумкин:

1. Барча илмлар ёлғиз Аллоҳга тегишли, у мана шу илми билан бутун оламларни яратган ва уларни бошқариб туради. Борлиқдаги заррадан тортиб бутун коинотгача бўлган барча жараён бу илмдан четда қолмайди. Бундай илмга ғайб илми ҳам дейилади. Қуръони каримда ўн саккиз минг оламнинг ижодкори, яратувчиси Аллоҳ олим зот сифатида намоён бўлади. “Асмой хусна” – Аллоҳнинг 99 гўзал исмларидан бири ҳам “Ал-Алим” (аввалги ва кейинги барча нарсаларни билувчи, доно, илм соҳиби²⁶) дея номланади. Қуръони карим “Анъом” сурасининг 59-оятида шундай марҳамат қилинади: “Ғайб (яширин иш ва нарсалар) калитлари унинг (Аллоҳнинг – Р.А.) ҳузуридадир. Уларни Ундан ўзга билмас. Яна қуруқлик ва денгиздаги нарсаларни (ҳам) билур. Бирор япроқ (узилиб) тушса (ҳам) уни билур. Ер зулматлари (қаъри)даги уруғ бўлмасин, ҳўлу қуруқ бўлмасин, (ҳаммаси) аниқ Китоб (Лавҳул Маҳфуз)да (ёзилган)дир”.²⁷ “Муғаййиботи ҳамса” (беш ёпиқлик) деб ном олган қуйидаги беш нарса ҳам Аллоҳнинг Ўзигагина хос илм бўлиб, инсонларга бу ҳақда ҳам илм берилмаган: 1) қиёматнинг қачон содир бўлиши; 2) қайси вақтда ёмғир ёғиши; 3) она қорнидаги ҳомиланинг ўғилми-қизми, бахтлими-бахтсизми эканлиги; 4) эртага одам боласининг бошида нима иш борлиги; 5) кимсанинг қачон ва қаерда ўлиши. Фаридуддин Атторнинг “Тазкират ул-авлиё” асарида келтирилишича, бир халифа гўё тушида Азроилни кўриб “Менинг умримдан қанчаси қолди? ”, деб сўраган экан. Малак ул-мавт (ажал фариштаси) эса унга беш бармоғи билан ишорат қилибди. Халифа уйғониб тушининг таъбирини Абу Ҳанифадан сўрабди. Абу Ҳанифа: “Ул беш бармоғи била ишорат қилгани муғаййиботи ҳамса (беш ёпиқ)дирким, уни Аллоҳдан бошқа бирор зот билмас”, дебди ва

²⁵ Ислом. Энциклопедия. – Тошкент: ЎзМЭ, 2017. 207-бет.

²⁶ Ўша манба. 46-бет.

²⁷ Қуръони карим: маъноларининг таржима ва тафсири. Таржима ва тафсир муаллифи: Шайх Абдулазиз Мансур. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2007. 134-бет. Тадқиқотимизнинг кейинги ўринларида ҳам Қуръони карим маъноларининг ушбу таржимасидан фойдаланилади.

“Лукмон” сурасининг сўнгги оятини ўқибди.²⁸ “Лукмон” сурасида эса шундай марҳамат қилинади: “Дарҳақиқат, Аллоҳ ҳузуридагина қиёмат (қачон бўлиши тўғрисида) билим бордир. У (хоҳлаганича) ёмғир ёғдирур ва бачадонлардаги (ҳомила)ни билур. Бирор жон эртага нима қилишини билмас. Албатта, “Аллоҳ (ҳамма нарсани) билувчи ва хабардор зотдир”(34-оят).

2. Аллоҳ Ўзи хоҳлаган бандаларигагина, масалан, пайғамбарларга, улар орқали авлиёларга Ўз илмидан маълум миқдордагина билдириши мумкин. Бу ҳақда Қуръони каримнинг “Жин” сурасида шундай дейилади: “(У) (Аллоҳ – *Р.А.*) ғайбни билувчидир. Бас, ўз ғайбидан бирор кишини хабардор қилмас. Фақат Ўзи рози бўлган (танлаган) пайғамбарларнигина (икки дунёнинг баъзи сирларидан огоҳ этар) (26 – 27-оятлар). Таврот, Забур, Инжил, Қуръон китоблари Аллоҳнинг Ўз пайғамбарларига юборган баъзи ғайб хабарларидир.

Алишер Навоий ижодида ҳам илм ҳақидаги қарашларнинг бир қатор қуръоний талқинларини кузатиш мумкин. Масалан, “Хайрат ул-аброр” достонининг “Сўз таърифида...” бобида сўзнинг мўъжизакор қудрати Ҳақ илмининг, яратишининг бир кўриниши сифатида талқин этилади. Дунёдаги барча нарсаларнинг йўқлик олаmidан жисм оламига келишига икки ҳарф – коф (ك) ва нун (ن) восита экани тасвирланади:

Катми адам гулшани ичра нухуфт,
Ғунчалар эрди бориси ношукуфт.
Чун бу насим эсди азал тоғидин,
Мунча гул очилди жаҳон боғидин.
Қайси насим улки эрур гулфишон,
Барги гулу настарин андин нишон.
Бу ики яфроғни қачон зуфунун,
Бир-бирига қўйса бўлур “кофу нун”.
Даҳр муқаяйд била озодаси,

²⁸ Фаридиддин Аттор. Тазкират ул-авлиё. – Тошкент: ЎзМЭ, 1997. 48-бет.

Борча эрур “коф” ила “нун” зодаси.²⁹

Мазкур парчада таърифланган “кофу нун” ҳарфлари бирлашувидан “кун” сўзи пайдо бўлиб, “бўл” деган маънони англатади. Бу сўз Қуръони каримнинг бир қатор оятларида зикр этилиб, Ҳақ таоло илмининг, қудратининг бир воситаси сифатида кўрсатилади. Жумладан, “Бақара” сурасининг 117-оятида марҳамат қилинади:

بَدِيعُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَإِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ (۱۱۷)

“(У) (Аллоҳ – P.A.) Еру Осмонларнинг яратувчисидир. Бирор ишни қиладиган бўлса, (фақатгина унга) “Бўл!” деса, бас, у бўлади”.

Кўринадики, Навоий мазкур қуръоний лафзни мисралар қатига санъаткорона сингдириш билан бирга асар бадииятини, таъсирчанлигини сезиларли даражада орттиришга эришган. Албатта, мисралардаги бу каби теранликни англаш учун ўқувчидан ҳам нуктадонлик талаб этилади. Мумтоз асарларда Қуръон оятларининг маъноси ўқувчига изоҳлаб берилмаган, шеър таркибида оятлар тўлиқ келтирилмасдан, унинг бир қисми ёхуд маъносига ишора қилиш билан кифояланилган. Негаки “...ўзбек китобхони Қуръони карим маъноларининг таржимасига муҳтож бўлмаган ва илоҳий матнларни тўғридан-тўғри ёки тафсирлар ёрдамида тушунган. Ҳар бир ибора ва мавзу таниш бўлиб, улар асосида яратилган адабий асарлар инсон таҳаййулини теранлаштирган”.³⁰

Маълумки, Аллоҳ таолонинг гўзал исмларидан бири бўлган “Ан-Нур” “ўз-ўзидан борлиги аён ва борлиқни ҳам аён этувчи”³¹ деган маънони англатиб, Қуръондаги 24-сура ҳам шу ном билан аталади ва унинг 35-оятида:

اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ

“Аллоҳ осмонлар ва Ернинг нуридир...” дея марҳамат этилади. Яъни Аллоҳ таоло осмонлар ва Ернинг борлигига сабабчи бўлган, аён этадиган Зот. Ушбу оят ҳам Алишер Навоийнинг қуйидаги ирфоний фикрлари учун манба вазифасини ўтаган, десак хато бўлмас:

²⁹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 6-жилд. 47-бет.

³⁰ Кароматов Ҳ. Қуръон ва ўзбек адабиёти. – Тошкент: Фан, 1993. 17-бет.

³¹ Ислом. Энциклопедия. – Тошкент: ЎзМЭ, 2017. 48-бет.

Сенсен ул меҳри беадилу бебадал
Ким, санга матлаъ ўлди субҳи азал.
Чунки ул субҳ нурунг этти зухур,
Уйлаким, тийра шом жабҳаи хур.
Ҳарне катми адамда эрди ниҳон,
Хоҳ аҳли жаҳону хоҳ жаҳон.
Бориси кийдилар либоси вужуд,
Буд хайлиға кирди ҳар нобуд.³²

Аллоҳ ҳамдига бағишланган мазкур байтларда ҳам Унинг нури азалийси ҳақида гап бормоқдаки, унинг зуҳуридан яширинлик пардасида ниҳон бўлган жаҳон ва жаҳон аҳли йўқликдан борликка ўтиб, вужуд либосини кийдилар, дейилмоқда.

Яна “Ҳайрат ул-аброр” достонининг “Аввалғи ҳайрат” бобида кўнгил жисм мамлакатига сайр қилиб, унда турфа ажойиботларни кузатади. Кўнгилга қилинган

Сирри ҳақиқатдин ўлуб баҳравар,
Айла басират кўзи бирла назар –
хитобига эргашиб, унга буюрилганидек “басират кўзи” билан мавжудотларни кузатар экан, қуйидаги синоатга гувоҳ бўлади:

Фохтадин кумрию булбулгача,
Балки шажар яфроғидин гулгача,
Барчаси қаййумиға зокир эди,
Ҳар бир анинг шукрига шокир эди.

Яъни жисм оламидаги жонлию жонсиз барча нарса – қушлару дарахт япроғидан гулгача ҳаммаси Ҳақ таолонинг зикри ва шукри билан машғул эди. Навоийдаги ушбу фикрнинг ҳам манбаи Қуръони карим оятларида ўз аксини топган. Бунинг далили сифатида “Жумъа” сурасининг 1-оятида марҳамат қилинади:

يُسَبِّحُ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ الْمَلِكِ الْقُدُّوسِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ ﴿١﴾

³² Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. 7-жилд. 277 – 278-бетлар.

“Осмонлардаги ва Ердаги (бор) нарса (мутлақ) Подшоҳ, (нуқсонлардан) Пок, Қудратли ва Ҳикматли бўлмиш Аллоҳга тасбеҳ айтур”. Абу Ҳомид Ғаззолий “Исро” сурасида худди шу мазмундаги

وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ

“Мавжуд бўлган барча нарса ҳамд билан Унга тасбеҳ айтади” (44-оят) оятини шундай тушунтиради: “Фаҳми ноқис кимса: “Жамодотлар “субҳоноллоҳ” деб тасбеҳ айтишлари учун улар тирик, ақлли бўлишлари, овоз ва ҳарфлар билан гапира оладиган нутққа эга бўлишлари керак”, - деб ўйлайди. Ақлли кимса тушунадики, бундан тилнинг нутқи ирода қилинмаган. Балки у нарсаларнинг бутун вужуди билан тасбеҳ айтишлари, борлиғи билан улуғлашлари ва Аллоҳ таолонинг ваҳдониятига гувоҳлик беришлари ирода қилинган... Аллоҳ таолони улуғлаш ва поклаш борасида ҳар бир нарсанинг ўзига мос турлича гувоҳлиги бор. Ҳар бир инсон ақли ва басирати даражасига мувофиқ идрок қилади”.³³ Демак, жамодот оламидаги бундай синоатни басират эгаларигина англайдиларки, бу ҳам Навоий ижодида ирфоний фикрларнинг Қуръони карим билан узвий боғлиқ эканини кўрсатади.

Алишер Навоийнинг ирфоний қарашларида инсон муаммоси ҳам етакчи мавзу бўлиб, унинг бу масаладаги фикрларининг манбаини ҳам Қуръони карим ғоялари ташкил этади. Тангри таоло инсонни шунчаки яратиб, ўз ҳолига ташлаб қўймаган. Бу ҳақда “Қоф” сурасининг 16-оятида шундай марҳамат қилинади: “Инсонни (Биз) яратганмиз (демак) унинг нафси васваса қиладиган (кўнглидан ўтадиган) нарсаларни ҳам билурмиз. Биз унга бўйин томиридан ҳам яқинроқдирмиз”. Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” достонида қушлар йўлбошчиси Худҳуд Симурғ (Аллоҳ)ни таърифлаб шундай дейди:

Они аъзонгизда қон янглиғ билинг,

Жисм эҳёсида жон янглиғ билинг.

³³ Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Ғаззолий. Ихё улум ад-дин. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2014. 242 – 243-бетлар.

Тан ичинда сизга ул жондин яқин,
Ҳар не йўқ ондин яқин, ондин яқин.³⁴

Мазкур мисраларда юқоридаги ояти кариманинг мазмуни сингдирилган бўлса, оятнинг

وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ

қисми қуйидаги байт таркибида икки мисрага бўлиб айнан келтирилган:

Дўст чун жон ичрадур, қўй “наҳну ақраб” сўзини,
Тут бўюн баским, яқинроқ келди “мин ҳаблил-варид”.³⁵

Тангрининг инсон ҳатти-ҳаракатларидан, ҳаттоки кўнглида кечаётган ҳар қандай ўй-фикрларидан ҳам огоҳ бўлиб туриши Қуръони каримда бир неча бор таъкидланган. Бу тўғрисида “Бақара” сурасида шундай оятлар мавжуд: “Аллоҳ уларнинг яширган ва ошқора қилган нарсаларини билиб турувчи зот эканини билмайдиларми ?!” (77-оят). Албатта Аллоҳ қилаётган амалларингизни кўриб турувчидир” (110-оят). “Оли Имрон” сурасида эса шундай дейилади: “Албатта, Аллоҳ дилларингиз қаъридаги гапларни (ҳам) билувчи зотдир” (119-оят). Бу ўз навбатида инсонда ўзининг қилаётган ҳар бир амалини, ҳатти-ҳаракатини назорат қилиб туриш мажбуриятини, Аллоҳдан кўрқиш ҳиссини пайдо қилади. Энг муҳими, кўнгилни ҳам ҳар доим ёмон ўй-фикрлардан пок тутишга ундайди.

Алишер Навоийнинг қуйидаги байти эса юқоридаги каби ояти карималар таъсирида битилгандир:

Ёр чун барча замон нозир эрур ҳолинга, бўлғил
Бори ҳолатда мушоҳид, бори эл бирла муаддаб.

Мазмуни: “Ҳар ҳолатингда мушоҳадакор ва барча кишилар билан одоб доирасида бўлки, Ёр ҳамма вақт ҳолатингни кузатиб турибди”. Яъни банданинг қайси замон, макон ҳолатида бўлишидан қатъи назар илоҳий кузатувдан четда қолмаслиги қуръоний ғояларга уйғун ҳолда Навоий шеъриятида ҳам ўз ифодасини топган. Мана шу далилларнинг ўзиёқ

³⁴ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 9-жилд. 34-бет.

³⁵ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 1-жилд. 148-бет.

ғарбнинг баъзи фалсафий оқимларидаги “...инсон – ташландик, яъни у бу дунёга ташлаб кетилган ва бинобарин, унинг ўзидан ўзга ёрдамчиси ҳам, халоскори ҳам йўқ”³⁶ деган қарашларни инкор қилади.

Қуръондаги пайғамбарлар ҳақидаги оятлар ҳам Алишер Навоий ирфоний фикрларини ўрганишда муҳим манба ҳисобланади. Зеро, Қуръонда Аллоҳнинг илму ҳикмати, қудрати олий даражада намоён бўлган зотлар пайғамбар алайҳиссаломлар сифатида намоён бўлади. Инсон Пайғамбарлар воситасида Ҳақни танийди, улар воситасида Тангри таоло инсониятни тўғри йўлга ҳидоят қилади. Султон Валаднинг фикрича, “Пайғамбар алайҳиссалом Худонинг мазҳари ва қуролидир, у Ҳақ наздида фоний ва Худо орқали ўз қудратини намойиш этади – мўъжизалар кўрсатади. Бас, шундай экан, қандай қилиб Худо ҳамма нарсага қодир эмас, дейиш мумкин?! Фоилу фаол – яратувчи ва ижодкор Павардигорнинг ўзидир, пайғамбарлар бамисоли котиб кўлидаги қаламдирлар. Қалам чизган ҳар бир нақш ёки хат – котибнинг ишидир. Ёинки пайғамбарлар шахс кўлидаги камоннинг ўқи кабидирлар. Ўқнинг камондан ажралиб учишига ўқ отувчи шахс сабабчи, камон эмас”.³⁷

Инсоннинг ожиз тасаввурига кўра, одам дунёга келиши учун, албатта, ота-она зарур. Лекин Аллоҳ истаса, ота-онасиз ҳам одам яратиш Унинг илмида жоиз. Одам атонинг яратилиши, кексайиб, хотинлари туғмас бўлиб қолган Иброҳим ва Закариё а.с.ларга фарзанд ато этилиши, Исо а.с.нинг отасиз дунёга келиши билан боғлиқ воқеалар Қуръон оятлари билан собит бўлган. Алишер Навоийнинг “Бадоеъ ул-васат” девонидаги қуйидаги байт маъносини англаш учун ҳам юқоридаги каби оятларнинг ўрни катта:

Баҳона уммаҳот ўлдию обо, йўқса сунъунгдин,

Ато бирла аноға не атову не ано пайдо.

Яъни, оталар ва оналар бир баҳона, бўлмаса оталар ва оналарнинг ўзига ота-она қаерда эди, дейди шоир.

³⁶ Ҳамдамов У. Моҳият кашшофи / Жалолiddин Румий. Ичиндаги ичиндадур. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003. 8-бет.

³⁷ Султон Валад. Маъориф / Комил инсон ҳақида тўрт рисола. – Тошкент: Маънавият, 1997. 84-бет.

Пайғамбарлар билан боғлиқ ва уларга ато этилган мўъжизалар уларга Ҳақнинг инояти бўлиб, пайғамбарликнинг ҳужжати ҳисобланган. Ҳақнинг изни, иродаси бўлмаса бў мўъжизалар ўз кучини йўқотган. Алишер Навоий Рухуллоҳ – Исо (а.с.) мўъжизасининг ҳам Ҳақ изни билан эканини, акс ҳолда пайғамбар бунга ожиз бўлишини қуйидагича бадийлаштиради:

Етмаса гарди раҳинг кўҳли бўлиб Рухуллоҳ

Ожиз айлар чоғи хуффош аъмосиға даво.

“Моида” сурасининг 110-оятида Аллоҳ таоло Исо а.с.га хитобан шундай марҳамат қилади:

وَإِذْ تَخْلُقُ مِنَ الطِّينِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ بِإِذْنِي فَتَنْفُخُ فِيهَا فَتَكُونُ طَيْرًا بِإِذْنِي وَتُبْرِئُ الْأَكْمَةَ وَالْأَبْرَصَ بِإِذْنِي وَإِذْ تُخْرِجُ الْمَوْتَى بِإِذْنِي

“...Менинг изним билан лойдан куш шаклини ясадинг. Сўнгра унга дам урганингда, у Менинг изним билан (чинакам тирик) кушга айланди. Менинг изним билан кўр ва песни тузатдинг. Менинг изним билан ўликларни (қабрдан тирик ҳолда) чиқардинг”.

Мусо а.с.га ҳам Аллоҳ томонидан тўққиз хил мўъжиза берилган бўлиб, Навоийнинг ҳамд ғазалларида кўпроқ мўъжизавий асо ва нур таратувчи қўл илоҳий илм ва кудрат тажассуми сифатида ифода этилади. Жумладан, қуйидаги байтда Ҳақнинг кудрати Қуёшга ва мўъжизавий қўл қуёшнинг бир шуъласига қиёсланади:

Тушмаган бўлса қуёшингдин қўлига партаве,

Бас не байзо эрди жайби Мусои Имрон аро.

Мазкур байтдаги ирфоний ғоя талмеҳ ва иқтибос санъатлари воситасида баён этилган бўлиб, унинг манбаини “Намл” сурасининг 12-оятидаги қуйидаги жумла ташкил этади:

وَأَدْخِلْ يَدَكَ فِي جَيْبِكَ تَخْرُجَ بَيْضًا مِنْ غَيْرِ سُوءٍ

Маъноси: “Қўлингни қўйнингга тик, у ҳеч қандай ёмонликсиз оппоқ бўлиб чиқур”.

Қуръони каримдаги пайғамбарлар ичида энг ёрқин ва етакчи сиймо, шубҳасиз, пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо с.а.в.дирлар. Ҳадиси

шарифларда у зот ҳақида “Лавлака ламо холақту л-афлок”, яъни “Агар сен бўлмасанг, осмон-фалакларни яратмаган бўлар эдим”, дея зикр этилади. Демак, Аллоҳнинг бутун яратувчилик санъатидан мурод пайғамбаримиз Муҳаммад с.а.в. эканлар. Ҳақ таолонинг бемисл қудрати айнан ҳазрати Пайғамбар а.с.да мукаммал тарзда намоён бўлган. Аллоҳ ўзи истаган кишига, ҳатто у умрида китоб, қалам нималигини билмаган саводсиз киши бўлса ҳам, илму ҳикмат ато этиб, мартабасини ҳар қандай зўр олимнинг мартабасидан ҳам баланд қилиб қўя олишнинг Қуръондаги ёрқин далили Пайғамбар а.с.дирлар. Бу ҳақда “Шўро” сурасининг 52-оятида шундай дейилади: “(Эй, Муҳаммад!) Шундай қилиб, амримиз билан Сизга Рухни (Қуръонни) ваҳий қилдик. Сиз (бундан) олдин на китобни (Қуръонни) ва на имонни (моҳиятини) билувчи эдингиз”. “Шарҳ” сурасининг 1-оятида эса “(Эй, Муҳаммад!) Кўксингизни (илму ҳикматга) кенг очиб қўймадикми?!”, - дея Пайғамбар а.с.га хитоб қилинади. Мазкур қуръоний мавзу Алишер Навоий ирфоний фикрлари таҳлили учун муҳим манба бўлиб, шоирнинг исломий-тасаввуфий қарашларининг алоҳида бир қирраси саналади. Шунинг учун ҳам бу ҳақда тадқиқотимизнинг кейинги бобларида алоҳида тўхталамиз.

Алишер Навоий ирфоний қарашлари учун иккинчи муҳим манба бу Пайғамбар (с.а.в.)нинг ҳадиси шарифларидир. Имом ал-Бухорийнинг “Ал-жомеъ ас-саҳиҳ” асарида Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан шундай ҳадис ривоят қилинади: “Танада бир парча гўшт бор, у соғлом бўлса, бутун тана соғлом бўлади. У бузилса, бутун тана бузилади. Огоҳ бўлинг! Ўша нарса қалбдир!”.³⁸ “Ҳайрат ул-аброр” достонидаги учинчи ҳайратнинг қуйидаги тасвирида юқоридаги ҳадис бевосита ғоявий асос бўлиб хизмат қилганини кўриш мумкин:

Кишварининг қалбида бир тахтгоҳ,

Бўлмоқ учун хусрави кишварпаноҳ.

Тахтига ҳар ҳолки тори бўлуб,

³⁸ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-жомеъ ас-саҳиҳ. Олтин силсила: 1-жуз. – Тошкент: Hilol-nashr, 2013. 159-бет.

Жумла ақолимида сори бўлуб.

Анда салоҳ ўлса, борида салоҳ,

Бўлмаса солиҳ, бориси бефалоҳ.³⁹

Шоир талқинига кўра, бадан шахрининг тахтгоҳи кўнгил бўлиб, унда неки юз берса, шахарнинг барча томонида ҳам шу ҳолат – яхшилиқ, ободлиқ бўлса, ҳамма жойда яхшилигу ободлиқ, бордию бунинг тескараси бўлса, бу ҳам шахарнинг ҳамма ерига таъсир этмай қўймайди.

Ирфоний шеърятда бўлганидек, кўнгил мавзуси тасаввуф таълимотининг ўзак масалаларидан бири саналади. Абу Ҳомид Ғаззолий шудай дейди: “Агар сенга “бир ҳафтадан кейин подшоҳ зиёратингга келади”, деб хабар қилсалар, аминманки, шу қисқа фурсат ичида олампаҳоқнинг назари тушадиган ҳоҳ ҳовли-жойинг, ҳоҳ кийим-кечагингу аъзойи баданинг, ҳоҳ емиш-емагинг бўлсин – бари-барини ораста этиб, ювиб-тарашдан, “қутлуғ ташриф”га тайёргарлик кўришдан бошқа иш билан шуғулланмайсан... бу дунёнинг подшоҳи учун, унинг назари тушиши мумкин бўлгани учун шунчалар елиб-югурдинг-у, подшоҳларнинг подшоҳи бўлмиш ҳақиқий подшоҳинг – Оллоҳ назари ҳаёлингга келмадими? Лекин Оллоҳ таолонинг назари қалбдан бошқа жойга тушмайди. Бинобарин қалбингни дунёнгдан ҳам покроқ, тозароқ тут!”.⁴⁰ Бу каби фикрларнинг ҳам ғоявий негизи ҳадиси шарифларда мавжуддир. Масалан, Абу Ҳурайра (р.а.) Пайғамбаримиздан (с.а.в.) ривоят қилади: “Набий (с.а.в.) айтдилар: Аллоҳ таоло сизларнинг суратларингизга, молларингизга ва аҳволларингизга қарамайди. Балки амалларингизга ва қалбларингизга қарайди”.⁴¹

Шу маънода Алишер Навоий ғазалларида ҳам кўнгилга хитоб тарзидаги байт ва ғазалларда илоҳий фойз ва маърифатнинг асоси қалб софлиги асосий мавзу ҳисобланади. Жумладан, “Наводир уш-шабоб” девонидаги ғазалларидан бирида шундай дейди:

Эй кўнгул, соф айла сафҳангни тилар бўлсанг уруж

³⁹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 6-жилд. 78-бет.

⁴⁰ Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Ғаззолий. Охиратнома. – Тошкент: Ёзувчи, 1994. 26 – 27-бетлар.

⁴¹ Ал-Фақиҳ Абу Лайс Ас-Самарқандий. Танбеҳул ғофилин. – Тошкент: Мовароуннахр, 2014. 415-бет.

Ким, набиға ордур билмоқ саводу нанг хат.⁴²

Алишер Навоий ижодидаги ирфоний мавзуларни ёритишда ақидавий илмлар ҳам муҳим аҳамиятга эга. Ақида “исломда мусулмон киши ҳеч қандай шак келтирмасдан, ўйлаб ўтирмасдан ва муҳокама қилмасдан ишониши, имон келтириши ҳамда тасдиқлаши шарт бўлган эътиқодий ҳукмлар мажмуаси. Бу ҳукмларнинг аввалида Аллоҳ таолонинг борлигига, бирлигига, нолайиқ сифатлардан пок эканига имон келтириш туради. Аллоҳга, унинг фаришталарига, китоблари (Таврот, Инжил, Забур, Қуръон ва саҳифалар)га, пайғамбарларига, охират кунига, тақдирнинг яхшиси ҳам, ёмони ҳам Аллоҳдан эканига имон келтириш исломий ақиданинг асослари ҳисобланади”.⁴³ Алишер Навоий шеъриятининг ирфоний мавзулари ҳам ақидавий илмлар билан узвий боғлиқдир. Қуйидаги байтда шоир ўзига хитобан шундай дейди:

Эътироз этма, Навою фузул ўлмаки Ҳақ

Халқ этиб севди, яна дард бериб қилди илож.

Яъни банданинг ўзига келган Ҳақнинг қисмати ҳақида эътироз қилиши, ҳаддидан ошиб саркашлик қилиши мумкин эмас. У доимо Ҳақнинг қазою қадарига ризолик кўрсатиб, унинг ўзига хос ҳикматини ҳис қилиб яшаши лозимдир. Бу эса банданинг чин мўъминлиги ва Аллоҳга муҳаббатидан далолатдир. Ризо – мўъмин, ориф инсонларнинг энг мақталган руҳий-маънавий мақоми бўлиб, “...Аллоҳ таолонинг муҳаббатига ғарқ бўлган кимсанинг ўзига етган аламларни сезмаслиги ёки уларга парво қилмаслигидир”.⁴⁴

Ислом ақидаси ва тасаввуф таълимотида Ҳақ илмидан келган ҳеч бир иш беҳикмат эмаслиги кўп бора таъкидланади. Шу боис инсон тақдирдан нолимаслиги, Ҳақнинг қазосига рози бўлиши талаб этилади. Зеро, “Аллоҳ таолонинг бандалардан улар қилган ишлари ҳақида “Нима учун бундай қилдилар?” деб сўрашга ҳаққи бордир. Аммо бандаларнинг Аллоҳ таолонинг

⁴² Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик: 4-жилд. 205-бет.

⁴³ Ислом. Энциклопедия. 77-бет.

⁴⁴ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Руҳий тарбия. 2-жуз: Тикланиш. – Тошкент: Hilol-nashr, 2014. 255-бет.

ишлари ҳақида У Зотдан “Нима учун бундай қилди?” деб сўрашга ҳақлари йўқдир. Кимки “Аллоҳ бу ишни нима учун қилди?” деб сўраса, Қуръон ҳукмини инкор қилган бўлади”.⁴⁵ Ҳақ ишларидаги ҳикматни англамаган калтабин кимсаларни Навоий қуёш нурига тоқати йўқ кўршапалакка қиёслайди:

Эл не билсун не эди Ҳаққа бу ишда ҳикмат,
Меҳр нурин не билур шабпараки тийра мизож.

Ақийдада собит шоирнинг фикрича, оламнинг тузилишида ипчалик ҳам хато бўлиши мумкин эмас. Агар бирор хатолик бўлса ҳам, бу ўзининг назари тўғри эмаслигидан, яъни моҳиятни англай билмаслигидандир, дея ўз нуқсини эътироф ҳам этади:

Бу коргаҳда хато келмади чу бир сари мўй,
Хато менинг назаримдандур, хато кўрсам.

Қуйидаги байт мазмунида ҳам Навоийнинг ақида борасидаги дунёқараши ифодаланган бўлиб, унинг мазмунини ёритишда исломий илмнинг бу соҳаси муҳим манба ҳисобланади:

Азалда чун не насиб ўлди, ўзга бўлмади ул,
Саъидни не шақий қилди, не шақийни саъид.

Бу мисраларда шоир “саъид” ва “шақий” тазодини қўллаган ҳолда ақийда илмининг “қадар” масаласига муносабат билдиради. Ақийда истилоҳига кўра, “...қадар Аллоҳ таолонинг махлуқотларидаги сирридир. У нарсадан муқарраб фаришта ҳам, юборилган набий ҳам хабардор эмас... Қадар – яхшилик ва ёмонликнинг, мусибат ва раҳматнинг, хурсандчилик ва хафаликнинг, ўлим ва ҳаётнинг, куфр ва иймоннинг, бойлик ва камбағалликнинг, ҳидоят ва залолатнинг ҳамда бошқа ҳамма нарсаларнинг Аллоҳ томонидан тайин қилинишидир. Яъни халойиқнинг тақдирини Аллоҳ томонидан белгиланишидир. Бу тақдирнинг ҳикматини Аллоҳдан бошқа ҳеч ким билмайди”.⁴⁶

⁴⁵ Муҳаммад Анвар Бадахшоний “Ақидутут-Таҳовия” шарҳининг талхийси. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф таржимаси. – Тошкент: Hilol-nashr, 2014. 185-бет.

⁴⁶ Муҳаммад Анвар Бадахшоний “Ақидутут-Таҳовия” шарҳининг талхийси. 184-бет.

Алишер Навоий Ҳақни қандай таниш мумкин, деган саволга ҳам, аввало, исломий ақида нуқтаи назаридан жавоб беради. Бу илмга кўра, “Аллоҳ таоло нарсаларнинг ҳақиқатини баён қилувчи чегаралар ихотасидан ҳам олий – устун бўлганидек, ниҳояларнинг ихотасидан ҳам олийдир. Чунки жисмнинг ниҳояси сатҳдир. Сатҳнинг ниҳояси чизиқдир. Чизиқнинг ниҳояси нуқтадир. Бу нарсаларнинг ҳаммаси жисмларга хосдир. Аллоҳ таолони чегара ёки ниҳоятнинг баёни билан таниб бўлмайди”.⁴⁷ Шоир ҳам куйидаги байтида Аллоҳ таолонинг ибтидо ва интиҳо каби чегаравий маъноларни англатувчи тушунчалардан олий эканини баён қилади:

Азалдан то абад сатҳи вужудунг зарфи тўлмаским,
Анга не ибтидо пайдодурур, не интиҳо пайдо.

“Ал-асмо ал-хусна” исмларидан бўлган “Ал-Аввал” – ҳар борлиқдан аввал бўлган, борлиғининг аввали бўлмаган, “Ал-Охир” – энг сўнг қолувчи, борлиғининг охири бўлмаган, борлиғи – доимий, абадий деган маъноларни англатади. Бундан ташқари исломда “абад” ва “азал” тушунчалари ҳам Аллоҳга нисбат берилади. Исломий талқинда “абад” тушунчасига Саййид Шариф Журжоний шундай таъриф берган: “Абад шундай бир муддатки, ниҳояси – адоғини фикру тааммул билан қатъиян тасаввур қилиш мумкин эмас. Абад ниҳоясиз замонлар томонга қараб вужуд (борлиқ)нинг давом этиши, азал эса чексиз замонлар бўйича ўтмишга қаратилган борлиқнинг давомидан иборатдир”.⁴⁸ Мазкур тушунчалар ҳам Алишер Навоий байтида шундай ифода этилган:

Азал ҳам сен, абад ҳам сен, не аввал бирла охирким,
Анга йўқ ибтидо пайдо, мунга йўқ интиҳо пайдо.

Алишер Навоийнинг ирфоний ғояларини ўрганишнинг яна бир муҳим манбаси шоирнинг ислом шариатига бўлган муносабатидир. Тадқиқотимизнинг аввалида Навоийнинг исломий шахсияти ҳақида бир қатор маълумотларга ойдинлик киритилди. Маърифатга етишда шариатнинг

⁴⁷ Ўша манба. 164-бет.

⁴⁸ Фалсафа: қомусий луғат. – Тошкент: Шарк, 2004. 5-бет.

ўрни ҳақида асосий маълумотлар ва изохларни ҳам шоирнинг ўз асарларидан топамиз. Навоий ғазалларидан бирида шундай дейди:

Эйки дебсенким, билай тавҳид сирридин хабар,

Шаръдин неким тажовуз айлади илҳод бил.

“Тавҳид” – Аллоҳнинг бирлиги, ягоналигини билмоқчи бўлган кишига шоирнинг жавоби шуки, бу йўлда кимки шариат чегарасига тажовуз қилса, йўлдан адашади. Ҳақнинг маърифатига элтадиган “сиротал-мустақим” – тўғри йўл, албатта, белгиланган чегарадан чиқмаган ҳолда бўлмоғи керак, солиқ шариатнинг темир қоидаларига оғишмай амал қилибгина кўзлаган мақсадига етади, демоқчи бўлади шоир.

Масалани теран англаш учун, аввало, Навоийнинг ўз асарларини синчиклаб ўқишнинг ўзи кифоя. Жумладан, “Насойим ул-муҳаббат” асарида Абдуллоҳ Ансорий тилидан қуйидаги сўзларнинг келтирилиши ҳам бежиз эмас: “...ҳар нимадан бир миқдорин олсалар, бир миқдори қолур, шариатдан ўзгаки – бир миқдори андин кам бўлса, ҳеч нима қолмас”.⁴⁹

Шоир лирикасида бу масаланинг образли талқинига кенг ўрин берилади. Буни қуйидаги байтда ҳам кўриш мумкин:

Шаръсиз хошок аро хошокдекдур, эй ҳаким,

Кўкка чиқсанг жайбинг ичра субҳайи парвин солиб.

Навоий бу байтда шариат йўлидан юрмаса ҳам осмонга чиққан “қаромат” соҳибини ҳеч нарсага арзимас ҳашак, киссасидаги тасбиҳни кўкнори уруғи деб тасвирлайди. Албатта, бу каби осмонда учиб, сувда сузиш сингари одатдан ташқари ишлар тўғри йўлда бўлмаган кимсаларда ҳам бўлиши мумкин.

Ёки:

Шаръдин айру риёзатдин сафо касб айлаган,

Уйладурким соф ўлур таскин била мурдор су.

Бу ўринда сафо – покликни шариатда буюрилмаган риёзатдан топиш тамсил санъати орқали нопок, ҳаром сувни тиндириш билан покламоқчи

⁴⁹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик: 17-жилд. 16-бет.

бўлишдек кулгили ҳаракат сифатида талқин этилган. Бу байтда тасвирланган ҳолат ислом шариатиға мансуб бўлмаган бошқа диний-фалсафий таълимотларда бўлиши мумкин. Дейлик йога, буддавийлик ва ҳ.к.ларда ҳам ислом тасаввуфидаги сингари муруқаб, риёзатға ўхшаган амаллар бор. Бироқ бу амаллар Қуръон ва суннатда буюрилганидек эмас, банданинг ўз райи ва тузган дастурлари асосида бўлганлиги учун ҳам ҳақиқий маънодаги руҳий-маънавий камолот воситаси бўла олмайди. Шундай экан, инсонға Ҳақ ато этган фитратни пок ҳолида сақлаш учун У белгилаб берган йўлдан бориш лозим, деб тушунтирилади. Жунайд Бағдодийнинг фикрича, “ўнг қўлида муқаддас китобни, чап қўлида суннатни тутган кишигина тариқат йўлини босиб ўта олади”.⁵⁰

Булардан маълум бўладики, шариат – руҳий-маърифий камолот юксаклигининг биринчи поғонасидир. Усиз эришилган ҳар қандай даража мардуд бўлиши сўфийлар қарашларида ҳам, сўфиёна шеъриятда ҳам ўз аксини топган. Шундай экан, тасаввуфда ҳам, унинг таъсиридаги адабиётда ҳам “Шариат – машғал, тариқат – йўл, ҳақиқат – борадиган манзилдир”⁵¹, деган қараш умумий ва ўзгармас қоида ҳисобланади.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Алишер Навоий шеъриятидаги илм ва маърифат ғояларининг тасаввуфий маъноларини ёритиш кенг кўламли, бир неча соҳаларни қамраб оладиган тизимли ёндашувни тақозо этадиган мураккаб жараёндир.

Навоий шеъриятининг ирфоний мавзуларини таҳлил этишда унинг Ислом дини ва шариатиға бўлган муносабатини энг аввало унинг ўз асарлари воситасида ўрганиш, бунда асосан мусулмон муаллифларнинг тадқиқотлари, фикрлари асосий манба бўлиб хизмат қилиши лозим. Зеро, “...ҳалқимиз бошқаларға мустамлака бўлиб, уларнинг изидан юришға мажбур қилинган давргача Алишер Навоий ҳақида даҳрийча тасаввур умуман бўлмаган... Навоий асарлари бизгача маишатпараст, майпараст, бузуқ одамлар орқали

⁵⁰ Ҳазраткулов М. Тасаввуф. – Душанбе: Маориф, 1988. С. 28.

⁵¹ Рафиддинов С. Шариат, тариқат ва ҳақиқат // Нақшбандия, 2010. 1-сон. 14-бет.

эмас, балки маърифатпарвар адиблар, улуғ тасаввуф машойихлари воситасида етиб келган... Навоий асарлари билан қизиққан, уларни ўрганадиган қатлам Ислом уламолари, зоҳид пиру устозлардан иборат бўлган”.⁵²

Навоий ижодининг ирфоний масалаларига баҳо беришда Қуръон ва қуръоний мавзулар, ҳадиси шарифлар шоир асарларидаги бу мавзуларнинг бадиий талқини ҳам муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Чунки илм мавзуси Қуръон ва ҳадиснинг асосий ғояларидан бири саналади. Ирфоний шеъриятнинг асосий мавзулари ҳам Қуръон оятлари ва ҳадислар таъсирида шаклланган ва ривожланган. Қолаверса, шарқ бадиият илмида оятлар ва ҳадислар асосида юзага келадиган шеърий санъатларнинг ҳам мавжудлиги мумтоз адабиётнинг Қуръони карим билан нақадар узвий боғлиқлигини кўрсатади.⁵³

Инсонларга Ҳақни танитишда ақидавий илмларнинг ўрни катта бўлгани каби, Алишер Навоий Ҳақни қандай таниш мумкин, деган масалага ҳам, аввало, исломий ақида нуқтаи назаридан ёндашади. Шундай экан, Навоий асарларидаги Ҳақ ва инсон муносабати, Ҳақ маърифати масалаларини тўғри ёритишда ақидавий илмлар ҳам муҳим манбалардан бири саналади.

Алишер Навоийнинг ислом шариатида муносабати ҳам унинг маърифий ғояларига тўғри ва холис баҳо беришнинг муҳим манбаи ҳисобланади. Чунки Навоий ҳам тасаввуф назариётчилари сингари шариатга маърифат йўлининг биринчи поғонаси сифатида қарайди. Бу масалани ёритишда ҳам шоирнинг ўз даври исломий жамиятида тутган ўрнига эътибор бериш, унинг барча асарларини батафсил ўрганиш муҳим омил ҳисобланади.

⁵² Ҳасанхон Яҳё Абулмажид, Ҳусайнхон Яҳё Абдулмажид. Навоийдан чу топқайлар навое. – Тошкент: Hilol-nashr, 2014. 12-бет.

⁵³ Бу ҳақда қаранг: Давлатов О.Д. Алишер Навоий шеъриятида Қуръон оятлари ва ҳадисларнинг бадиий талқини. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори диссертацияси автореферати. – Самарқанд, 2017.

1.2. Тасаввуфий илдишлар

Қуръони каримда ўз ифодасини топган илм ва маърифат ҳақидаги қарашлар кейинчалик Ислом негизида шаклланган тасаввуф таълимотига ва унинг манбаларига кўчди. Алишер Навоий ижодини ҳам бу таълимотдан ажратган ҳолда ўрганиб бўлмайди. “Чунки Навоий ижоди – уйғун бир тизим. Ана шу ягона тизимга сиғмайдиган ёҳуд унга зид фикр илгари сурилган бўлиши мумкин эмас. Бу тизимни эса тасаввуф назарияси бошқаради”.⁵⁴ Қолаверса, “Тасаввуф адабиётини ўрганмай туриб мусулмон Шарқи маданий ҳаёти ҳақида ёрқин тасаввурга эга бўлиш мумкин эмас”⁵⁵, - дейди Е.Э.Бертельс.

Илм ва маърифат ғояси тасаввуф таълимотида ҳам етакчи ўринда туради. Бинобарин, Навоий ижодининг бу қиррасини ўрганишда тасаввуфий манбаларнинг ҳам ўрни катта. Аллоҳ борлиқнинг ягона ижодкори ва сабабкори, дея эътироф этилади. Бир пайтлар тасаввуфда мавжуд бўлган “ваҳдат ул-вужуд” таълимотининг таркибий қисми бўлган “тажаллий” назариясига кўра, бутун борлиқ Аллоҳ нуридан мавжудлик касб этади. Бу ҳақда Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорнинг қуйидаги фикри мавжуд: “...тажалли нурлари ҳамиша зоҳирдир. Дил ва жону тан ҳаёти ўша нур билан боғлиқ. Агар (ҳатто) мавжудотлар зоҳирдан (ўша) бениҳоя нурлар партавининг битта ярқираши тўхтаса, барчасидан асар ҳам қолмайди. Ақлдаги донолик ундан, дилдаги ташналик ўшал ирода нурларидан бир партав. Қўлдаги қудрат, оёқдаги равонлик, кўздаги кўрувчанлик ва кулоқдаги эшитувчанлик ўшал тажаллий таъсирисиз маҳол... ҳамма У билан ҳамма, Усиз ҳамма ҳечдир”.⁵⁶ Абу Ҳомид Ғаззолийнинг “...Ҳақ таолонинг қиёми (қойим туриши) ўз зоти бирла ва ҳамма мавжудотнинг қиёми ҳақ таолонинг қудрати комиласи биладур”,⁵⁷ деган фикри ҳам шунга мос келади.

⁵⁴ Олим С. Ишқ, ошиқ ва маъшук. – Тошкент: Фан, 1992. 7-бет.

⁵⁵ Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – Москва: Наука, С. 54.

⁵⁶ Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор. Табаррук рисоалар. – Тошкент: Адолат, 2004. 56-бет.

⁵⁷ Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимийи саодат. – Тошкент: Адолат, 2005. 128-бет.

“Нур” сурасининг 35-ояти ушбу қарашларнинг асосини ташкил этган. Бу оятда шундай марҳамат қилинади: “Аллоҳ осмонлар ва Ернинг “нури”дир. Нурнинг мисоли худди бир токча ичидаги чироқ, бу чироқ бир шиша ичида, у шиша гўё бир дурдан ясалган юлдузга ўхшайди. У (чироқ) на шарқий ва на ғарбий бўлмаган муборак зайтун дарахти (мойи)дан ёкилур. Унинг мойи (мусаффолигидан), гарчи унга олов тегмаса-да, (атрофни) ёритиб юборгудекдир. (Мазкурлар қўшилганда эса) нур устига нур (бўлур). Аллоҳ Ўзининг (бу) нурига Ўзи хоҳлаган кишиларни ҳидоят қилур”.⁵⁸

Қуръон оятларидан маълум бўлганидек, Аллоҳ илмининг, ҳикматининг чек-чегараси йўқ. Унинг ҳар бир ишида, яратишида илоҳий ҳикмат намоён бўлиб туради. Тасаввуф аҳлининг фикрига кўра, Аллоҳ “...ҳамма ишни ўз тадбири ва иродаси билан, қайсидир сабабга бўйсиниб эмас, балки раббоний бир ҳикмат ва ягоналигининг санъатларини намоёиш қилиши билан бошқаради”.⁵⁹ Инсон қанча уринмасин, Тангрининг ишидан ҳеч бир нуқсон топа олмайди. Аллоҳ ўз яратишлари орқали инсониятга “Холиқ”, “Алийм”, “Ҳакийм”, “Зоҳир”, “Ботин” исмлари билан намоён бўлади. Жалолиддин Румийнинг фикрича, “...Ҳақ ҳамма нарсани меъёрида яратгандир. Уларга бирон нарса илова қилдингми, тамом, камол қусурга айланади”.⁶⁰ Буни илм-фан тараққий этган ҳозирги кунимиздаги инсонлар ва ҳайвонлар устида олиб борилаётган клонлаштириш тажрибалари мисолида ҳам кўришимиз мумкин. Асримизнинг буюк ёзувчиси Чингиз Айтматовнинг “Охир замон нишонлари” номли асарида ҳам айнан шу масала устида баҳс юритилади.

Ўз таълимотини Қуръони каримга таянган ҳолда ишлаб чиққан тасаввуф намояндалари одамзотнинг илму-тафаккурдаги камолоти маълум чегарагача бўла олишини, бу борада Аллоҳга етадиган зот йўқлигини кўп бора таъкидлашган. Уларнинг бу қарашларига “Юсуф” сурасининг қуйидаги

⁵⁸ Қуръони карим: маъноларининг таржима ва тафсири. – Тошкент: 2007. 354-бет.

⁵⁹ Нажмиддин Кубро. Фақирлик ҳақида рисола // Тафаккур, 1995. 3 – 4-сонлар. 69-бет.

⁶⁰ Жалолиддин Румий. Ичиндаги ичиндадур. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003. 185-бет.

ояти ҳам асос бўлган: “Ҳар бир илм эгаси узра (ундан) билимдонроқ (олим) бордир” (76-оят).

Алишер Навоий ўзининг қуйидаги байтида замоннинг ҳар қандай ишда соҳиби илм бўлган кишиси ҳам “гардун фунуни” олдида ожиз эканлигини уқтиради:

Замоннинг бори ишда зуфунуни,
Эрур гардун фунунининг забуни.⁶¹

Тасаввуф манбаларида инсонга хос илмлар эса, аввало, икки турга бўлинган: илми қол ва илми ҳол. Илми қол, ўз номидан маълум бўлганидек, сўз ва тушунтириш орқали ифодаланадиган барча илмлар. Фикҳ, фалакиёт, риёзиёт, мантиқ, тиббиёт ва ҳоказо илмлар шулар жумласидандир. Илми ҳол эса сўз воситасида тушунтириб, ифодалаб бўлмайдиган илмдир. Маълумки, ҳол тариқатдаги маълум бир мақом даражаси бўлиб, бу даражага етган солиқ “...тасаввур – тахайюлда илоҳий жамолни мушоҳада қила бошлайди, қалбини завқу шавқ қамраб олади. У шундай бир ҳолатга кўтариладиким, бутун аъзолари гўё Аллоҳ дейдиган, ҳар нафаси Тангрининг борлигидан хабар берадиган бўлади”.⁶² Бундай илм илми ботин деб ҳам номланиб, “Қалб, ҳол, сир, ва ҳақиқат илми”⁶³ дея таърифланади. Илми ҳол қалб ва унинг такомили билан боғлиқ илм экан, табиийки у тил орқали баён қилинмайди.

Яна бир талқинга кўра, “Шариатнинг зоҳирий илми фикҳ (илми қол) бўлганидек, унинг ботини тасаввуф – илми ҳолдир”.⁶⁴ Бундан кўриниб турибдики, қол илмига кирувчи шариат ҳам ҳол илми – тасаввуфдан ажратилмайди, балки тасаввуф шариатнинг руҳий-маънавий томони ҳисобланади. Бу ҳақда тадқиқотимизнинг кейинги ўринларида батафсил тўхталамиз.

Маълумки, тасаввуфнинг бош мақсади – Аллоҳни таниш, Унинг маърифатини ҳосил қилиш. Тасаввуф намоёндаларининг фикрича, бу йўлда

⁶¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 6-жилд. 416-бет.

⁶² Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Мовароуннаҳр – Ўзбекистон, 2009. 30-бет.

⁶³ Чори И. Тасаввуф луғати // Тафаккур, 1999. 3-сон. 126-бет.

⁶⁴ Комилов Н. Покланиш илми // Муҳаммад Нуруллоҳ Сайдо ал-Жазарий. Тасаввуф сирлари. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2000. 3-бет.

илму ҳолга нисбатан илму қолнинг имкониятлари чегараланган. Жалолиддин Румий илму қол билан машғул кишига қарата шундай дейди: “Сен: “Ўзимни юксак ишларга бераяпман. Фикҳ, ҳикмат, фалакиёт, тиб ва бошқа илмларни ўрганапман” дея баҳоналар кўрсатасан. Аслида, буларнинг барчаси ўзинг учундир: фикҳ кўлингдаги нонни биров тортиб олмаслиги, сени ўлдирмаслиги, устингдан кийимингни ечиб олмаслиги ва соғ-саломат бўлишинг учундир. Фалакиёт соҳасидаги билиминг эса фалак аҳволидан хабардор бўлиш ва шунга қараб иш тутишинг учундир”.⁶⁵ Румий шунга мос тарзда бир ривоятни келтиради: “...бир подшоҳ ўғлини ҳунармандлар тўпига қўшиб қўяди. Улар болага турли билимлардан, жумладан, илму нужумдан дарс берибди. Шоҳ ўғли бутунлай аҳмоқ бўлганлиги ҳолда ўзига ўргатилган нарсаларни яхши эгаллаб олибди. Кунлардан бир кун подшоҳ уни имтиҳон қилмоқ учун ҳовучига узукни беркитиб, ўғлига “Бунда не бор?” дебди. Бола: “Кўлингдаги думалоқ, сариқ ва ичи бўш нарсадир” дегач, ҳукмдор ҳайратда қолиб: “Аломатларини тўғри айтдинг, исмини айт” деб буюрибди. Ўғил: “Ғалвир бўлса керак” деб жавоб берибди. Подшоҳ: “Олган таҳсилинг шарофати билан мени ҳайрон этиб, аломатларини аниқ айтдинг-у, лекин ғалвирнинг ҳовучга сиғмаслигига қандай қилиб фаросатинг етмади?” – дебди”.⁶⁶

Бу ривоят орқали мавлоно Румий аслида нимани ўрганаётганликларини ўзлари ҳам фаҳмига бормайдиган, ақлу идрокда, илму ҳунарда “қилни қирқ ёрсалар” ҳам, лекин ўзлари учун энг керакли бўлган нарса – ўзликларидан беҳабар “олим”ларни танқид қилади. Румийнинг фикрича, шоҳ ўғли айтган аломатларнинг асл моҳият билан мутлақо алоқаси йўқ. Бундай аломатлардан қутулмоқ лозим. Шу маънода инсонга берилган иш, сўз ва ҳоказоларнинг барчаси аломатлардир. Аломатлар эса асл моҳият – жавҳарнинг айнан ўзи бўлолмайди. Фақат аломатлар билангина ўралашиб қолиб, асл моҳиятга йўл топмаган олимларнинг эса “...белгиларини тўғри

⁶⁵ Жалолиддин Румий. Ичиндаги ичиндадур. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003. 24-бет.

⁶⁶ Ўша асар. 26-бет.

топиб сўйлайдилар-у, бироқ ғалвирни ҳовучга сиғади деб туриб оладилар”,⁶⁷ дейди у.

Румий Ҳакни ўзидан қидирмай фалсафаю мантиқлар ичида адашиб, улоқиб юрганларни боши устида бир сават нон туриб нон қидириш билан оввора дарбадарга қиёслайди:

Бошинг узра бир сават нондир магар,

Сен эса нон излаюрсан дарбадар.⁶⁸

Кейинги ўринларда бундай кишиларни тиззасига қадар сув кечиб юрса ҳам, бошқалардан сув сўраб юргувчига, ўзи от устида бўлса ҳам, отни қидириб от чоптириб юрган суворийга ўхшатади:

Гарчи юргайсен тизингдин сув кечиб,

Ўзгадин сув истаюрсен, қўл чўзиб.

Боқ суворийким, юрар от устида,

От сурап ул отни топмоқ қасдида.⁶⁹

Жалолиддин Румий “Маснавийи маънавий” асарининг олтинчи китобида яна шундай ҳикоятни келтиради: Бир йўқсил киши туш кўрибди. Тушида унга: “Фалон дўконга борасан, у ерда шакли ундоқ, ранги бундоқ бир қоғоз бор. Уни олда ҳеч кимга кўрсатмасдан бир чеккага бориб ўқи”, дейилибди. Йўқсил киши уйғониб дарров айтилган дўконга бориб қараса, худди ўша айтилган мактуб турган экан. Дарҳол олиб хилватга бориб ўқибди. Не кўз билан кўрсинки, хатда катта бир бойликнинг манзили кўрсатилган экан. Хатда айтилишича, шаҳардан ташқарида бир қабр устига қурилган гумбаз бўлиб, ўша гумбазнинг олдида бориб, юзини қиблага буриб камондан ўқ узиш керак экан. Ўқ бориб тушган жой хазинанинг ўрни экан. Йўқсил киши хатда айтилган гумбаз олдида бориб бор кучини тўплаб камондан ўқ узибди. Лекин ўқ тушган жойни ҳарчанд қазиса ҳам хазинадан дарак йўқ эмиш. Бу ишни бир неча маротаба такрорлабди, барибир уринишлари бекор кетибди.

⁶⁷ Ўша асар. Ўша бет.

⁶⁸ Мавлоно Жалолиддин Румий. Маснавийи маънавий. 5-китоб. – Тошкент – Техрон: Ал-Ҳудо, 2004. 99-бет.

⁶⁹ Ўша асар. 99 – 100-бетлар.

Бу орада бу иш яқин атрофга тарқалиб, подшоҳнинг ҳам қулоғига етиб борибди. Йўқсил балки подшоҳга омад кулиб боқар, дея хатни подшоҳга топширибди. Лекин хазинани излай-излай подшоҳнинг ҳам ҳафсаласи пир бўлибди. Хазина излаган йўқсил кўп заҳматлар чекиб, охири “Эй сирларни ошкор этувчи Ҳақ, бу сирли дафинани ўзинг ошкор эт”, дея Тангри таолога ёлворибди. Шунда ғойибдан овоз келибди:

Сенга хотиф, уз камондин ўқ, деди,
Лек камон торини тортгил, демади.
Бор кучингни айлабон илкингда жам,
Чекмагил тори камонни мунча ҳам.
Ўқ отарсен беҳуда мўлжалга чун,
Кўрсатарсен бир камончи санъатин.
Ташла бу қаттиқ камонни, тортмагил,
Ўқ отар бўлсанг йироққа отмагил.
Сен кучанмасдан, ҳафиф отгил ани,
Ёлвориб ахтар кейин ганжинани.
Ҳақ сенга жондан яқинроқдир, бироқ,
Сен фикр ўқини отгайсен йироқ.
Эй камондин ўқ узиб, ганж изладинг,
Ов яқинда, сен йироқни кўзладинг.
Ким йироқ отса, йироқ тушгай ўшал,
Ганжидин айру, фироқ тушгай ўшал.
Фалсафий фикр ичра ўлди, билмади,
Ганж унинг ортида қолди, билмади.⁷⁰

Ҳикоятдаги йўқсил излаган ганж – Аллоҳ. Ганжнинг ўрнини топиш учун куч билан ўқ отган йўқсил эса Аллоҳни таниш учун фикр ва мантиққа зўр берган файласуф тимсоли. Йўқсил куч билан ўқни қанча узоққа отса хазинанинг ўрнидан шунча узоқлашгани сингари, файласуф ҳам фикр ва мантиққа ўралашгани сари Аллоҳдан узоқлашиб бораверади.

⁷⁰ Мавлоно Жалолоддин Румий. Маснавийи маънавий. 6-китоб. – Тошкент – Техрон, 2004. 210 – 211-бетлар

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш жоизки, тасаввуфий асарларда фалсафа, мантиқ каби фанлар ва бу фанлар билан шуғулланувчи файласуфлар Аллоҳни танишдан ожиз бўлган илми қол ва унинг вакилларининг умумлашма тимсоли сифатида тасвирланган. Масалан, тасаввуфий ғоялар куйчиси шоир Иқбол шундай дейди: “Ибн Сино (мантиқ аҳли ва файласуфлар намоёндаси) чангу ғубор ичида йитиб кетди, аммо Жалолиддин Румий (орифлар намоёндаси) маҳмил (кажава) пардасидан тута олди. У (Румий) денгиз қаърига шўнғиб бориб гавҳарга етди, лекин Ибн Сино гирдобда айланиб қолди (ҳақиқатга эриша олмади)”.⁷¹ Жалолиддин Румий эса файласуфлар ҳақида шундай фикр билдиради: “Истибдол аҳли (далил кидирувчилар – фалсафа аҳли)нинг оёқлари ёғочдан. Ёғочдан бўлган оёқ жуда ҳам кучсиз бўлади”.⁷²

Ибн ал-Арабий илмларни умумий тарзда икки турга бўлади: “касбий”, яъни ўрганиб олинадиган илмлар ва “ваҳбий” – ўрганмасдан бериладиган илмлар. Юқорида кўриб ўтганимиз фалсафа илми ҳам касбий илмлар сирасига киради. Бундай илмларни Румий ҳикоятда келтирилган “подшоҳнинг аҳмоқ ўғли”га ўхшаган ҳар қандай киши ҳам ўзлаштира олиши мумкин. Лекин ваҳбий илмлар ҳар кимга ҳам насиб қилмайди. Унга фақатгина Ҳақнинг хос бандалари – пайғамбарлар ва авлиёларгина мушарраф бўлишган. Имом Ғаззолий бу ҳақда шундай дейди: “...тамоми халқ ўқимоқ ва ўрганмак бирла илм касб қилурлар. Ул азизлар (пайғамбарлар ва авлиёлар – Р.А.) (фазилатларни) кишидан ўрганмаслиги мумкин. Ҳақ таоло уларнинг ботинларига бевосита билдирур. Бас, раво улдурким, киши зийрак ва софдил бўлса, баъзи илмларни кишидан ўрганмай билур. Бу навъ илмларни илми ладуний атарлар”.⁷³

Имом Ғаззолий “илми ладуний” дея таърифлаган илм Ғарбда “Мистицизм” деб юритилади. “Мистицизм” – инсон қалби учун илоҳий ишқ уфқларининг очилиши, тахайюл Майи, олам асрорини ўзига кашф этадиган

⁷¹ Жўзжоний А.Ш. Тасаввуф ва инсон. – Тошкент: Адолат, 2001. 24-бет.

⁷² Ўша китоб, ўша бет.

⁷³ Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимийи саодат. – Тошкент: Адолат, 2005. 52-бет.

илми ғайбдир”.⁷⁴ Бу ўринда Ибн ал-Арабий тасниф этган “касбий” илмларни илми қолга, “вахбий” илмларни эса илми ҳолга ҳам қиёслаш мумкин. Ваҳбий илмларнинг энг юксак намунаси сифатида пайғамбарларга ато этилган илм назарда тутилади.

Илми қол ва илми ҳолни тасаввуфий манабаларда кўп бора тилга олинадиган билишнинг уч босқичи – илм ул-яқин, айн ул-яқин ва ҳақ-ул-яқинга ҳам ўхшатиш мумкин. Илми қол сингари илм ул-яқин ҳам китобий, таҳсилий билимга асосланади. Илми ҳол билан эса ҳаққ ул-яқин ўртасида ўхшашлик мавжуд. Илми ҳол ҳол мартабасига эришган сўфийлар илми бўлса, ҳаққ ул-яқин инсоннинг ўзи тажриба воситасига айланиб, ҳақиқатга етишиш илмидир. Ҳаққ ул-яқин “...илм, мушоҳада ва ҳол босқичларидан ўтиб, Ҳаққа фоний бўлмоқ”⁷⁵ деб ҳам таърифланади. Имом Ғаззолий билишнинг бу уч босқичини “илмал яқин” ва “айнал яқин” дея икки турга бўлиб таснифлаб, улар ўртасидаги фарқларни шундай изоҳлайди:

“1. Илмал-яқин, пайғамбарликлари сабабли пайғамбарларга оиддир. Айнал яқин эса фаришталарга оиддир. Чунки улар Жаннатни, Жаҳаннамни, Лавҳу-у Маҳфузни, Қаламни, Аршни, Курсини айнан кўрадилар ва мушоҳада этадилар.

2. Илмал-яқин – тириклар учун, Айнал-яқин эса ўликлар учундир. Чунки тириклар инсонларнинг ўлганини ва ўликларнинг ҳам қабрда эканликларини билмайдилар. Ҳолбуки, ўликлар қабрларни айнан биладилар ва мушоҳада этадилар...

3. Илмал-яқин қиёматни билмоқдир. Айнал-яқин эса қиёматни ва қиёматнинг даҳшатларини айнан кўрмоқ ва мушоҳада этмоқдир.

4. Илмал-яқин жаннатни ва жаҳаннамни билмақдир. Айнал-яқин эса буларни айнан кўрмак ва мушоҳада этмақдир”⁷⁶

Булардан Илмал-яқин барча инсонларга, Айнал-яқин эса пайғамбарлар ва авлиёларга хос илм ҳисобланади. Чунки Азизиддин Насафийнинг

⁷⁴ Ҳаққул И. Тасаввуф ва шеърят. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991. 11-бет.

⁷⁵ Чори И. Тасаввуф луғати // Тафаккур, 1997. 1-сон, 126-бет.

⁷⁶ Абу Ҳомид Ғаззолий. Мукошафатул қулуб. 2-китоб. – Тошкент: Минҳож, 2004. 16 – 17-бетлар.

фикрича, пайғамбарлар ва авлиёлар “Бошқалар табиий ўлимдан кейин кўрадиган нарсаларни улар табиий ўлимгача кўрадилар, уларга ўлимдан кейинги ҳолатлар маълум бўлиб, улар илмул яқин даражасидан айнул яқин даражасига ўта оладилар”.⁷⁷

Тасаввуфда Аллоҳни таниш илми **Маърифат** деб аталади. У тасаввуф босқичларидан бири бўлиб, ҳол илми сифатида талқин этилади. Тасаввуф таълимотида маърифат алоҳида ўрин эгаллайди, тасаввуфнинг бош ғояси ҳисобланади. “Сўфийлар назарида маърифат фикрдан олдин кетадиган ва шубҳага заррача асос қолдирмайдиган илмдир. Маърифат илми ботиний илм ҳам деб ҳам юритилган”.⁷⁸ Чунки бунда Аллоҳни билишнинг асосий ва бош воситаси қалб ва унинг руҳий тақомили билан боғлиқ бўлади.

Тасаввуф ҳақидаги манбалар, маноқибларда келтирилган сўфийлар фикрига эътибор берадиган бўлсак, уларда инсон ҳаётининг бош мақсади маърифат бўлмоғи керак, деб уқтирилади. Ҳазрат Алишер Навоий ўзининг “Насойим ул-муҳаббат” асарида қайд этилишича, Мансур Ҳаллож фарзандига шундай васият қилган экан: “...сен бир нимага кўшиш (ҳаракат – Р.А.) қилки, зарра ондин сақалайн (инсонлар ва жинлар – Р.А.) илмидин улуғроқ ва яхшироқ бўлғай. Сўрдумки, ул недур? Дедиким, Маърифат!”.⁷⁹ Яъни, бунда маърифатнинг барча илмлардан устунлиги эътироф этилмоқда.

Муҳаммад Нуруллоҳ Сайдо ал-Жазарийнинг ёзишича, “Имом Шофеий билан Аҳмад ибн Ҳанбал тез-тез сўфийларнинг суҳбатида бўлишар, уларнинг зикр мажлисларида қатнашишарди. “Нега бу жоҳилларнинг даврасига тез-тез қатнаб қолдинглар?” – деб сўралганда: “Улар ишнинг бошини қўлга олишибди. Бу ҳам бўлса Аллоҳ тақвоси ва Маърифатидур”, - дея жавоб беришган”.⁸⁰ Бундан кўриниб турибдики, шариатнинг йирик пешволари Имом Шофеий ва Аҳмад ибн Ҳанбаллар ҳам шариатдан мақсад маърифат эканлигига алоҳида эътибор берганлар.

⁷⁷ Азизиддин Насафий. Зубдатул ҳақойиқ / Комил инсон ҳақида тўрт рисола. – Тошкент: Маънавият, 1997. 120- бет.

⁷⁸ Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Мовароуннаҳр – Ўзбекистон, 2009. 37-бет.

⁷⁹ Алишер Навоий. Муқамал асарлар тўплами. 20 жилдлик: 17-жилд. – Тошкент: Фан, 2001. 109-бет.

⁸⁰ Муҳаммад Нуруллоҳ Сайдо ал-Жазарий. Тасаввуф сирлари. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2000. 26 – 27-бетлар.

Профессор Маҳмуд Асъад Жўшон эса маърифатни инсон руҳини қувватлантиргучи ғизо – озиқ деб таърифлайди. Унинг таъкидлашича, “Инсон маърифат соҳиби бўлмагунча, бўлмайди!”.⁸¹ Жалолиддин Румий Аллоҳ илму ҳикматининг чек-чегараси йўқлиги, инсон эса уни тўлалигича била олмаса ҳам, лекин Аллоҳни танишга, маърифатга интиласлик ҳам тўғри эмаслигига ишора қилиб шундай дейди:

Мавжи Жайхунни симирмоғинг маҳол,

Яхшимас юрмоқ вале лабташнаҳол.⁸²

Тасаввуф нуқтаи назарига кўра, инсоннинг жисми тупроқдан, яъни моддий оламдан, руҳи эса Аллоҳ даргоҳи – илоҳий оламдан. Демак, инсонда моддийлик ва илоҳийлик асослари мавжуд бўлиб, бу икки асос ўртасида доимий кураш мавжуд. Руҳий асос устунлик қилса, инсон илоҳий сифатларга эга бўлиб, илоҳий маърифатни қўлга киритади, руҳ қолиб фақат жисм озиқланса, унда ҳайвонийлик сифатлари орта боради ва илоҳийлик моҳиятини йўқотади. Султон Валаднинг “Маърифатнома” асарида шундай ривоят келтирилади: “Ривоят қилинишича, бир жайрон билан бўри турмуш қуришибди ва улардан бир бола туғилибди. Муфтийга боришиб:

– Буни бўри деб ҳисоблайликми, жайронми? Бўри десак, гўшти ҳаром, жайрон десак, ҳалол бўлади. Нима қилсак экан, ҳайронмиз? – деб сўрашибди.

Муфтий бундай фатво берибди:

– Бунинг ҳукми мутлоқ эмас, муфассалдир. Бу жониворнинг олдида бир боғ ўт, бир-иккита суяк қўйинг. Агар суякка интилса, бўридир ва гўшти ҳаром. Агар ўтга мойиллик билдирса, жайрондир, гўшти ҳам ҳалол.

Аллоҳ субҳанаҳу таоло ҳам бу дунё билан у дунёни, ер билан осмонни бирлаштирди. Биз бу ҳар иккисининг болаларимиз. Агар илм-ирфонга интилсак ва қувватимиз имон, илм ва ҳикмат бўлса, Аллоҳ розилигини топиб, раббоний бандалар бўламиз. Агар овқатга, уйқу ва дунё неъматларига, кийим кечакка муккамиздан мойил бўлсак, ҳайвоний нафс асири бўламиз.

⁸¹ Жўшон М.А. Тасаввуф ва гўзаллик. – Тошкент: Адолат, 2004. 37-бет.

⁸² Мавлоно Жалолиддин Румий. Маснавийи маънавий. 6-китоб. – Тошкент – Техрон: 2004. 11-бет.

Мақомимиз аъло Иллийюн эмас, жаҳаннам чуқури бўлади...”⁸³ Шунинг учун ҳам жисмни эмас, руҳни озиқлантирмоқ, тарбияламоқ керак, токи у ўзининг асл моҳиятини англасин, дея таълим беришади сўфийлар.

Шу ўринда ҳақли бир савол туғилади. Модомики инсон руҳи илоҳий экан, Аллоҳ нега уни тупроқдан яралган жисмга банди қилиб қўйган? Бунинг нима зарурати бор эди? Имом Ғаззолийнинг қуйидаги сўзларидан маълум даражада жавоб топишимиз мумкин: “...инсоний руҳ... олами улвийдан (олийдан), фаришталар жавҳаридандур. Бу оламда руҳ бадан шаҳрида ғарибдур. Ва лекин бу ғариблик инсоний руҳга шу сабабдандурким, охират сафари зоди роҳини тайёр қилғай”.⁸⁴ Яъни руҳнинг “бадан шаҳри”да тутқун бўлишидан мақсад охират сафарига тайёргарлик экан. Негаки руҳ мустақил ҳолда ўзлигини намоён эта олмайди, бунда жисм унга бир восита бўлиб хизмат қилади. Буни шамолнинг ўзи кўринмаса ҳам, бироқ бошқа нарсаларни тебратиши, учуриши орқали унинг маълум бўлишига ҳам ўхшатиш мумкин. Шу маънода Жалолиддин Румий: “Ахир данакнинг фақат мағзини ажратиб эксанг кўкармайди. Ҳолбуки, қобиғи билан ерга ташласанг, ўсиб чиқади”,⁸⁵ дейди. Бу фикрлар шаклнинг, суратнинг, жисмнинг ҳам беқиёс аҳамиятга эга эканлигини, уларнинг ҳам ўз ўрни борлигини англатади.

Инсон ҳаётининг асл мақсади бўлган маърифатга қандай қилиб эришилади? Юқорида маърифат ваҳбий, яъни ўқиб-ўрганиш, таълим орқали ўрганилмайдиган илм сифатида таърифланган эди. Бундай илмга эга бўлиш учун қалб ва руҳни бойитиш муҳим ўрин тутади.⁸⁶ Бунда илм ва тафаккур эгаси учун Аллоҳнинг зоти ҳақидаги фикрлашга йўл йўқ. Чунки инсон яшаб турган моддий олам банда ва Аллоҳ ўртасидаги энг катта тўсиқ ҳисобланади. Мазкур ҳолатда инсон учун Аллоҳни билишга томон ягона йўл Яратувчига бўлган муҳаббат ва Унинг яратганлари ҳақида тафаккур қилишдир. Яъни тафаккур Аллоҳ зотига эмас, Унинг яратганларига қаратилмоғи лозим. Шу

⁸³ Султон Валад Жалолиддин Румий ўғли. Маърифатнома. 1-китоб. – Тошкент: Муҳаррир, 2011. 145-бет.

⁸⁴ Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимйи саодат. – Тошкент: Адолат, 2005. 99-бет.

⁸⁵ Жалолиддин Румий. Ичиндаги ичиндадур. 127-бет.

⁸⁶ Бунга мисол сифатида Шамс Табризий ва Жалолиддин Румий, Бобо Фараж ва Нажмиддин Кубро ўртасидаги воқеаларни мисол қилиб келтириш мумкин. Қаранг: Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: 2009. 45 – 46-бетлар.

мазмунда Абу Ҳомид Ғаззолий “Мукошафат ул-қулуб” асарида қуйидаги ҳадисни келтиради: “Ибн Аббос – Оллоҳ ундан рози бўлсин – ҳикоя қилади:

Бир тўда одамлар Аллоҳ ҳақида фикрлаб ўтиришарди. Оллоҳ Расули буюрдиларки: “Оллоҳнинг яратганлари тўғрисида фикрланг, Оллоҳ ҳақида фикрланг. Сизлар Унинг буюклигини чинакамига баҳолай олмайсизлар”.⁸⁷ Модомики шу дунёнинг ўзида Ҳақ жамолига мушарраф бўлиш имконсиз экан, дунёдаги мавжудотлар, нишоналар орқали У ҳақда қисман тасаввурга эга бўлиш мумкин. “...мавлоно Румий айтганларидек: “Бўйи гул бошад далели гулистон”, яъни гулнинг хиди гулистондан далолатдир”.⁸⁸ Алишер Навоий “Насойим ул-муҳаббат” асарида Саъдий Шерозийнинг қуйидаги сўзларини келтиради: “Хушёр киши назарида яшил дарахтларнинг ҳар бир япроғи Яратувчи маърифатининг бир дафтариدير”⁸⁹ (С. Рафиддинов таржимаси).

Тасаввуфда Аллоҳ маърифатига эришишнинг сўфийлар тавсия этган бундай йўли “Ирфон” деб ҳам юритилади. Нажмиддин Кубро ўз навбатида ирфонда ҳам уч даража мавжудлигини қайд этади. Булар:

1. Омманинг ирфони (ирфони омма);
2. Хавоснинг ирфони (ирфони хосса);

3. Хоссат-ул хоссанинг ирфони. Ирфоннинг мазкур учинчи даражасига соҳиб бўлган кишиларни Нажмиддин Кубро “...ҳар нарсани Унинг-ла (яъни Аллоҳ билан – Р.А.) танигандирлар, билъакс Уни (Аллоҳни – Р.А.) ҳеч нарса ила таний олмаслар”,⁹⁰ дея таърифлайди. Борлиқдаги ҳар бир нарса ва ҳодисанинг асл моҳиятини ирок эта биладиган, уларда улуғ бир қудратнинг асарини – Яратувчининг санъатини кўра биладиган кишилар тасаввуфда **басират**⁹¹ эгалари ёки **орифлар** дея таърифланади.

⁸⁷ Абу Ҳомид Ғаззолий. Мукошафат-ул қулуб. 1-қисм. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2004. 286-бет.

⁸⁸ Даврон Х. Авлиёлар яратувчи шайх // Тафаккур, 1995. 3 – 4-сонлар, 65-бет.

⁸⁹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 17-жилд. 462-бет.

⁹⁰ Шайх Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2004. 156-бет.

⁹¹ Бу ҳақда қаранг: Ҳаққул И. Айла басират кўзи бирла назар... / Навоийга қайтиш. – Тошкент: Фан, 2007. 92 – 97-бетлар.

Маърифат, ирфон касбий-таълимий бўлмаган, Аллоҳ томонидан Унинг хос бандаларигагина ато этиладиган илм бўлса-да, бунга ҳам эришмоқнинг ўзига хос шартлари мавжуд.

Маълумки, шариат тасаввуф йўлининг биринчи босқичи ҳисобланади. Тасаввуфдаги тариқат, маърифат, ҳақиқат, босқичларига юксалиш учун ҳам энг аввало шариат босқичини ўтамоқ лозим. “Шариат” сўзи араб тилида “остона”, “йўл” деган маъноларни англатиб, Аллоҳнинг инсонларга буюрган йўл-йўриқларидир. Демак, шариат тариқат манзилларининг “остонаси” ҳисобланади. Баъзи тасаввуф улуғларининг фикрича, “Шариат – бир дарахтдир. Тариқат ўшал дарахтнинг бутоқлари, маърифат – япроқлари ва ҳақиқат – меваларидир”.⁹²

Шариат йўлидан оғишмаслик Яратувчини идрок этадиган басират соҳиби бўлишнинг ҳам энг биринчи шарти ҳисобланган. Ҳадисларда бу ҳақда яна шундай дейилади: “Бир кун Расулуллоҳ асҳоблари билан кўришганда шуларни айтдилар:

– Сизларнинг ҳар бирингиз, Оллоҳ қалбингиздан басиратсизлик – идроксизликни йўқотиб, басиратли – идрокли қилишини истайсиз, шундай эмасми? Шундай бўлгач хабарингиз бўлсин, дунёда ким Оллоҳ ўртага қўйган ахлоқ асосларига қай даражада мувофиқлашмаган бўлса, узун ва беҳуда орзу-ҳавасларга қанчалик кўмилса, Оллоҳ унинг қалбидаги басиратни шу даражада йўқ қилади. Ким дунёда Оллоҳнинг амрларига риоя қилса, узун ва беҳуда орзу-ҳавасларни тарк этса, Оллоҳ унга ҳеч иккиланмай илм ва ҳидоят беради”.⁹³

Тасаввуф намоёндалари ҳатто авлиёларда учрайдиган ғайриоддий ишларни ҳам Қуръон ва шариатга мувофиқ келиш ёки келмаслигига қараб илоҳий каромат ёки оддий сеҳргарлик дея баҳолаганлар. Хусусан Сўфи Оллоёрнинг “Маслакул муттақин” асарида шундай дейилади: “...ҳаққа етган бандаларни каромат бирла иши бўлмас. Доим кўркунчи зиёда бўлур. Агар

⁹² Усмонов О. Бектошия // Мулоқот, 1997. 2-сон, 56-бет.

⁹³ Абу Ҳомид Ғаззолий. Мукошафат-ул кулуб. 1-қисм. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2004. 172-бет.

андин кароматни кўрсанг, тарозига тортиб кўргил, агар Китобга (Қуръонга – Р.А.) мувофиқ бўлса ҳўб (яхши), бўлмаса ани рад қилғил, ул каромат эмас, балки феъли шайтондур. Анга амал қилмоқ камоли нодонлиғдур”.⁹⁴ “Саботул ожизийн” манзумасида яна шундай ёзади:

Шариатсиз киши учса ҳавоға,
Кўнгил берма анингдек худнамоға.
Шариатсиз киши гар ютса ўтни,
Ҳаво ўртасида минса булутни.
Қачон топқан эрур қурбат изини,
Валий билманг тақи ундай кадини.
Бўлубдур мундоқ ишлар кофирийдин,
Нечукким бўлди сеҳр Сомирийдин.⁹⁵

Зеро, каромат ҳам тасаввуфда ирфоний важдий билишнинг ҳосиласи ҳисобланиб, кишиларга таъсир ўтказиш орқали уларда Аллоҳга бўлган ишонч, эзгу хулқ-атвор, гўзал хислатларни пайдо қилишининг ўзига хос усули бўлган.⁹⁶

Инсон шариат йўлидан оғишмай, тоат-ибодат, эзгу ва хайрли амалларни бажаришда бардавом бўлиб борар экан, гуноҳ ва ёмон хулқлардан халос бўлиб, кўнгли ҳам покланиб, мусаффолашиб боради. Натижада руҳ бойийди, унинг қуввати ортади. Бундай руҳ эса “...раббоний мавҳибалар, ладуний илмлар ва фатҳлардан хабар етказа бошлайди”.⁹⁷ Яна бир ҳадиси шарифга кўра, “Бир киши қирқ тонг ибодат билан машғул бўлса, ҳикмат булоқлари унинг дилидан тилига оқа бошлайди”.⁹⁸ Демак, Аллоҳ буюрган амалларга қатъий амал қилиш Унинг маърифатига соҳиб бўлишнинг дастлабки босқичи, банда ва Аллоҳ ўртасидаги васила – боғланишнинг асосий шарти ҳисобланади. Қуръони каримда марҳамат қилинганидек, “Бас, кимки Парвардигори билан мулоқотда бўлишдан умидвор бўлса, у ҳолда эзгу

⁹⁴ Сўфи Оллоёр. Маслакул муттакин. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2007. 45-бет.

⁹⁵ Сўфи Оллоёр. Саботул ожизийн. – Тошкент: Чўлпон, 1991. 22-бет.

⁹⁶ Бу ҳақда қаранг: Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Мовароуннаҳр – Ўзбекистон, 2009. 59 – 60-бетлар.

⁹⁷ Ҳаққул И. Тасаввуф ва Огаҳий шеърят / Ўзбек тили ва адабиёти, 2009. 6-сон. 8-бет.

⁹⁸ Жўшон М.А. Тасаввуф ва гўзаллик. – Тошкент: Адолат, 2004. 194-бет.

амал қилсин ва Парвардигорига ибодат қилишда ҳеч кимни (Унга) шерик қилмасин!” (“Каҳф” сураси, 110-оят).

Тасаввуфда Ҳақиқатга етишишнинг асосий яна бир шарти пир ва муридлик анъанасидир. Инсоннинг Аллоҳ билан боғланиши воситасиз бўлмайди. Ҳатто Пайғамбаримиз Муҳаммад а.с. ҳам Жаброил а.с. воситасида Аллоҳ билан мулоқот қилган. Аллоҳ билан боғланишда авлиёлар учун пайғамбар а.с., бошқа кишилар учун эса авлиёлар восита бўлиб хизмат қилган. Пир-муридлик муносабати тасаввуф таълимоти гуллаб-яшнаган ўрта асрларда ўзига хос анъана тусини олган эди. Умуман олганда, бу тасаввуфдаги муҳим масалалардан бири бўлиб, махсус тадқиқот доирасида ўрганишни талаб этадиган мавзулар қаторига киради.

Илм ва маърифат ҳақидаги юқоридаги фикрлардан келиб чиқадиган ҳулосамиз шуки, аввало, Шарқ мутафаккирлари, хусусан, тасаввуф алломалари Қуръони каримга асоланган ҳолда инсоннинг илму тафаккурда, яратувчилик ва кашфиётчиликда эришган барча ютуқлари аслида Аллоҳ кудратининг жузъий бўлаги ёки уларнинг барига сабабкор фақатгина Аллоҳ эканлигини таъкидлашган. Уларнинг фикрича, инсон қилни қирқ даражада ёрадиган доно ва ақлли зот бўлмасин, унинг ақли Аллоҳ кудрати – Ақли кулнинг сояси, холос. Буни англатиш учун Мавлоно Румий шундай қиёсни келтиради: “Ақлли одамнинг кўлида ҳатто тупроқ каби жисмлар ҳам гўзаллашади... Энди кўклар ой ва қуёш ҳамда ернинг етти қаватининг майдонга келиши учун қандай ақл ва билим лозим бўлганлигини қиёсла. Ер ва осмон орасидаги барча нарсалар ҳамда бутун борлиқлар куллий ақлнинг соясидир”.⁹⁹

Иккинчидин, сўфийлар инсоннинг асл моҳияти – жавҳари илоҳий оламдан – Аллоҳ даргоҳидан эканлигини, инсон бу ёруғ оламга мана шу илоҳийлик моҳиятини камолга етказиб, бу орқали Аллоҳни таниш учунгина келишини таъкидлашган. Бу баъзи Ғарб фалсафий оқимларидаги абсурд – инсон ҳаётининг бемаъни, мантиқсиз эканлиги ҳақидаги қарашларга тескари

⁹⁹ Жалолиддин Румий. Ичиндаги ичиндадур. 188-бет.

бўлиб, инсон руҳий камолотининг имкониятлари чексиз эканлигини кўрсатади.

Учинчидан, Ислом ва тариқат намоёндалари Аллоҳдан кўрқиш, Унинг амрларига қатъий амал қилиш ва Пайғамбар а.с. суннатига эргашишни илм ва маърифатнинг боши деб ҳисоблашган. Уларнинг фикрича, маърифат Аллоҳдан юборилади, бунинг учун инсон илм ва амал бирлигига ҳам алоҳида эътибор қилмоғи лозим. Шу маънода “Ким билган нарсасига амал қилса, Аллоҳ унга билмайдиган нарсаларини ҳам ўргатиб қўяди”,¹⁰⁰ дейди машҳур сўфий Фузайл ибн Иёз. Исломий-тасаввуфий манбалардаги мазкур қарашлар бадиий ижодда, хусусан, Алишер Навоий ижодида ҳам ўз аксини топиб, Навоийнинг тасаввуфий мавзудаги ижодида илм ва маърифат концепциясини ёритишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

¹⁰⁰ Ал-фақиҳ Абу Лайс Самарқандий. Бўстонул-орифийн. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2004. 7-бет.

II БОБ. ШОИР ЛИРИКАСИДА ИРФОНИЙ ҒОЯЛАР СИНТЕЗИ

2.1. Навоий шеърлятида илм тавсифи ва талқини

Илм ва маърифат ҳақидаги ирфоний қарашлар бадиий ижодга кўчгач, тамоман ўзгача қиёфа касб этди. Энди бундай ғоялар рамзлар, тимсоллар, образлар тилида ва лирик кечинма, кўтаринки пафос орқали акс эта бошлади. Тасаввуф бадиий ижод воситасида жаҳоншумул мавқе касб этди.

Умуман олганда бадиий ижод, сўз санъати диний-тасаввуфий қарашлар учун бегона ҳодиса бўлмаган. Бадиий адабиётнинг предмети инсон бўлгани каби тасаввуфнинг ҳам бош ғояси инсон ва унинг руҳий-маънавий камолоти билан боғлиқ бўлган. Қолаверса, нафақат сўфий шоирларда, ҳатто пайғамбаримиз Муҳаммад с.а.в.да ҳам фикрни бадиий адабиётда бўлганидек мажоз орқали баён қилиш майллари мавжуд бўлган. Бу ҳақда пайғамбар а.с. ўз ҳадисларида шундай марҳамат қилганлар: “Сўзни мажозли қилишга буюрилдим. Сўзни мажозли қилмоқ яхшидир.”¹⁰¹ Абу Лайс Самарқандий “Бўстонул орифийн” асарида Икрима Ибн Аббос (р.а.) нинг шундай деганини ривоят қилган: “Агар бирортангиз Қуръондан бирор нарсани ўқиса ва тафсирини идрок қила олмаса, уни шеърдан изласин...”¹⁰² Ислом динидаги шеърга бўлган бундай юксак эҳтиром тасаввуф таълимотида ҳам давом этган.

Демак, тасаввуфда бадиий ижоднинг ривож топишида биринчи сабаб Қуръони каримнинг балоғатнинг энг юқори намунаси сифатида нозил этилганлиги бўлса, иккинчидан диний-сўфиёна ғоялар тарғиботи учун сўз санъатининг имкониятлари катта бўлган. Яна бир томондан эса, “...ўрта асрларда борлиқни, яъни табиат ва жамият ҳодисаларини илмий-реалистик ўзлаштиришга нисбатан ҳиссий поетик ўзлаштириш устун эди”.¹⁰³ Шарқшунос олим Е.Э.Бертельснинг маълумотиға кўра, “Сўфиёна суҳбатларни шеърӣ парчалар билан безаш анъанасини Хуросонда Шайх

¹⁰¹ Муҳаммад пайғамбар қиссаси. Ҳадислар. – Тошкент: Камалак, 1991. 101-бет.

¹⁰² Ал-факих Абу Лайс Самарқандий. Бўстонул орифийн. – Тошкент, 2004. 41-бет.

¹⁰³ Ҳайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан. – Тошкент: Фан, 1970. 300-бет.

Абу Саид ибн Абул Хайр бошлаган ва бутун Эронга кенг ёйилган. Бошқа томондан тасаввуф шайхлари тингловчиларга осонроқ тушунилиши учун ўз таълимотларининг мураккаб жиҳатларини шеър воситасида ифодалашга ҳаракат қилганлар”.¹⁰⁴ Шу тариқа сўз санъати тасаввуфда юксак ўринни эгаллаб дунё адабиётига Робия Адавия, Мансур Ҳаллож, Абу Саид Абул Хайр, Фаридуддин Аттор, Жалолиддин Румий, Абдурахмон Жомий сингари шайх шоирларни етказиб берди. Шулар қатори Алишер Навоий ҳам тасаввуф адабиётида ўз ўрни ва мавқега эга. Ушбу фаслда биз тасаввуфдаги илм концепциясини Навоийнинг “Ҳазойин ул-маоний” девонларидаги шеърлар мисолида таҳлил қиламиз.

Қуръони каримда ва тасаввуф манбаларида бўлганидек, Навоий ижодида ҳам барча илмларнинг манбаи ва боши Яратувчига нисбат берилади. Бунини “Ғаройиб ус-сиғар” девонидаги қуйидаги ғазаллар таҳлили мисолида кўришимиз мумкин:

Илоҳо, подшоҳо, кирдигоро,
Санга очуғ ниҳону ошкоро.
Сабур исми била қилсанг тажаллий,
Қилиб Намрудға юз минг мудоро.
Қачонким зоҳир этсанг “танзиъ-ул-мулк”,
Скандарнинг бўлуб мағлуби Доро.
Йўлунг муҳлик тоши ёқути аҳмар,
Эшигинг тийра гарди мушки соро.
Суҳо бўлса шабистонингда толи,
Бўлуб нури қуёшдек оламоро.¹⁰⁵

Мазкур ғазал муножот руҳида ёзилган, яъни илк байтдаёқ яратувчига “Илоҳо, подшоҳо, кирдигоро”, дея мурожаат, илтижо қилинмоқда. Яна бир жиҳати ҳар бир байтда иқтибос санъати қўлланилган ва Аллоҳнинг Алийм,

¹⁰⁴ Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – Москва: Наука, 1965. С. 335.

¹⁰⁵ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 3-жилд. 28-бет.

Сабур, Малик, Ҳаким каби исм ва сифатлари очик ёки яширин ҳолда акс эттирилган.

Иқтибос “илм ўзлаштирмоқ” деган маънони ифодалаб, Қуръон оятлари ва пайғамбар ҳадисларини шеър ичида келтириш ёки уларнинг мазмунини шеърда ифодалаш санъати ҳисобланади. Биринчи байтда ҳам Қуръондаги “У осмонлар ва ердаги (ҳамма) нарсани билур. Оллоҳ дилларидаги сирларини билувчидир”. (“Тағобун” сураси 4-оят), “Оллоҳ уларнинг яширган ва ошкора қилган нарсаларини билиб турувчи зот эканини билмайдиларми?” (“Бақара” сураси 77-оят) каби оятларнинг мазмуни ўз ифодасини топган. Шарқ бадиият илмига кўра, “Агар оят ва ҳадиснинг таржимаси ёки мазмуни келтирилса, бундай иқтибосни Дойи Жавод “ҳалл” усули деб атаиди”.¹⁰⁶ Ушбу байтда Аллоҳнинг “Алийм” (Ҳар бир нарсани билувчи. Бўлган ва бўладиган, аввалги ва охириги, зоҳир ва ботин нарсаларнинг барчасини билувчи) деган исми ўз аксини топган. Банданинг илми қай даражада тараққий этмасин, унинг билиши, кузатиши маълум чегарадан нарига ўтолмайди. Лекин Яратганнинг илми бутун оламларни ихота қилиб туради. Инсонининг кўнглидан ўтиб турадиган ўй-фикрландан бохабарлик ҳам шулар жумласидандир. “Наводир уш-шабоб” девонидаги бир ғазалида шоир дейдики:

Санга кўнглумдаги ҳожатни ҳожат йўқки, арз этсам,

Улус кўнглида пинҳонлар эрур чунким санга пайдо.¹⁰⁷

Иккинчи байтда Аллоҳнинг “Сабур” (Ўта сабрли, осийларни азоблашга шошилмайдиган) деган исми очик тарзда кўрсатилган. Яъни бунда Аллоҳга мурожаат қилиниб “Агар сен “Сабур” исми билан номоён бўлсанг, Намруддек осийларни ҳам жазолашга шошилмайсан” дейилмоқда. Қуръони карим ва пайғамбарлар тарихи орқали бизга маълумки, Намруд – Иброҳим а.с. даврида яшаб ўтган кофир ҳукмдорнинг исми. Намруд ҳам ҳудди Фиръавн сингари худоликка даъво қилган. Ҳатто шу даражага бориб етганки,

¹⁰⁶ Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: Ўзбекистон, 2014. 58-бет.

¹⁰⁷ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 2-жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом, 2011. 8-бет.

худога ҳам “қасд қилишга” чоғланган. Шу мақсадда кушлар ёрдамида кўкка кўтарилиб осмонга қарата камондан ўқ узади. Кибр ва манманлиги, мағрурлиги янада ошсин, деб унинг отган ўқи Аллоҳнинг иродаси билан қонга белаб ўзига қайтарилади. Буни кўрган Намруд: “Худони ҳам ўлдирдим”, дея кўпроқ ғурурга берилади. Лекин Аллоҳ уни ожиз бир чивин орқали нобуд қилади. Рабғузий “Қисаси Рабғузий” асарида келтиришича, Аллоҳ Намрудга тўрт юз йил ҳукмронлик берган бўлса, яна тўрт юз йил миясига кириб олган чивин орқали азоб беради.¹⁰⁸ Навоийнинг маълумотига кўра, Намруднинг қулоғидан кириб олган пашша миясига қасд қилса, манглайига бирор нарса билан урсалар таскин топар экан. Иш шу даражага бориб етибдики, Намруд тўқмоқ ясатибди. Муттасил у билан бошига урар эмишлар. Унга яқинларининг қилган энг яхши хизмати шу бўлибдики охири биттаси тўқмоқ билан бошига қаттиқроқ урган экан, боши ёрилиб жаҳаннамга равона бўлибди.¹⁰⁹

Ушбу байтда ҳам иқтибос санъати орқали “(Эй, Муҳаммад!) Сиз зинҳор золим кимсаларнинг қилаётган ишларидан Аллоҳни ғофил, деб хисобламанг! Фақат Аллоҳ уларни (жазолашни) кўзлар (даҳшатдан) қотиб қоладиган кунга (қиёматга) қолдирмоқда, холос” (“Иброҳим” сураси, 42-оят) деган оятнинг мазмуни акс эттирилган.

Бунда Навоий Аллоҳнинг қудратига бас келмоқчи бўлганлар унга шерикликни даъво қилганларнинг аҳволи мана шундай бўлади, Яратувчи қудрати олдида Намруддек кимсалар арзимас бир пашшадек ожиздирлар, демоқда.

Учинчи байтнинг мазмуни қуйдагича: “Қачонки Сен “танзиъ-ул-мулк” зоҳир этсанг Дордек қудратли подшоҳ ҳам Искандарнинг мағлубига айланади”. Бу ўринда “танзиъ-ул-мулк” бирикмаси “Оли Имрон” сурасидаги қуйидаги оятнинг бир қисмидир:

قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكِ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ

¹⁰⁸ Носируддин Бурхонуддин Рабғузий. Қиссаси Рабғузий. 1-китоб. 69-бет.

¹⁰⁹ Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. – Самарқанд, 1990. 73-бет.

وَتُعِزُّ مَنْ تَشَاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَاءُ بِإِذْنِكَ الْخَيْرُ إِنَّكَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (۲۶)

Маъноси: “Айтинг: “Эй, Мулк (подшоҳлик) эгаси – Аллоҳ! Сен хоҳлаган кишингга ҳукмронлик ато этурсан ва хоҳлаган кишингдан ҳукмронликни тортиб олурсан, хоҳлаган кишингни азиз қилурсан ва хоҳлаган кишингни хор этурсан. Эзгулик сенинг қўлингдadir. Албатта сен ҳамма нарсага қодир зотсан” (26-оят). Мумтоз адабиётшуносликда шу тарздаги “Оят ва ҳадис айнан келтирилган иқтибос “дарж” дейилади”.¹¹⁰

Бу орқали Навоий инсондаги барча қудрат унинг ўз сайъ-ҳаракати, хоҳиш-истаги билан эмас, балки Аллоҳнинг иродаси, марҳамати билангина бўлиши мумкин, деган ғояни ифода этган. Яъни Аллоҳ истамагани учун ҳам куч-қудратда Искандардан устун бўлган Доро мағлубиятга учрайди. Жалолиддин Румийнинг айнаи шу маънодаги фикрлари ҳам диққатга сазовор: “...агар Улуғ Тангри истаса, бир чақа билан минг динорлик иш қилиш мумкин ва аксинча, минг динор билан киши бир чақалик иш қилолмайди. Намрудга пашшани офат қилгани каби (Тангри) инсонга бир мушукни бало этса, бас унинг куни битади. Агар ўлдиришни истамаса-чи арслон ҳам инсоннинг қаршисида титраб қочади...”.¹¹¹

Тўртинчи байтнинг мазмуни куйдагича: “Йўлингдаги ҳалокатли тош ҳам қип-қизил ёқут, эшигининг куюқ чанги эса тоза мушк”. Бунда Аллоҳнинг бандаларга юборган ҳар бир қийинчиликлари замирида аслида Унинг тенгсиз марҳамати борлигига ишора қилинган. Бу “Бақара” сурасидаги 263-оятнинг мазмунига мос келади: “Балким, сизлар ёқтирмаган нарса (аслида) ўзларингиз учун яхши, ёқтирган нарсангиз эса (аслида) сизлар учун ёмон бўлиб чиқар. Аллоҳ билур сизлар эса билмассизлар”. Байтда Аллоҳнинг “Ҳакийм”(ҳар бир нарсани ҳикмат билан қилувчи) деган исмига ишора қилинган.

Бешинчи байтда шундай дейилади: “Суҳо, яъни ҳулкар тўпламига кирадиган юлдузларнинг энг хираси тунги осмонингда кўринадиган бўлса,

¹¹⁰ Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. 57-бет.

¹¹¹ Жалолиддин Румий. Ичиндаги ичиндадур. 59-бет.

оламни безовчи куёш нуриддек порлайди”. Ушбу байтда ҳам Аллоҳнинг изну марҳаматисиз, иродасисиз ҳеч бир ишнинг иложи йўқ йўқлиги, борди-ю Аллоҳ ирода қиладиган бўлса, Суҳодек хира юлдуз ҳам куёш нуриддек оламни ёрита олиши мумкин, деган фикр ўз аксини топган.

Ушбу ғазалда шоир илм тавсифини тасаввуфдаги тажаллий назарияси асосида баён қилган. Тажаллий Яратувчининг янги-янги исм ва сифатлари билан борлиқда намоён бўлишидир.

“Ғаройиб ус-сиғар” девонидаги 242-ғазалининг қуйидаги байтларида илоҳий илм ҳақидаги қарашлар “ваҳдат ул-вужуд” таълимоти орқали тавсиф этилган:

Зиҳи камол ила кавнайн нақшиға наққош,
Мукавванот вужудин вужудунг айлаб фош.
Вужудунг айлади мавжуд улусниким, бўлмас,
Вужуд зарраға мавжуд бўлмағунча куёш.¹¹²

“Ваҳдат ул-вужуд” фалсафий тасаввуфдаги таълимот бўлиб, унинг асосчиси 560 ҳижрий йил Марсия (Испания) да туғилиб, 638-ҳижрий (милодий 1240 йил) Сурияда вафот этган Муҳйиддин Абубакр Муҳаммад ибн Ал-Арабийдир. Мазкур таълимотнинг асосида “...тўлқин, ҳубоб (кўпик), сув гирдоб (ўрама), жала ва томчининг ҳаммасини фақат сув деб фараз қилиш каби барча мавжудодни яратувчи вужуди билан бир деб билиш ва ундан бошқа (худодан бошқа) барча борлиқни фақат тасаввуру ҳаёл...”¹¹³ деб билишдир, деган тушунча ётади. Юқорида келтирилган биринчи байтда ҳам Аллоҳ “кавнайн” – икки дунёнинг наққоши, яъни ижодкори, “мукавванот” – яратилганлар, мавжуд нарсалар, махлуқот ва мавжудоднинг вужуди, Унинг вужуди туфайли намоён бўлади дея таърифланади. Иккинчи байтда куёш туфайли зарра мавжуд бўлганидек, улус – халқ ҳам Аллоҳ туфайли мавжуддир, деган маъно ўз ифодасини топган. Шу орқали ажойиб тамсил санъати ҳам юзага келган. “Ваҳдат ул-вужуд” таълимотининг шоир

¹¹² Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик: 3-жилд. 202-бет.

¹¹³ Жўзжоний А.Ш. Тасаввуф ва инсон. – Тошкент, 2001. 22 – 23-бетлар.

ижодидаги бадий талқинини “Бадоеъ ул-васат” девонидаги қуйидаги байтда ҳам кўриш мумкин:

Файз агар олмас вужудунг гулситони атридин,

Шаммае нақши вужуд имкон эмас имкон аро.

Бироқ бу таълимотга доир талқинларда ниҳоятда эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлмоқ лозим. Чунки “...вахдатул-вужуд жиддий эътибор берилмаса, оёғи куфрга тойиб кетадиган даражада тушуниш қийин бўлган нозик бир мавзудир”.¹¹⁴ “Вахдат ул-вужуд” таълимотининг кўпчилик тарғиботчилари “Махфий хазина эдим. Бас, танилишни махбуб кўрдим ва халойикни халқ қилдим”, деган ҳадисни далил қиладилар. Бироқ “...ҳадис илмидан воқиф бўлган кўпчилик уламолар – ҳофиз Ибн Ҳажар, аз-Заркаший, ас-Суютий ва бошқалар бу гап ҳадис эмаслигини атрофлича исботлайдилар”.¹¹⁵ Шу сабаб ҳам бу назарияга кўпчилик тасаввуф намоёндалари ҳам қарши чиқадиладар.¹¹⁶ Булардан хулоса қилиш лозимки, Алишер Навоий шеъриятидаги “вахдат ул-вужуд” назарияси асосида таъвил қилинадиган ғазаллар ва айрим байтларни ўзгачароқ таҳлил қилишга эҳтиёж туғилади. Масалан, юқорида келтирилган байтни “Вужудинг гулистони атридан файз оламаса, бошқа вужуднинг озгина ҳам изи бўлмас эди” тарзида эмас, балки бошқачароқ қилиб “Вужуд” сўзини Аллоҳнинг борлиги ва шу сабаб ҳам бошқа вужудларни бор қилганлиги – оламларнинг борлиги Аллоҳ билан эканлиги тарзида таъвил этилса, тескари томонга оғиб кетишнинг олди олинади, шеър маъносига ҳам зарар етмайди.

Тамсил санъати воситасидаги ирфоний фикр баёни қуйидаги яна ушбу жойда кўринади: Қуёш шамъига хуффош – кўршапалак парвона бўла олмаганидек, “ақли зулмоний” – нафсоний ақлнинг ҳам Аллоҳга етиша олмагани ажабланарли эмас:

Сенга етишмаса тонг йўқ бу ақли зулмоний,

Ки меҳр шамъиға парвона бўлмади хуффош.

¹¹⁴ Маҳмуд Асъад Жўшон. Юнус Эмро ва тасаввуф. Юнус Эмро. Шеърлар. – Тошкент: Фан, 2001. 44-бет.

¹¹⁵ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тасаввуф ҳақида тасаввур. – Тошкент: Шарқ, 2011. 219-бет.

¹¹⁶ Қаранг: Юқоридаги манба. 226-бет.

Бунда инсоний ақлнинг Аллоҳ илмига етишишида ожиз эканлиги такидланмоқда. Навоий “Лайли ва Мажнун” достонининг ҳамд қисмида ҳам шунга монанд қуйидаги мисраларни битган:

Эй ақл сенинг йўлунгда ғофил,
Ким, телба сенинг йўлунгда оқил.¹¹⁷

Модомики инсон ақли Аллоҳ илми ва қудратини камраб ололмас экан, бунинг сабаби ғазалнинг қуйидаги байтида келтирилган қиёс орқали изоҳланади:

Ҳакими қудратинг оллинда чарх ила анжум,
Муҳаққар ўйлаки хашхошу донайи хашхош.

Яъни, Аллоҳ ҳикмати ва қудрати олдида осмон ҳамда ундаги юлдузлар кўкнори ва унинг уруғлари сингари арзимасдир. Инсоннинг Аллоҳ илми ҳақида билганлари мана шундай қиёс билан чегараланади, холос.

Навоийнинг ҳамд руҳидаги асарларининг марказида илм талқини ва Олим тимсолининг намоён бўлиши яна қуйидагиларда кўринади: Шоир “Вақфия” асарининг кириш қисмида яратувчининг олимлик ва ҳакимлик сифатларини улуғлаб шундай ёзади:

Алимеки, бир зарра илмида фош,
Бидоят спехрида юз минг қуёш.
Ҳакимеки, бир қатраи ҳикмати
Тузатти муҳиту фалак ҳайъати.¹¹⁸

Қуйидаги ҳамд ғазалда ҳам Аллоҳнинг тенгсиз қудрати, ҳикмати турли образ ва тимсоллар воситасида васф этилади. Ғазал қуйидагича матлаъ билан бошланади:

Зиҳи ҳуснунг зухуридин тушиб ҳар кимга бир савдо,
Бу савдолар била кавнайн бозорида юз ғавғо.

Мазкур байтда ҳам шоир “тажаллий” ғоясини илгари сурмоқда. Тажаллий “...мутлоқ борлиқнинг мавжудод тусида жилваланишидир”.¹¹⁹

¹¹⁷ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 7-жилд. 7-бет.

¹¹⁸ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик: 14-жилд.

¹¹⁹ Рустамий А. Адиблар одобидан адаблар. – Тошкент: Маънавият, 2003. 61-бет

“Кавнайн” – икки дунё бозоридаги ғавғою савдолар илоҳий хусннинг зухур этишидан етган савдо туфайли содир бўлади. “Навоий асарлари луғати”да “савдо” сўзи “Кучли эҳтирос”, берилиш; ишқ, шайдолик” деб изоҳланган. Демак, буларнинг барчасига сабаб Аллоҳ санъатининг зухурига ошиқлик ва Муҳаббат экан. Ушбу ва кейинги байт ғазал композициясида тутган ўрнига кўра кейинги байтларда ифода этилган поэтик фикр учун тезис вазифасини ўтаган.

Иккинчи байтда шундай дейилади:

Сени топомқ базе мушкулдурур, топмаслиғ осонким,

Эрур пайдолиғинг пинҳон, вале пинҳонлиғинг пайдо.

Яъни, Аллоҳни топишдан, топмаслик осон. Чунки Унинг зоти пинҳон, санъати эса ошкордир. “Эрур пайдолиғинг пинҳон, вале пинҳонлиғинг пайдо” деганда шуни назарда тутган.

Кейинги байтларда эса матлаъда ифодаланган асосий ғоя булбул, Мажнун, Лайло, Вомиқ, Азро, Ширин, Фарҳод, парвона каби бадий образ ва тимсоллар орқали шарҳланади. Чунончи, булбулнинг гулга ошиқлигини бежиз эмас. Чунки гулда Ҳақнинг тенгсиз санъати ва гўзаллик яратиш қудрати намоён. Аллоҳ бу қудрати билан чаман оташгоҳига гўёки ўт солган:

Чаман оташгоҳига оташин гулдин чу ўт солдинг,

Самандардек ул ўтдин кулга ботти булбули шайдо.

Булбул ва чаман образларининг худди шу мазмунда қўлланиши шоирнинг “Рух ул-қудс” қасидасидаги қуйдаги байтда ҳам учрайди:

Ба нори шавқи ту булбул шуда чу хокистар,

Валек зеби гулистонаш карда васфи адо.¹²⁰

Бу ўринда гул ишқида куйиб кулга ботган ва ўтли хонишлар қилаётган булбулни қалбида Аллоҳ муҳаббати жўш урган, бу муҳаббатни рамз ва тимсолларга ўраб назмга солган ориф шоирларга ҳам қиёслаш мумкин.

Тасаввуф адабиётида “юз” га “...хусни зотий ва тажаллиёти жамолийнинг зухур бўлиш жойи”¹²¹ дея таъриф берилади. Мажнун ҳам

¹²⁰ Амир Алишер Фоний. Девони форсӣ (Мунтахаб). – Душанбе: Ирфон, 1993. С. 230.

Лайли юзининг кўзгусида Аллоҳ жамолининг аксини кўрганлиги учун ҳам оромини йўқотган:

Не ишка бўлди беором кўзгу аксидек Мажнун,

Юзи кўзгусида аксини гар кўргузмади Лайло.

Чунки “Лайли Қайс учун жуда улкан, мукаммал гўзалликнинг бир зарраси”¹²² сифатида намоён бўлган эди. Мавлоно Жалолиддин Румийнинг “Маснавий” сида шундай ҳикоят келтирилади: “Бир подшоҳ Мажнуннинг дали-демона, оввора-ю сарсон бўлиб чўлларда юришнинг сабаби билан қизиқди. Лайлини топиб хузурига олиб келишларини буюрди. Подшоҳ Лайлини кўриб донг қотди. Сабаби қаршисидаги қоп-қора оддийгина бир қиз эди. Подшоҳ сўради:

– Мажнунни шу кўйларга солган сенми ҳали? Ажаб, сенда фавқулодда бир гўзаллик йўқ-ку! Мажнун сенинг нимангга ошиқу беқарор бўлдийкин?

Лайли ҳеч тараддудланмай жавоб берди:

– Подшоҳим, жим бўлинг. Чунки сиз Мажнун эмассиз. Мендаги гўзалликни кўра олишингиз учун сизда Мажнуннинг кўзлари бўлиши ва менга унинг назари ила боқмоғингиз лозим”.¹²³ Румий “Маснавий” сига таржима ва шарҳ битган шоир Асқар Маҳкам бу ҳикояни шарҳлаб шундай ёзади: “...ҳақиқат ҳамиша очиқ – ошкордир. Бироқ унга нисбатан қарашлар турли-туман. Ҳамма ҳам уни тўғри идрок эта билмайди. Чунончи гулюзлилар ва лайливашлар кўп, бироқ барча ошиқ ва мажнунсифат эмас”.¹²⁴ Демак, ҳақиқатни кўра билиш учун мажнунсифат бўлмоқлик керак экан, бу ўринда солиқ учун ҳар қандай мантиқий далиллар ва ақл Аллоҳ маърифатини ҳосил қилиш йўлида унга тўсиқ бўлади, деган тасаввуфий қараш ҳам ўз аксини топган. Қайснинг “Мажнун” яъни беақл, жинни дея ном олишида ҳам мана шундай маъно мавжуд.

¹²¹ Бертельс Е.Э. Зулф ва юз // Жаҳон адабиёти, 2005. 2-сон. 147-бет.

¹²² Маматқулова Х.А. Навоийнинг “Лайли ва Мажнун”, Шекспирнинг “Ромео ва Жульетта” асарларининг қиёсий тадқиқи. Филол. фан. номз. дисс. – Самарқанд, 2009. 67-бет.

¹²³ Жалолиддин Румий. Маснавий ҳикояларидан дарслар. 1-китоб. – Тошкент: Мухаррир, 2010. 12-бет.

¹²⁴ Жалолиддин Румий. Маънавий маснавий. Куллийёт. 1-жилд. 2-китоб. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2007. 77-бет.

Қуёшнинг кун давомида гоҳ қизариб гоҳ сарғайиши табиий ҳодиса. Лекин шоирнинг фикрича, у Аллоҳнинг санъати ва қудрати олдида ўзини ожиз кўриб, уялганидан шу аҳволга тушади:

Қуёшқа гаҳ қизармоқ, гоҳе сарғармоқ эрур андин

Ки, сунъунг боғида бор ул сифат юз минг гули раъно.

Адабиётшунос Ҳ.Эшонқулов ушбу байтни куйдагича шарҳлаган: “Қуёш осмонда ўхшаши йўқ само ёритгичи бўлиб кўринса-да, ижодкор мазкур ғазалда бу фикрдан тамомила йироқлигини эътироф этади. Аллоҳ яратган боғда “ул сифат юз минг гули раъно” мавжуд. Кўринадики шоир масалага ...исломий нуқтаий назардан ёндашиб, якка-ю ягоналик фақат Яратувчигагина хослиги, қолган барча жисмлару инсу-жинснинг жуфти мавжудлиги, улар маълум турларни ташкил этишидан келиб чиққан ҳолда Тангрини васф этади”.¹²⁵

Кейинги ўринларда шоир ўзининг ирфоний қарашларини талмех санъати воситасида ифодалаган:

Каломингни агар Ширин лабида қилмадинг музмар,

Недин бас лаъл ўлур Фарҳоднинг қон ёшидин хоро.

Шоир наздида Ширин лабида Ҳақ каломи яширин. Шу боисдан ҳам Фарҳоднинг қонли кўз ёшлари ҳарсангтошни лаълга айлантиради. Шу билан бирга парвонанинг шамъ ўтида куйишида ҳам илоҳий рамз мавжуд: чунки шамъ олови Аллоҳ жамолининг шуъласидан яшнаб туради. Парвона шамъда зухур этган мана шу шуълага ошиқ. Шоир буни Иброҳим Халилуллоҳ ҳақидаги ривоят билан муқояса қилади:

Жамолинг партавидин шамъ ўти гар гулситон эрмас,

Недин парвона ўт ичра ўзин солур Халилосо.

Мақтаъда шоир ўзини учинчи шахс сифатида тилга олади. Адабиётшунос Ё.Исҳоқовнинг фикрича, бундай усул “...шеърдаги тасвирга

¹²⁵ Эшонқулов Ҳ.П. Алишер Навоий шеърлятида самовий тимсоллар. Филол. фан. номз. дисс. – Самарқанд, 1999. 90 – 91-бетлар.

маълум даражада объективлик бағишлаб, шоирни индивидуал шахс эмас, балки умумлашган лирик қаҳрамон сифатида гавдалантиради”.¹²⁶

Демак, бунда лирик қаҳрамон, яъни Навоий Аллоҳга ҳамд айтишида ўзини беҳад ожиз сезмоқда. Байтда тамсил санъати воситасида шоир ўзини тиканга, Аллоҳни жаннат гулига қиёсламоқда:

Навоий қайси тил бирлан сенинг ҳамдинг баён қилсун,

Тикан жаннат гули васфин қилурда гунг эрур гўё.

Ушбу мактаъ шоирнинг ғазал давомида турли рамз ва тимсоллар воситасида ифодаланган фикр ва қарашларига ҳулоса сифатида хизмат қилган. Яъни инсон балоғат ва фасоҳатда қанчалик комил бўлмасин, Аллоҳ сифатларини баён қилишда ўзини шунчалик ожиз ҳис қилади. Чунки Аллоҳнинг илми, қудрати унинг сифатлари ҳар қандай фикр ва тушунчадан устун туради. Уни ҳеч бир сўз билан ифодалаб бўлмайди. Қуръони каримда марҳамат этилганидек,

قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِثْلًا لِكَلِمَاتِ رَبِّي لَنَفَذَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَنْ تَنْفَذَ كَلِمَاتُ رَبِّي وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِهِ مَدَدًا

“Бордию денгиз (суви) Роббимнинг сўзлари (илму ҳикматларини битиш) учун сиёҳ бўлса ва яна шунча сиёҳ келтирсак ҳам, Роббимнинг сўзлари битишидан илгари у денгизлар тугаб битар” (“Қаҳф”, 109-оят). Жалолиддин Румийнинг қуйидаги сўзлари ушбу оятнинг шеърий тафсиридек кўринади:

Ишқ шарҳин айласам, этсам давом,

Юз қиёмат ўтса ҳам бўлмас тамом.

Лек қиёмат ҳам битар, турмас абад.

Тангри васфига вале бўлгайму ҳад?¹²⁷

Мазкур ғазал таҳлилидан келиб чиқадиган ҳулоса шуки, Аллоҳ сифатларини инсон ўзи яшаб турган моддий дунё орқали тушунади ва тушинтиришга ҳаракат қилади. Қолаверса “...ҳар бир тушунчани иложи борица конкретлаштириш, макон ва замонда чегаралашга интилиш Шарқ

¹²⁶ Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983. 72-бет.

¹²⁷ Мавлоно Жалолиддин Румий. Маснавийи маънавий. 5-китоб. 199-бет.

тафаккурига хос хусусиятдир”.¹²⁸ Ушбу ғазалда ҳам “Оташин гул”, “Лайли”, “Тули раъно”, “Ширин”, “Жаннат гули” каби тимсол ва образлар орқали Аллоҳнинг сифатлари, яратувчанлик санъати, қудрати тасаввур қилинади. Булбул, Мажнун, Қуёш, Фарҳод, тикан ва охирги байтдаги “Навоий” каби образ ва тимсоллар воситасида Яратувчининг сифатларини мушоҳада қилаётган ориф тимсоли гавдаланади. Ғазалда Аллоҳ ва инсон, олим ва ориф муносабатлари ўз аксини топган.

“Ғаройиб ус-сиғар” девонидаги 132-ғазалда ҳам Яратувчининг илм ва олимликка уйғун сифатлари васф этилади. Ушбу ғазалнинг ҳам марказий сиймоси Олим – Аллоҳ таолодир. Ғазал шундай матла билан бошланади:

Эй зотинга ҳар неча қилиб ақл тафаккур,

Ул фикрга бўлмай самаре ғайри таҳайюр (МАТ. 3-ж, 124-бет).

Яъни, Аллоҳ ҳақида ҳар қанча ақл юритиб тафаккур қилинмасин, бунинг меваси ҳайратдан бошқа нарса бўлолмайди. Зуннун Мисрий қ.с. айтганидек, “Аллоҳ зотини тафаккур қилиш нодонлик ва унга ишорат қилиш ширқдир. Маърифатнинг ҳақиқати ҳайратдур”.¹²⁹ Навоий ўзининг яна бир ғазалида ёзишича, хирад, яъни ақл Аллоҳ зотига ташбеҳ қидириб фикр юритадиган бўлса, унга “ҳайҳот-ҳайҳот” дан бошқа сўз йўл тополмайди:

Хирад зотингда ташбеҳ эткали хар фикрким айлаб,

Такаллум анда йўл топмай магар ҳайҳот-ҳайҳоте (МАТ. 3-ж, 442-бет)

Аллоҳ камолининг идрокида “хирад ҳадди” – ақлнинг чегараси бир қатрада юзта денгизни тасаввур қилиш, холос:

Идроки камолингни хирад ҳадди соғинган,

Бир қатра аро айлади юз баҳри тасаввур.

Агар икки дунё йўқликка юз тутса ҳам унинг вужудига ҳеч қандай ўзгариш етмайди. Бу ҳолат тўлқин таскин топса ҳам, денгизда ҳеч бир ўзгариш бўлмаслигига тамсил этилган:

Кавнайн адам бўлса, вужудингга не тағйир,

¹²⁸ Исҳоқов Ё. “Ўн саккиз минг олам” асрори / Навоийга армуғон (3-китоб). – Тошкент: Халқ мероси, 2003 64-бет.

¹²⁹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик: 17-жилд. 30-бет.

Гар мавж сукун топса, тенгизга не тағайюр.

Чунки Аллоҳнинг ўзи мутлоқ вужуд бўлгач, борлиқдаги ўзгаришлардан унга қандай таъсир бўлиши мумкин.

Яна бир эътиборли жиҳати шундаки, Аллоҳнинг қудрати васф этилган байтларда кичкина, арзимас нарсалар улкан нарсаларнинг муқобилида тасвирланади. Масалан, Аллоҳ унга такабурлик қилган филдек кимсанинг ишини яримта пашша билангина ҳал қилади:

Бу турфаки, дафъини ярим пашшага қўйдунг,

Ҳар пил ниҳодеки санга қилди такаббур.

Мазкур байт мазмунидан талмеҳ санъати қўлланилиб, Намруд ҳақидаги диний ривоятга ишора қилингани кўриниб турибди.

Қуръони каримда Аллоҳнинг қудрати табиат ва табиат ходисалари ҳақидаги оятлар орқали ҳам тасвирланганидек, Навоийнинг ҳамд ғазалларида ҳам Тангри таолонинг бетимсол яратувчилик санъати табиат билан уйғун ҳолда тасвирланади. Масалан, унинг бир ҳамд ғазалида шундай байтлар мавжуд:

Машшотайи сунъунгдурур улким, нафас ичра,

Кун кўзгусин ақшом кулидин қилди мужалло (МАТ. 3-ж, 27-бет).

Маълумки, кўзгу ва шунга ўхшаш шиша ёки чинни буюмлар кул билан ювилса, ранги янада ёрқинлашади. Шунга монанд қуёш ҳам тун бағридан порлаб чиқади.

Ёки, қуйидаги байт мазмунига кўра Қуёшнинг “юзи” Аллоҳга сажда қилишдан шакл топган, туннинг “кокили” эса Аллоҳ қаҳрининг елидан таралиб туради:

Кун шакли юзинг саждасидин бўлди мушаккал,

Тун турраси қаҳринг елидин бўлди мутарро.

Тангри таоло субҳ – тонгни шундай “найрангбоз” қилиб яратган эканки, ҳар нафасда худди кўзбойлағичлардек қуёш оловини оғзидан зоҳир қилади. Юлдузлар эса гўёки иссиқдан унинг оғзи атрофида тошган чечаклар:

Сунъунг қилибон субҳни ул навъ мушаъбид,

Ким, меҳр ўтин оғзидин этар ҳар нафас ифшо.

Гўёки куяр оғзи ул ўт ҳирқатидинким,

Анжумдин ўлур обилалар гирдида пайдо.

Умуман олганда, мумтоз шеърятда Яратувчига ҳамд бағишлашда табиат тасвиридан мақсад адабиётшунос У.Қобиловнинг фикрича, Аллоҳни улуғворлигини ҳис этиш саналади.¹³⁰ Чунки табиат ва борлиқнинг ижодкори Аллоҳ таоло. Исломий таълимотда ҳам Аллоҳнинг улуғворлиги унинг яратишлари воситасида идрок қилинади.

Қуйида қиладиган таҳлилларимизда эса Яратувчининг ҳақимлик сифати ва Унинг қазою қадар борасида азалий илм олими эканлиги ҳақидаги Навоийнинг қарашлари ҳамда бадиий талқинлари хусусида тўхталмоқчимиз.

Пок эътиқодли, басирати очик чинакам ориф макон ва замондаги ҳеч бир нарсани, ҳеч бир ишни Ҳақ ҳикматидан холи билмайди. Яхшию ёмонни, қазою қадарнинг Ҳақдан эканлигига ишонади. Алишер Навоийнинг қуйидаги байтлари унинг ҳам шундай эътиқодга ишончи бор шахс эканлигини кўрсатади:

Эътироз этма, Навоию фузул ўлмаки, Ҳақ

Халқ этиб севди, яна дард бериб қилди илож.

Эл не билсун не эди ҳаққа бу ишда ҳикмат,

Меҳр нурун не билур шабпараки тийрамизож.¹³¹

Демак, Аллоҳнинг инсонга дард бергани аслида унинг мушкулларига чора қилганидир. Аллоҳнинг инсонни яратишдан мақсади унинг камолотида Ўз қудратини, санъаткорлигини намоён этиш бўлган. “Беҳамто Ҳазрати Ҳақ бандасини қанчалик комил кўрмоқ истаса, синовни ҳам шунчалик қаттиқроқ қилар экан... авом мўминларга бериладиган синовлар сохта синовлар бўлиб, кўпроқ маиший ҳаёт доирасида бўлар экан. Ҳақ ўзининг хос бандалари бўлмиш авлиё ва орифлари, пайғамбарларига ҳақиқий синовларни раво кўрар экан”.¹³² Бало орифлар учун хурсандчилик бўлса, жоҳиллар учун мусибат.

¹³⁰ Қобилов У. Илоҳиёт ва бидиият. – Тошкент, 2008. 60-бет.

¹³¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 3-жилд. 97-бет.

¹³² Салоҳий Д. Хуррият ҳарорати. – Тошкент: Фан, 2007. 61 – 62-бетлар.

Фаридуддин Аттор ҳам бу дунёда тортилган ранжу машаққатлар у дунёдаги роҳат-фароғатларнинг гарови эканлигини, бошқалар берган бойликдан кўра, Аллоҳ томонидан келган синовларнинг афзаллигини уқдирган:

Бу жаҳонда ранжу меҳнат топганинг,
Ул жаҳонда ганжу давлат топганинг.
Маъшуқа тош отса, жон деб эт қабул,
Бошқалар берган гуҳардан яхши ул.¹³³

Яратганнинг ижодидан қилчалик бўлса ҳам хато топиш чинакам орифнинг иши эмас. Билъакс, хатони, қусурни у ўзининг назаридан деб билади. Қуйидаги байт Навоийнинг ҳам шундай дунёқарашга эга шахс эканлигини кўрсатади:

Бу коргаҳда хато келмади чу бир саримўй,
Хато менинг назаримдандурур, хато кўрсам.¹³⁴

Байтдаги “коргаҳ” сўзининг луғавий маъноси “ишхона”, “корхона” деганидир. Бу ўринда биз уни мажозий маънода “дунё” деб тушунишимиз лозим. “Саримўй” эса “қилча, бир қилча” дегани. Дунё ҳам том маънода Яратувчининг ишхонаси, ижодхонаси. Ундаги қилчалик ҳам тасодифий нарсаси бўлиши мумкин эмас. “...Навоий ижодида ҳам фалакдан, дунёдан, замондан, одамлардан шикоят қилиб ёзилган мисралар кўп. – деб ёзади адабиётшунос олим Э.Очилов. – Лекин сўз Оллоҳнинг зоти, сифати, яратувчилик қудрати ҳақида борганда сира норозилик оҳанглари, исён овозини эшитмаймиз”.¹³⁵ Хусусан, Аллоҳнинг сифатлари васф қилинган муножот руҳидаги бир ғазалида шоир шундай дейди:

Йўлунг муҳлик тоши ёқути аҳмар,
Эшигинг тийра гарди мушки соро.¹³⁶

¹³³ Шайх Фаридуддин Аттор Нишопурий. Уштурнома. (Жамол Камол таржимаси) – Тошкент: Meriyus, 2012. 108-бет.

¹³⁴ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 3-жилд. 424-бет.

¹³⁵ Очилов Э. Бир ховуч дур. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. 69-бет.

¹³⁶ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 1-жилд. 26-бет.

Бунда Аллоҳнинг бандаларига юборган ҳар бир қийинчиликлари замирида аслида Унинг тенгсиз марҳамати борлигига ишора қилинган. Бу “Бақара” сурасидаги 216-оятнинг мазмунига мос келади:

وَهُوَ كُرْهُ لَكُمْ وَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ
وَعَسَى أَنْ تُحِبُّوا شَيْئًا وَهُوَ شَرٌّ لَكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ (۲۱۶)

“...сизлар ёқтирмаган нарса (аслида) ўзларингиз учун яхши, ёқтирган нарсангиз эса (аслида) сизлар учун ёмон бўлиб чиқар. Аллоҳ билур, сизлар эса билмайсизлар”.¹³⁷ Навоий байтида тилга олинган “йўл” – мажозий маънода инсоннинг ҳаёт йўли, ундаги ҳалокатли тошлар, ўнқир-чўнқирлар бандага тайёрлаб қўйилган синовлар. Тангрининг муқарраб бандалари бундай ҳалокатли тошларни қип-қизил ёқутдек Ҳақнинг тухфаси сифатида қабул қиладилар, синовлардан малолланмайдилар. Байтдаги “эшик” сўзини бу ўринда “уй” деб тушуниш лозим. Мажозий маънода эса одамзод яшайдиган дунё, ундаги қуюқ чанг – дунё ҳаётининг бир текисда эмаслиги, алғов-далғовларга тўла эканлигини англатадиган бир рамз. Яратувчининг “Ҳаким” зот эканлигидан огоҳлар учун бундай “қуюқ чанг” гўёки тоза мушк.

Ушбу мавзу Навоий ғазалиётида бутун бошли ғазалларда ҳам ёритилганлигини кўришимиз мумкин. Масалан, “Фавойид ул-кибар” девонидаги 101-ғазалдаги фикрлар лирик қаҳрамоннинг қазою қадар борасидаги Аллоҳнинг азалий илми ҳақида “носиҳ” – насиҳатгўйга эътирози, тушунтиришлари тарзида баён қилинган. Ғазал мурожаат тарзидаги қуйидаги матлаъ билан бошланган:

Азалда чунки рақам топти толиҳу солиҳ,

Манга бу пандларинг бежиҳаттур, эй носиҳ.¹³⁸

Байт мазмунига кўра, Яратувчининг азалий илмига – яхшилигу ёмонликнинг Ҳақдан эканлигига имон келтирган лирик қаҳрамон насиҳатгўй шахсга қарата: “Яхшию ёмон илгаридан белгилаб, тақдир этиб қўйилган экан, бу панд-насиҳатларинг мен учун ўринсиз”, дея хитоб қилмоқда. Аллоҳ

¹³⁷ Куръони карим: маъноларининг таржима ва тафсири. 34-бет.

¹³⁸ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 4-жилд. 106-бет.

Ўзигагина маълум ҳикмат билан инсонни ғайб илмидан хабардор қилмаган. Шу жумладан, инсон эртага олдига не ишлар келишини олдиндан била олмайди. Бу қачонки ҳаётда воқеликка айлансагина маълум бўлиши мумкин. “Фавойид ул-кибар” девонининг бир ғазалида ҳам:

Азалда чун насиб ўлди, ўзга бўлмади ул,

Саъидни не шақий қилди, не шақийни саъид –

мисраларида “саъид” ва “шақий” (бахтли ва бадбахт) тазодини қўллаган ҳолда қадар масаласига даҳл қилади. Қадарнинг ақийда истилоҳи сифатидаги таърифи тадқиқотимизнинг биринчи бобида келтирилди. Унга биноан қадардаги ҳеч бир нарса ўзгармайди – Аллоҳ кимга нимани ирода қилган бўлса, албатта, бу амалга ошади.

Шу маънода таҳлил этилаётган ғазалнинг иккинчи байтида “ғайб макмани” – номаълум тақдирдан неки ошкор бўлса, уни Аллоҳдан билиб, эътироз билдирмасликка чақирилган:

Сен эътирозни қўйғилки, барча Ҳақдиндур,

Чу ғайб макманидин ҳар неким бўлур соних.

“Килки қазо” – “қазо қалами” мажозий маънода тақдир борасидаги инсоннинг ўзига номаълум бўлган Аллоҳнинг иродаси. У хоҳ яхши, хоҳ ёмон бўлсин, ҳар бир банда учун олдиндан белгилаб қўйилган. Ҳазалнинг учинчи байтида ҳам бу масалада инсоннинг ихтиёри ўзида эмаслиги таъкидланган:

Не ихтиёр сангаю манга, чу килки қазо,

Азалда ёзди не мажруҳдур ва гар рожих.

Мазкур девоннинг биринчи қитъасида шоир инсон қисматининг Ҳақ таоло томонидан “азал девони”да аввалдан таҳрирга ўрин қолдирмай битиб қўйилганлигини, бинобарин уни ўзгартиришнинг имкони йўқлиги, бундан ортиқ ёки камини иташ кишининг ё жаҳолати ортиқлигига ёки ақлининг камлигига далолат эканлигини айтади:

Ҳақ таоло бандасининг қисматин

Чун азал девонида қилмиш рақам.

Чун анинг тағйирининг имкони йўқ,
Негаким, қилмиш ўзи жаффул қалам.
Кимки, андин ортуқ-ўксук истагай
Бордур онинг жаҳли ортуқ, ақли кам.¹³⁹

Шундай экан, тақдирига битилмаган бўлса, банданинг барча сайъ-харакатларидан наф йўқ. Ғазалнинг тўртинчи байтида шу масала устида фикр юритилган:

Амал бир оят ила айламас, чу йўқ тақдир,
Биравки айласа “Кашшоф”да ўзин шорих.

Бунда тилга олинган “Кашшоф” сўзи машҳур ватандошимиз Маҳмуд Замахшарийнинг Қуръони карим тафсирига бағишланган “Ал-Кашшоф ан ҳақойиқ ит-танзийл ва уйун ил-ақовийл фи вужух ит-таъвийл” (“Қуръон ҳақиқатлари ва уни шарҳлаш орқали сўзлар кўзини очиш”) номли асарининг қисқартирилган шакли бўлиб, Қуръон маънолари чақилган шундай асарни шарҳлаб олим бўлган киши тақдирида битилмаган бўлса бир оятга амал қилиш ҳам унга насиб қилмайди, дейилмоқда. Кейинги байтда эса бунинг акси ўлароқ Яратганнинг изни ва марҳамати билан гапиришга ҳам тили келишмайдиган бир ҳиндунинг нуктаси (нозик маъноли сўзлари) ғайб қалъасини фатҳ этиши мумкин, дейилади:

Тили ҳуруфқа эврулмаган басо ҳинду,
Ки бўлди нуктаси кўп ғайб ҳисниға фотих.

Олтинчи байт:

Бу корхонаға дахл айламак адаб эрмас,
Не дахл кимсага, ҳар неки меҳр этар лойих.

Ушбу байтда ҳам “корхона” сўзи мажозий маънода дунё дегани. Бунда кечадиган барча жараёнлар, барча яхшию ёмоннинг воқе бўлиши, илоҳий қудратнинг тадбири билан амалга ошади, бундаги ҳикмат ёлғиз Яратгангагина аён. Бас шундай экан, одамзод Аллоҳнинг бу илмига заррача бўлсин дахл қилмаслиги, эътироз билдирмаслиги керак. Бу қоида нафақат

¹³⁹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 4-жилд. 722-бет.

инсонга, балки куёш нурида кўриниб турадиган барча мавжудотга ҳам тааллуқли эканлиги таъкидланмоқда. Бу фикрга далолат сифатида “Қисаси Рабғузий”да келтирилган Узайр а.с. ҳақидаги ҳикоятни эслаш ўринлидир: “Узайр дуо қилди: “Изиё, қул уза ёзуқ қилурин сен қазо қилдинг, сенинг қазонг ўзга бўлмас. Яна налук азоб қилурсен?”. Ёрлиғ келди: Эй Узайр, бу менинг илмимнинг асли турур. Бу дуони қўйғил. Уч йўли айди: “Мундин сўнг бу дуони иккинчи қилдинг эрса отингни ялавочлар девонидин чиқарурман”. Узайр ул дуони яна қилди. Мавло таоло Узайр отини ялавочлар девонидан чиқарди, сиддиқлар девонида битиди... бу сабабдин ялавочлигинда ихтилоф бўлди”.¹⁴⁰

Ғазал қуйидаги мақтаъ билан якунланган:

Навоий, оллингга ёзганни кўрмайин бўлмас,

Эрур Ҳақ оллидин ар солиҳ ўл ва гар толиҳ.

Адабиётшунос олим Ё.Исҳоқовнинг фикрича, “...ҳар бир етук ғазалда бош фикр – ғоя бўлиб, у бутун шеърни бир бутун сифатида уюштирувчи етакчи куч ҳисобланади. Шеърда марказлаштирувчи куч ҳисобланган ана шу таянч ғоя ёки фикр шеърнинг турли ўрнида ва турлича шаклда ифодаланиши мумкин (бир мисрада, бир байтда ёки ортиқроқ байтда)”.¹⁴¹ Ушбу таҳлил қилинган ғазалдаги асосий таянч ғоя бу – матлаъдаги биринчи мисра: “*Азалда чунки рақам топти толиҳу солиҳ...*” – яхши ҳам, ёмон ҳам олдиндан тақдирга ёзиб қўйилди. Бу ва бунга боғлиқ бошқа масалалар қолган байтларда талқин этилиб, ниҳоят мақтаъда якуний хулосага келинган: *Хоҳ яхши бўлсин, хоҳ ёмон тақдирингга ёзганни кўрмасдан иложинг йўқ*.

Навоийнинг орифона ғазалларидаги мавкур мавунинг талқинини “Наводир уш-шабоб” девонидаги “нофиз” радифли ғазалида ҳам кўриш мумкин. “Нофиз” сўзининг маъноси “жорий бўладиган, қатъий ижро этиладиган”¹⁴² деган маънони англатади. Бу сўз радиф сифатида қўлланган экан, демак, бу ғазал ҳам ғазал яхлит бир мавзуга – Ҳақнинг илми, ҳукми,

¹⁴⁰ Носируддин Бурхонуддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. 2-китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1991. 78-бет.

¹⁴¹ Исҳоқов Ё. Навоий лирикасида композицион-стилистик санъатлар / Навоий ва ижод сабоқлари. – Тошкент: Фан, 1981. 54 – 55-бетлар.

¹⁴² Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. – Москва, 1969. С. 873.

казоси барчага бирдек жорий эканлигига бағишланган. Ҳақнинг қазоси неники ҳукм қилса, нафақат жаҳон, балки инсонлару жинларга ҳам жорийдир, деган фикр ғазал матлаъсида шудай ифдаланади:

Қазо не ҳукмки айлар жаҳонгадур нофиз,
Жаҳону бас демаким, инсу жонгадур нофиз.¹⁴³

Ҳақнинг ҳукми осмон фаришталаригаки жорий экан, бу ҳукмдан одам фарзандлари қандай халос бўла оларди, дейилади навбатдаги байтда:

Жаҳон аро бани Одам нетиб халос ўлғай,
Ким ул малойикайи осмонгадур нофиз.

Шоҳнинг ҳукми элга қандай жорий бўлса, ўз навбатида унинг ўзига ҳам Ҳақнинг ҳукми шундай жорийдир:

Нафози ҳукм шаҳи комрондин элга бўлур,
Не ҳукм ул этса, шаҳи комронгадур нофиз.

Навбатдаги байтда шоир ғоявий ниятини очишда тазод санътидан фойдаланади – оламдаги хоҳ яхши, хоҳ ёмон бўлсин, ҳеч киши қазо ҳукмидан озод бўла билмайди:

Агар ёмону агар яхши кимса йўқ озод
Нединким, буйруғи яхши-ёмонгадур нофиз.

Бузуқ жаҳонда Ҳақнинг ҳукми жорий экан, ғазалнинг лирик қаҳрамони ҳам, албатта, бу ҳукмдан четда эмас:

Бузуғ жаҳонга анинг ҳукми нофиз ўлғандек,
Ҳабиб ҳукми мени нотаваонгадур нофиз.

Ғазал мақтаъсининг мазмуни хасби ҳол характери билан ҳам уйғунлашиб кетгандек таассурот уйғотади: Навоий қаерга боришгаки мажбур экан, бу замон подшоҳининг ҳукми:

Навоий айласа ҳар ён азимат андин эрур,
Ки буйруғунг мени беҳонумонгадур нофиз.

Ирфоний маънодаги талқинга кўра, Навоий қаергаки боришга мажбур экан, бу унга ҳам тақдир ҳукмининг жорийлигидандир.

¹⁴³ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 2-жилд. 134-бет.

Хуллас, Куръон ва тасаввуфий манбаларда бўлгани каби Навоий шериятида ҳам илм Аллоҳга нисбат берилган ҳолда Унинг бир сифати тарзида талқин этилиб, “Ҳакийм”, “Зоҳир”, “Ботин”, “Қодир” каби исм ва сифатлари билан биргаликда акс эттирилган.

Юқоридаги таҳлиллардан, мулоҳазалардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, Алишер Навоий мутафаккир сифатида, ирфоний илм соҳиби сифатида барча илмларнинг манбаини Яратувчида деб билади. Ўзининг ҳар бир асарини – хоҳ насрий бўлсин, хоҳ шеърӣй ва қандай мавзуларда баҳс юритилишидан қатъи назар мана шундай қарашларни ўзида ифодалаган бошланмалари билан очади. Ҳамд, муножот руҳидаги шеърларнинг асосини аксар ҳолларда илм мавзуси ташкил этади.

Ҳамд руҳидаги ғазалларда илм тасаввуфнинг “ваҳдатул-вужуд” назарияси доирасида талқин этилган ўринлар ҳам мавжудки, шоирнинг бу каби шеърларини фалсафӣй тасаввуф эмас, балки исломӣй тасаввуф мавзулари доирасида ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Девонларидаги лирик ғазалларида ва айрим байтларида эса турли хил рамз, тимсол ва поэтик воситалар орқали илм мавзусининг бадий талқинларини яратади. Амалга оширган таҳлилимиздаги ижод намуналарида эса, асосан, Аллоҳнинг қазою қадар борасидаги азалий илми ва ундаги ҳикмат васф этилган.

2.2. Маърифатнинг тасаввуфий ифодаси

Тасаввуф шеъриятида илм Аллоҳга нисбат берилса, маърифат инсонга хос илм сифатида талқин қилинади. Тадқиқотимизнинг биринчи бобида таҳлил этилган маърифат ҳақидаги тасаввуфий қарашлардан маълум бўлганидек, маърифат тариқатнинг маълум бир босқичи бўлиб, Аллоҳни таниш илми ҳисобланади.

Ҳазрат Алишер Навоийнинг ижодий ниятига назар ташлайдиган бўлсак, шу нарса аён бўладики, у учун шоирликдан мақсад назмбозлик, қофия тизиш эмас, балки қалбида тўлиб-тошган ориф руҳи ва ҳолини уни қабул қила оладиган ўқувчисига етказиш эди. Адабиётшунос А.Ҳайитметов фикрига кўра, “...ғазалга хос мусиқийлик, шаклнинг ихчамлиги, поэтик пухталиқ ва аниқлик мистик шоирлар учун сўфиёна идеялар пропагандаси учун ҳам энг қулай воситалардан бири...”¹⁴⁴ эканлигини бевосита Навоий шеъриятида ҳам кўришимиз мумкин.

Шоир шеърнинг мақсадини ҳам шундан келиб чиққан ҳолда белгилайди. Навоий назмнинг мақомини “эъжоз” – мўъжизавийлик мақоми билан тенглаштирир экан, у қайси суратда бўлмасин (ғазалми, рубоийми, қитъами, фардми ва ҳ.к.) унинг зимнида маъни бўлиши кераклигини, назм бўлсаю маънисини бўлмаса аҳли маъни наздида эътибори йўқлигини таъкидлайди:

Бўлмаса эъжоз мақомида назм,
Бўлмас эди Тенгри каломида назм.
Назмда ҳам асл анга маъни дурур,
Бўлсун анинг сурати ҳарне дурур.
Назмки, маъни анга марғуб эмас,
Аҳли маоний қошида ҳўб эмас.¹⁴⁵

¹⁴⁴ Ҳайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан. – Тошкент, 1970. 183-бет.

¹⁴⁵ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 6-жилд. 51-бет.

Алишер Навоий ўзигача бўлган ғазалнавислик, девончиликдаги мавзу якраңглигидан қоникмайди. Бунга шоир ўз танқидий муносабатини билдириб шундай ёзади: “...ғўйиё баъзи эл ашъор таҳсилидин ва девон такмилидин ғараз мажозий ҳусну жамол тавсифи ва мақсуди зоҳирий хатту хол таърифидин ўзга нима англамайдурурлар. Девон топилғайким, анда маърифатомиз бир ғазал топилмағай ва ғазал бўлғайким, анда мавъизатангиз бир байт бўлмағай. Мундоқ девон битилса худ асру беҳуда заҳмат ва зойиъ машаққат тортилғон бўлғай”.¹⁴⁶ Демак, “маърифатомиз” бирор ғазал мавжуд девон ёки “мавъизатангиз” бир байт бўлган бирор ғазалнинг учрамаслиги ҳазрат Навоийнинг норозилигига сабаб бўлган экан. Ирфон ва мавъизадан ҳоли бўлган девончилик ва шоирликни у “беҳуда заҳмат” ва “зойиъ машаққат” деб баҳолайди. Модомики бадий адабиётнинг предмети инсон экан, у нафақат инсоннинг руҳий кечинмаларини тасвирлаши, балки унинг маънавий комиллигига ҳам масъулдир. Буни теран ҳис қилган Алишер Навоий ҳам бадий ижод олдиға янги талабларни қўяди ва ўзининг ҳар бир девонини анъанавий ҳамд ва наътлардан ташқари ирфоний-фалсафий мазмундаги шеър ва байтлари билан бойитади.

Адабиётшунос олима К.Муллахўжаева орифона ғазалларнинг мазмун-мундарижасини шундай тушунтиради: “Дунёни мукаммал идрок этиш, зотни сифатда, моҳиятни ҳодисада кўра олиш, ўзликни англаш, Ҳаққа – моҳиятга этишиш учун ҳаракат, нафсни енгиш сингари масалалар ва, энг муҳими, шу сифатларни ўзида жамлаган комил инсон ва комиллик ҳақидаги қарашлар орифона ғазалларнинг бош ғояси ва асосий мазмунини ташкил этади”.¹⁴⁷ Навоий ғазалларида ҳам маърифат ғояси орифона руҳ ва кечинмалар, мушоҳадалар асосида талқин этилади.

Алишер Навоий ғазалларида ирфоний ғоялар талқинининг асосий воситасини кўнғил-қалб тимсоли ташкил этади. Тасаввуф манбаларида қайд этилишича, “...қалб бамисоли ойна, тоза ва порлоқ бўлмагунча илоҳий

¹⁴⁶ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 4-жилд. 764-бет.

¹⁴⁷ Муллаҳўжаева К.Т. Алишер Навоий ғазалларида тасаввуфий тимсол ва бадий санъатлар уйғунлиги: Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Тошкент, 2005. 14 – 15-бетлар.

тажаллиларни зухурлантирмайди. Ойнанинг кирланиши ва қорайишига сабаб Аллоҳдан бошқа борлиқлар билан яқиндан боғланишдир”.¹⁴⁸ Нажмиддин Кубронинг “Усули ашара” асарини шарҳлаган Иброҳим Ҳаққи Бурсавий шундай ёзади: “Қуръони карим”ни фақат покиза бўлганлар қўлга ола билганидек (Воқеа 56:79), маънан нопоклар ҳам илоҳий сирларга ҳаргиз яқинлаша олмайдилар. Жунублик инсонни масжиддан қандай йироқлаштира, дунёга боғлайдиган ришталар ҳам инсонни худди шундай ҳақдан йироқлаштиради”.¹⁴⁹ Шу маънода Навоий “Ғаройиб ус-сиғар” девонида шундай дейди:

Соф қил хотирки, солғай акс ул юз яхшиким,
Кўргузур юзни, қачонким равшан ўлди кўзгу хўб.

Яъни байтда хотир – кўнгилдан ўтаётган фикрни соф қилиш кераклиги, шундагина унда юз – Ҳақ тажаллиси акс этиши таъкидланиб, бу фикр кўзгу тамсили билан асосланган. Унинг яна бир муҳим маъноси шуки, шоир бу орқали банда Ҳақ таоло ҳақида ҳар доим гўзал гумонда, андишада бўлмоқлиги кераклигини уқтирмоқда.

Ҳаққа етишни, Унинг маърифатига соҳиб бўлишни истаган солик ўзлигидан тамоман кечиб, жамики иродасини Ҳаққа таслим қилсагина муродига етади, деб ҳисобланган. Бу йўлда банда заррача бўлсин ўзининг ҳавою нафсига эргашган бўлса ҳам кўзланга мақсад ҳосил бўлмайди. Бинобарин, Алишер Навоий ҳам ҳақиқат асрорини излаган соликка насихат тарзида дейдики, ҳавода учсанг, сувда юрсангу буларни Ҳақ иродасидан эмас, ўз ироданг, ҳаракатинг билан деб бисанг, ўртада хасчалик бўлса-да ўзингни кўрсанг, сен одам эмассан:

Гар ўзунгни хасча кўргунгдур эмассен одамий,
Гар ҳавода сайр қил, гар су уза кўргуз хиром.

Мана шу хасча бўлса ҳам ўзлигингни фано ўтхонасига ташлаб кул қил, токи бу кулдан кўнгил ойнаси поклансин, дейди шоир:

¹⁴⁸ Шайх Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. – Тошкент: Мовароуннахр, 2004. 41-бет.

¹⁴⁹ Ўша манба. 61-бет.

Кул қил ул хасни фано оташгаҳига ташлабон,
То кўнгул миръоти ул кулдин жило топқай тамом.

Бу каби мисралардаги ўзни ўрташ, яъни куйдириш каби тушунчаларни ўзни тамоман Ҳаққа топшириш, қазосига розилиги билдириш, дея талқин этилса, тўғри бўлади. Ўзини Ҳаққа топширган бандагина маърифатга етади, қалбида Ҳақ нури порлайди. Буни истаган кишига шоир шундай тавсия беради:

Тажаллий истасанг ул юздин ўртабон жисминг,
Кули бирла кўнгул ойинасин жило қилакўр.

Маърифат талқинидаги шеърларда қалб, кўнгил, дил тимсолларининг марказий ўрин тутишининг сабаби ҳам унинг Ҳақ тажаллигоҳи сифатида талқин этилишидир. Тасаввуф илмида қалбга шундай таърифлар берилган: “Қалб” лафзи икки хил маънода ишлатилади:

Биринчиси – инсоннинг чап кўкрагида жойлашган, конус шаклидаги махсус жисм. Уни бизнинг тилимизда “юрак” дейилади. Тасаввуфда “қалб” дейилганда ўша аъзо кўзда тутилмайди.

Иккинчиси – Раббоний, руҳоний ва латийф нарса бўлиб, унинг аввалги қалбга боғлиқлиги мавжуд. Уларнинг орасидаги алоқа худди сифатнинг сифатланган нарса билан алоқасига ўхшайди. Ана ўша латийф нарса инсоннинг ҳақиқатидир. Идрок, билим ва маърифат ўшандандир. Хитоб, итоб, иқоб ва талаб ҳам ўшангадир”.¹⁵⁰

Алишер Навоий шеъриятида аксарият ҳолларда бунинг маънодоши бўлган “кўнгил” истилоҳи қўлланади. Баъзи ҳолларда “кўнгил ойнаси”, “сафҳайи дил”, “сафҳайи хотир” бирикмалари кўринишида ҳам учрайди. Кўнгилга хитоб тарзидаги шеърларининг ҳам аксариятини маърифат мавзуси ташкил этади. Хоссатан, “Ғаройиб ус-сиғар” девонидига 364-ғазал ҳам кўнгилга хитоб билан бошлангани учун унда тасаввуфнинг бир қатор масалаларига даҳл қилинган.

¹⁵⁰ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тасаввуф ҳақида тасаввур. – Тошкент: Шарқ, 2011. 66-бет.

Шоир ғазалда кўнгилга хитоб тарзида аслида шу кўнгилнинг соҳиби бўлган инсонга, тўғрироғи, ҳақиқатга етиш йўлини ихтиёр қилиб, қутлуғ сафарга чоғланган соликка хитоб қилинади. Матлаъда шоир эътиборини, аввало, дунёнинг, еру кўкнинг пойдор эмаслигига, ундаги барча нарсаларнинг ўткинчи эканлигига урғу беради:

Эй кўнгул, ер-кўк асосин асру бебунёд бил,

Ул кесакни суда кўр, бу сафҳани барбод бил.

Ғазалда, аввало, еру кўкнинг омонат эканлигига урғу берилишининг боиси шуки, еру осмондаги ҳамма нарса ўткинчи, фоний экан, унда абадийлиги завол билмас боқий Аллоҳни қидир, демоқчи бўлади шоир. Басирати очиқ инсонга оламнинг омонатлиги ҳар лаҳзада, ҳар насада аён бўлиб туради. Қуръони каримда хабар берилишича, Иброҳим а.с.нинг аввал Қуёшни, сўнгра ойни ва юлдузларни улуғлаши, улар заволга юз тутгач, улардан юз ўгириб Аллоҳга таважжух этиши ҳам бунинг бир далилидир.

Навбатдаги байтда тасвир оламдан инсон жисмига кўчади:

Жисм уйи чунким эрур фоний, тафовут йўқ ани

Гар фано селобидин вайрону гар обод бил.

Қаршилантириш санъати воситасида шоир айтмоқчики, жисм уйи хоҳ обод бўлса ҳам, хоҳ вайрон бўлса ҳам фарқи йўқ, барибир бир куни фано селидан вайрон бўлиши тайин. Бинобарин жисмнинг ҳам дунёда абадий бор бўлиб туришига эътимод йўқ. Шундай экан, инсон нажотни нимадан ахтариши керак, деган саволга кейинги байтда шундай жавоб берилади:

Тўрт унсур қайдидин то чиқмағайсен, нафъ эмас

Осмоний тўрт дафтарни тутайким ёд бил.

Байтда тилга олинган тўрт унсур – табиатдаги тупроқ, сув, олов ва ҳаво деб талқин этилиши маълум. Шеърятда бу нарсалар “чор аждаҳо”, “чор аркон”, “чор асл”, “чор гавҳар”, “чор модар”, “чор пайванд” шаклларида ҳам ишлатилган.¹⁵¹ Масалан, Алишер Навоийнинг “Ҳайрат ул-аброр”

¹⁵¹ Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ. 2. – Москва: Советская энциклопедия, 1969. С. 544.

достонининг Пайғамбар с.а.в. меърожи тасвирида “тўрт гуҳар” шаклида ишлатилганини кўриш мумкин:

Олти жиҳат қайдидин ихрож ўлуб,

Тўрт гуҳар тарки анга тож ўлуб.¹⁵²

Инсонинг жисми ҳам мана шу тўрт унсур – элементдан таркиб топган деб қаралади. Тасаввуфда бу унсурларнинг инсонда тутган ўрни ҳақида турли қарашлар мавжуд. “Инсон шахсиятининг майдалашиб, турли-туман зиддиятлар гирдобига чўкиши энг аввало уммаҳот аталмиш тўрт унсур “занжир”ларига боғланиб қолишидадир... Инсоннинг ўзини билиши, илм эгаллаши, Оллоҳ яратган оламлардан бохабарлиги биринчи навбатда аносири арбаъани қай даражада идрок айлаб, унинг сир-асрорини нечоғлик кашф эта билишига ҳам боғлиқ”.¹⁵³

“Осмоний тўрт дафтар” – Аллоҳ томонидан инсониятга яшаш ва амал қилиш дастури сифатида юборилган тўрт китоб. Инсон ўзининг тўрт унсурга бандалигидан қутулмас экан, бу тўрт китобни ҳифз қилмоқлигидан ҳам фойда йўқ, дейди шоир. Бу – банда ўзини танимаганча Роббини танимаслигига ишорадир. Шунинг учун ҳам бу масала ҳал қилингандан сўнггина кейинги байтда Ҳақни қандай таниш мумкин, деган саволга жавоб берилади:

Эйки дебсен, Ҳақни не таърифу васф ила билай,

Васфдин мустағнию таърифдин озод бил.

Шоир Ҳақни қандай таъриф ва васф билан таниш мумкин, деган саволга Ҳақ васфга эҳтиёжсиз, таърифдан озод Зотдир, деб жавоб қайтаради. Банда Аллоҳ маърифатини қандай эгаллайди, Уни қандай танийди, албатта, Унинг Ўз каломида танитганидек танийди. Бошқача таърифу тавсифга йўл йўқ. Зеро, “Аллоҳ таоло ўз сифатларини бизларга Қуръони каримда

¹⁵² Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 6-жилд. 38-бет.

¹⁵³ Ҳаққул И. Аносири арбаъа: моҳият ва шеърый талқин // Ўзбек тили ва адабиёти, 2015. 6-сон. 31 – 32-бетлар.

билдирган. Шунга асосланиб у зотнинг сифатларини таниймиз. Аллоҳ таолони ўзи хабар бермаган сифатлар билан сифатлашимиз мумкин эмас”.¹⁵⁴

Узоқ сафарга отланган киши, албатта, зоди роҳила – йўл озиғини ғамлаши табиий. Бусиз кўзланган манзилга етиш мушкул. Ҳаққа етиш сафарига отланган солиқнинг йўл озиғи эса зикруллоҳдир. Зикрнинг усул ва қоидалари ҳар бир тариқатда турлича бўлса-да, лекин барчасининг мақсади бир. Зикр тариқатнинг ажралмас узвидир. Шу боис ғазалда бу масалага ҳам, албатта, ўрин берилган:

Тенгри зикриким, малойикка ғизойи руҳ эрур,

Бу ғизони Ҳақ йўлига кирган элга зод бил.

Сафарда йўл озиғи қандай муҳим бўлса, йўлбошловчининг ҳам зарурати шу қадар катта. Улуғ сафарга отланган солиққа, албатта, йўлбошловчи – пирнинг лозимлиги боис Навоий бу масалани ҳам эътибордан четда қолдирмайди:

Эл оёғига тушардин бошқа чиқмоқ расмини,

Май куҳанпиридин ушбу дайр аро иршод бил.

Эл оёғига тушиш орқали бошга чиқиш деганда шоир қалбадаги кибру ғурурни ўлдириб, тавозе ҳолатига етмагунча иззат-икромга етиш йўқ, демоқчи бўлади. Бу ишнинг воситаси ва макони “май куҳанпири” (тариқат оқсоқоли, шайхи) ва “дайр” (шайх даргоҳи, мажлиси) деб кўрсатилади. Тасаввуф манбаларида ва адабиётида, шунингдек тарихий асарларда ҳам бу масалани ёритувчи турли-туман маълумотлар бисёр. Масалан, “Насойим ул-муҳаббат”да шундай маълумот келтирилган: “Шайх Абдуллоҳнинг бир муриди бор эрди таббоҳким, дўкони бор эрди, ул мурид бир аёғ ош ясаб, шайх учун келтирур эрди. Бир кун ул мурид дўконига етганда ул мурид ҳамул дастур била бир аёқ ош келтуруб, Шайх аёғ устида туруб, ул ошни ичадур эрдиким, бир дарвеш етишди ва оқ покиза хирқа кийиб эрди. Шайхқа дедиким, эй шайх, тиларменки, мени Тенгри таолоға далолат қилғайсен ва дегайсенки фойда не ишдадур? То ўшандоқ қилғаймен. Шайх ичадургон

¹⁵⁴ Абул Муъин ан-Насафий. Ат-тамҳид ли қавоид ат-тавҳид. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2006. 103-бет.

илкидаги аёғ ошни анга бердиким, олиб ичгил! Ул олиб ичгандан сўнгра буюрдиким, ёғ бўлгон илкингни бу хирқангга арт ва доим ушмундоқ қил! Ул деди: Эй шайх, муни қила олмон. Ўзга иш буюр! Шайх дедиким, мунча ишни қила олмасанг, ҳар ишни буюрсам қила олмағунгдур. Борки, сен бу иш кишиси эмассен”.¹⁵⁵

Мазкур парчадаги Шайх Абдуллоҳ Балёнийнинг ҳузурига иршод истаб келган дарвешга бундай ишни буюришдан мақсади ундаги кибру ужбни йўқотиш бўлган. Чунки шайх дарвешнинг эғнидаги уст-бошидан кибр аломатини кўради. Кибр эса қалб офатидир. Уни илдизи билан қўпориб ташламагунча мақсадга етиб бўлмайди. Шу сабаб тариқат пирлари мурид қалбидаги кибру ужбни ўлдириш учун қаттиқ курашганлар, кибрнинг даражасига қараб шогирдларига ўта оғир, ҳатто таҳқирловчи вазифаларни буюрганлар. Ҳатто “Мавлавийликда тариқатга кирмоқчи бўлган солиқ 1001 кун сўфийлар ва муршидларнинг хизматини бажармоғи, бундан аввало 40 кун ҳаммоллик, сўнгра 40 кун аравакашлик, 40 кун фаррошлик, 40 кун ўтинчилик ва шу тарзда 1001 кун хизматни тамомлагандан сўнгина силсиланинг комил ҳуқуқли аъзоси ҳисобланган”.¹⁵⁶ Мурид ҳам ўз иродасини пирга тўлиқ топшириб бу каби вазифаларни сўзсиз бажарсагина синовдан ўта олган. Тасаввуф манбаларидаги “мурид ўзини пир қўлида худди ғассол қўлидаги маййитдек тутмоғи керак”¹⁵⁷ деган иборанинг кўп учраши шундан.

Маърифатга толиб шогирд учун пирнинг ўрни ва унга хизмат қилиш нечоғлик аҳамиятли эканлигини теран ҳис қилган Навоий бошқа бир байтида:

Пирсиз кезма бу водий ичраким, топмас Калим

Тийра шомин равшан амр этмай анга хидмат Шуайб –

дейди. Бунда тилга олинган водий – тариқат водийси, бу водийни йўл кўрсатувчи пирсиз кезма, дейди шоир ва бу фикрни талмех санъати ёрдамида асослайди. Шу боис “...муридни чексиз уммонга кирган кемага, пирни эса шу

¹⁵⁵ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 10-жилд. 242 – 243-бетлар.

¹⁵⁶ Ҳазратқулов М. Тасаввуф. – Душанбе: Маориф. 1988. С. 95.

¹⁵⁷ Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. С. 40.

кемани тўғри йўлга солувчи дарғага ўхшатиш мумкин. Кемачидан айрилган кеманинг тақдири вайрон бўлишдир”.¹⁵⁸

Таҳлил этилаётган ғазалнинг кейинги байтида мақсадга етишнинг яна бир шарти шундай қўйилади:

Эй сулук аҳли, қачон мақсуд топқумдур десанг,
Мосиваллоҳни фано кўрган кунин мийёод бил.

Байтда гўёки шоирдан бир гуруҳ солиқлар мақсадга етиш муддати қачонлигини сўраганлар. Навоий эса қачон мосиваллоҳ – Аллоҳдан бошқа барча нарсаларни йўқотган кунингиз унинг вақтидир, дейди. Шеърдаги “фано” атамаси шоир ибораси билан айтганда “юз рисола” бўладиган кенгқамровли тушунчадир. Бинобарин уни фақат жисмоний маънодаги йўқотиш деб талқин қилиш шоирнинг ниҳоятда кенг ва муҳим фалсафий ғояларини ўзида мужассам қилган биргина истилоҳ маъносини чегаралаш ва жўнлаштириб юборишга сабаб бўлади.

Шоир тавҳид ҳақидаги кейинги саволга шундай жавоб беради:

Эйки дебсенким, билай тавҳид сирридин хабар,
Шаръдин неким тажовуз айлади илҳод бил.

Мазкур байт тадқиқотимизнинг шоир ирфоний қарашларининг исломий манбаларига бағишланган биринчи бобида атрофлича шарҳланди. Хуллас, мазкур ғазални тасаввуфнинг энг муҳим ўзак масалаларига шоирона тавсиф берилган мўъжаз рисола десак, хато бўлмайди.

Навоийнинг ирфоний сабоқлари, панду ўғитлари бошқа ғазаллари ва байтларида ҳам турфа бадий кўринишларида намоён бўлади. Жумладан, қуйидаги байтда тариқат йўлларининг пасту баландини яхши англаган шоир “дайр” – маърифат зиёси етадиган пир даргоҳини “ростлар маъмани” – тўғри йўлдагилар омонлик топадиган макон ва кимки унда эгри қадам босса, иши ўнгидан келмаслигини уқдиради:

Ростлар маъманидур дайр, туз ур ул сари гом,
Кимки ул эгри қадам урди, иши келмади ўнг.

¹⁵⁸ Азизий. Фаридиддин Аттор. – Тошкент: Hilol-nashr, 2012. 32-бет.

Шоир Ёр васлига етмоқни, яъни Ҳақ маърифатига муяссар бўлишнинг яна бир йўлини юқорида кўрилган масалага боғлиқ равишда шундай кўрсатади:

Бўл сафо аҳлига ҳамдам, ёр васлин истасанг,
Аксини солғайму соқий бўлмағунча бода соф.

Яъни қалбда маърифат зиёси порлаши учун у пок бўлиши лозимки, бунинг учун ҳар доим пок қалблилар (сафо аҳли) билан ҳамдам, ҳамнафас бўлмоқ керак. Тасаввуфда муридлар тарбиясининг муҳим усулларида бири ҳам ўзаро суҳбат, ваъз мажлислари ҳисобланган.

Навоий инсонни дунё синовларидан эсон-омон нажот манзилига – Ҳаққа томон, ёки охиратга томон етказувчи йўлни кўнгилга хитоб тарзидаги ушбу қитъасида ҳам шундай таърифлайди:

Эй кўнгул, тан тахтасин бу қаъри йўқ гирдобдин
Истасанг соҳилга чекмак, билки, бу осон эмас.
Пиру истеъдоду тавфиқ ўлмаса бўлмас бу иш,
Кимдурурким бағри бу ҳасратдин онинг қон эмас.¹⁵⁹

Шеърда тилга олинган “қаъри йўқ гирдоб” – дунё ва ундаги турфа синовлар. Маълумки, сув гирдобига тушиб қолган одам сузишни билмаса ҳалок бўлади. Навоий инсон жисмини мана шу гирдоб комига тушиб қолган тахтага ўхшатади. Инсон ўзини Аллоҳ томонидан нима учун яратилганлигини англамас экан, дунё синовларида ғарқ бўлиши турган гап. Хўш, нажот қаерда, инсонни унга нима олиб боради, деган саволга “Пиру истеъдоду тавфиқ...” дея жавоб берилади. Инсонга Ҳақни танитишда пирнинг – устознинг ўрни қанчалик катта эканлиги маълум. Шу билан бирга инсонда Аллоҳни танишга бўлган ўзига хос истеъдод ҳам бўлмоқлиги керакки, бусиз пирнинг ҳам тарбияси наф бермайди. Яна бир муҳим омил – “тавфиқ” – Ҳақнинг мадади, ёрдамидир. Зеро, Ҳақ таоло Ўзи истаган бандасини тўғри йўлга ҳидоят қилади. Абдулқодир Жийлоний айтадики: “Дунё денгизидан эҳтиёт бўл, чунки унда кўп халқлар ғарқ бўлган. Фақат санокли

¹⁵⁹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 1-жилд. 707-бет.

кимсаларгина нажот топди. У барчани ғарқ қиладиган чуқур денгиздир. Лекин Аллоҳ таоло қиёмат куни мўминларни дўзахдан сақлаганидек, Ўзи хоҳлаган бандасига у денгиздан нажот беради”.¹⁶⁰

Навоий ижодида кўп кузатиладиган ҳолатлардан бири унинг ғазалидаги бир байтда ўртага ташланган мавзу ёки муаммо баъзан унинг бошқа жанрдаги асарларида, жумладан, дostonларидаги баъзи ҳикоятлар воситасида атрофлича шарҳланишидир. Масалан, «Хазойин ул-маоний» куллийетининг учинчи девони «Бадоеъ ул-васат»да шундай байт мавжуд:

Эйки, азм эттинг ҳарам матлуб ҳамроҳдур санга,

Сен йироқсен андин, аммо ул сенга беҳад ёвуқ.

Бу байтда мутафаккир шоир муборак уй – Каъба тавофига отланган кимсага аслида унинг мақсад қилгани ўзи билан ҳамроҳ эканлигини, яъни Каъба зиёратидан мақсад Аллоҳни топмоқ, Аллоҳ эса ҳар бир яратган бандасининг ҳолидан ҳар доим огоҳ эканлигини эслатмоқда. Алишер Навоий ўзининг умри сўнггида яратган асарларидан бири “Лисон ут-тайр” достонининг “Талаб тариқи адосида муножот” номли бобига тамсил (мисол) тариқасида Шайх Боязид Бистомий ва Каъба зиёратига отланган мурид ҳикояти келтирилган. Зиёратдан қайтган муриддан сафар таассуротларини сўраган Боязид Бистомий шундай жавобни олади:

Деди: “Кўргон уй бaсе олий эди,

Уй иёсидин вале, холи эди”.

Мақсади фақатгина Байт ул-ҳарам тавофи бўлган муриднинг сафарда кўргани соҳибидан холи бўм-бўш иморат экан, холос. Бу жавобдан хафсаласи пир бўлган шайх унга шундай танбеҳ беради:

Деди ул ҳожиға шайхи бохабар,

“К-эй, талабдин топмағон асло хабар.

Уйга соҳиб йўлда эрди ҳамраҳинг,

Ҳар қадам ургон йўлунгдин оғаҳинг.

¹⁶⁰ Муҳиддин Абу Муҳаммад Абдулқодир Жийлоний. Раббонийликни англаш ва раҳмоний файзни қозониш. – Тошкент: Шарқ, 2015. 42-бет.

Уйига еткургон ул эрди сени,
Элтибон келтургон ул эрди сени.
Сенда йўқ эрди бу давлатдин шуур,
Толиб эрдинг, лек саъйингда қусур!”.

Қалби илоҳий сирлар махзани бўлган авлиёларда эса бу ҳол ўзгача кечган. Кўнгилларида Яратганнинг ҳам таважжуҳини ҳис қилмаган авлиёлар ҳар қандай ибодатни, хусусан Каъба зиёратини ҳам фойдасиз иш деб ҳисоблаганлар. “Ҳайрат ул-аброр” достонида Иброҳим Адҳам биёбонларни ўн тўрт йил давомида ибодатлар билан босиб ўтиб, Байт ул-ҳарамга етганида уни ўз ўрнида топмай ҳайрон қолади. Аслида эса Байт ул-ҳарамнинг зоҳирий биноси ўз ўрнида эди. Бироқ Иброҳим Адҳам қалбида илоҳий таважжуҳни ҳис қилмайди. Бунинг сабабини сўраб Ҳаққа ёлворганида маълум бўладики, Байт ул-ҳарамга етолмай биёбонда қолиб кетган, қадди букилган нотавон бир заифанинг Ҳаққа бўлган шавку муҳаббати Иброҳим Адҳамнинг ибодатидан устун келган экан. Мазкур ўринда Каъбанинг ўша ожиза тавофига равона бўлганлигини рамзий маънода унга Аллоҳнинг таважжуҳи, қалбида Ҳақнинг жилваланиши дея тушунмоқ лозим. Бу ожиза машҳур сўфий аёл Робия Адвия эди. Иброҳим Адҳам Робиядан бунинг сабабини сўраганида у шундай изоҳлайди:

Робия деди анга: “Огоҳ бўл,
Ким неча йил бодияда борча йўл,
Бўлди ишинг арзи намоз айламак,
Шева манга арзи ниёз айламак.
Санга самар берди намозу риё,
Бизга бу бар берди ниёзу фано”.

Демак, Иброҳим Адҳамнинг бир неча йиллар давомида биёбонда қилган иши фақатгина ибодат бўлган. Робияда эса бу ҳол ибодат билан биргаликда Яратганга бўлган чин ниёзмандлик, шавку муҳаббат билан кечган. Натижада намойишкорона ибодат Иброҳимни Каъбанинг ўрнига етказган бўлса, Робиядаги ниёзмандлик унга Ҳақнинг назарини етказган.

Иброҳим Адҳам ва “Лисон ут-тайр” достонидаги мурид ҳолатлари ўртасида ўхшашлик мавжуд бўлса-да, фарқли томони шундаки, мурид ўз ҳолатида ҳеч қандай ўзгариш юз бермаганлигини, муборак сафардан “қурук қайтганлигини” тушуниб етмайди. Иброҳим Адҳам эса Каъба ўрнига етса-да, кўнглида бундан лаззат туймай изтиробга тушади. Мазкур икки ҳикоятни юқорида келтирилган байтда илгари сурилган ғоя учун тамсил, мухтасар шарҳ деб бемалол айтиш мумкин. Навоий ўз ғазалларида бу масалага кўп бора мурожаат қилган. Масалан, шоир ўзининг яна бир байтида кўнгилни рамзий маънода кўзгуга ўхшатади. Бу кўзгуда ҳар доим намоён бўлиб турадиган Ёр – тасаввуфий шеърят истилоҳида Аллоҳ демакдир. Бундан ғафлатда бўлганларга шоир шундай хитоб қилади:

Кўнгул миръоти ичра жилвагардур ёру сен ғофил,

Ториқма ҳажридин кўпким, эмассен ёрдин айру.

Яна бир байтида эса мазкур ғоянинг бадий санъаткорлик билан ҳайратланарли даражада уйғунлашганлигини кўришимиз мумкин:

Навоий, ёр ила бўлким, будур ҳарам васли,

Мақоминг ўлса Ажам ё Ироқ ёки Ҳижоз.

Шоир ийҳом деб номланган санъат туридан усталик билан фойдаланганки натижада байтдаги “ҳарам” сўзини бир пайтнинг ўзида “ҳос жой”, “беғоналар киритилмайдиган жой” маъносида ҳам, “Байт ул-ҳарам” маъносида ҳам; “мақом” сўзини “жой”, “ўрин”, “тураржой” маъноларида ҳам, “қуй”, “оҳанг” маъносида ҳам; “Ажам”, “Ироқ”, “Ҳижоз” сўзларини жой номлари маъносида ҳам, қуй номлари маъносида ҳам тушунишимиз мумкин. Бир қарашда байтдан “Эй Навоий, қуйинг Ажам, Ироқ ёки Ҳижоз бўлса ҳам ёр билан бўлгинки, висолга етганинг шудир” деган маънони англаш мумкин. Шоир айтмоқчи бўлган иккинчи маъно эса “Тураржойинг хоҳ Ажам, хоҳ Ироқ ёки Ҳижоз бўлсин, Аллоҳни доимо қалбингда деб билки, ҳарам, яъни Каъбага етганинг шудир”.

Ёки:

Ҳар мақом ичраки бўлсанг айру бўлма ёрдин,

Эй Навоий, ҳожат эрмас қилмоқ оҳанги Ҳижоз.

Ушбу ўринда ҳам “мақом”, “оҳанг”, “ҳижоз” сўзларини олдинги байтдаги сингари умумий маънода “куй” деб тушуниш мумкин. Лекин байтнинг ботиний маъносига назар солсак, “мақом” сўзини “ўрин”, “жой”; “ёр” сўзини “Аллоҳ”; “оҳанг” сўзини “мақсад”, “ният”; “Ҳижоз” сўзини эса Макка ва Мадина шаҳарлари жойлашган ҳудуд деб ҳам тушуниш керак. Шунда байтнинг қуйидаги иккинчи маъно қирраси намоён бўлади: “Эй Навоий, қаерда ва қандай шароитда бўлсанг ҳам Аллоҳни доимо ёдингда тут, Ҳижоз сафарига ният қилишингга ҳожат йўқ”.

Демак, ҳазрат Навоий наздида инсон доимо Яратувчисининг ундан огоҳ эканлигини ҳар сония, дақиқа, ҳар қандай жой ва шароитда ҳис қилиб турсагина Ҳақдан огоҳлик, яқинлик мақомига юксалаверади. Бундай даражага етишнинг бир йўлини шоирнинг ўзи шундай кўрсатади:

Эй Навоий, йўқ ҳарам эҳромида эмди қусур

Ким, кўнгулга ғайрнинг ёдини таҳрим айладинг.

Яъни, Байт ул-ҳарам тавофи учун бир қатор ишларни танга ҳаром билиб, эҳром ёпилганидек, кўнгилга ҳам Аллоҳдан ўзга нарсалар ёдини ҳаром (таҳрим) қилмоқ керак экан. Ҳарам бегоналар киритилмайдиган хос жой бўлгани сингари ҳақиқий орифнинг қалби ҳам Яратгандан ўзга нарсалар учун ёпиқ бўлмоқлиги лозимдир, дея таъкидланади.

Алишер Навоий лирикасининг ирфоний моҳиятини ўзида акс этган яна бир муҳим муаммолардан бири шоирнинг инсон шахсиятига муносабатидир. Агар биз Ғарб фалсафаси ва Навоий ижодида инсон масаласига муносабатни чоғиштиридиган бўлсак, Навоий қарашларининг бу масалада етакчи мавқеда турганлигининг гувоҳи бўламиз. Баъзи Ғарб фалсафий оқимларида инсон ҳаёти, унинг кадр-қиммати борасидаги фикрларда тушкунлик, умидсизлик кайфияти ҳукм суради. Уларга кўра, инсон бу дунёга ташлаб кетилган ва бинобарин, унинг ўзидан ўзга ёрдамчиси ҳам, халоскори ҳам йўқ. Шу сабаб инсон ҳаётига абсурд – бемаънилик, мантиқсизлик деб қаралган. Хусусан, рус адиби Л.Н.Толстой ўзининг “Иқрорнома” асарида шундай ёзган: “Рухий

ҳолатим мен учун шундай ифодаланади: аллаким менга қарши ёмон бир беъмаъни ҳазил қилиб менга шу ҳаётимни ато этган. Мен ўзимнинг “бирор” кимса томонидан яратилганимни тан олмас эдим. Шунга қарамай, бу дунёда мени барпо эта туриб, аллаким устимдан ёмон бир беъмаъни ҳазил қилган деган тасаввур мен учун энг табиий тасаввур шакли эди... Бугун бўлмаса эртага севган одамларим бошига хасталиклар ёғилиб келади, ажал ғиппа бўғади. Хасталиклару ажал менинг ҳам бошимга тушади... Нимаики иш қилган бўлмай уларнинг ҳаммаси унут бўлади, эртами-кечми ўзимнинг хотирам ҳам буткул ўчади. Шундоқ бўлгандан кейин бу сарсонув оврагарчиликларнинг нима кераги бор? Қандай қилиб одамзот буларнинг барини кўрмаслиги ва яшашда давом этавериши мумкин? Ҳаммадан ҳам ҳайрон қоладиган жойи шунда”.¹⁶¹ Зоҳиран қараганда одамзоднинг умрига бундан ортиқ баҳо бериш мумкин эмасдек гўё.

Таниқли ёзувчи Н.Эшонқул Ғарб адабиётидаги бу каби қарашларга шундай фикр билдирган: “Инсондан ташқари ва унинг ақли етмайдиган нарсалар бўшлиқ бўлиб туюлади... Чунки инсон ақлининг ҳудуди бор, бироқ Олий Рух ҳудудсиздир. У ҳар жойда шак-шубҳасиз мавжуд. Агар одам ўз ақли ҳудудини ёриб ўтолса, ана шу ҳудудсизликка дуч келади. Ғарб адабиётида бу ҳудудсизлик – умидсизлик, маънавий қашшоқлик тимсолидир. Француз ёзувчиси Альбер Камю “Ақл қамрови тугаган жойда абсурд бошланади”, дейди. Ақл қамрови тугаган жойда кўрқув – хаос бошланади.”¹⁶² Юқорида келтирилган Л.Толстойнинг иқдорларини ҳам шу ҳолат билан изоҳлаш мумкин.

Шарқ тасаввуф фалсафасида эса аҳвол томоман ўзгача. Унга кўра, инсон Тангри таолонинг бетимсол ижоди, мазҳари. “Биз осмон ва Ерни ҳамда уларнинг орасидаги нарсаларни (шунчаки) ўйнаб (беҳуда) яратганимиз йўқ” (“Анбиё” сураси, 16-оят), дея марҳамат қилинади Қуръони каримда. Инсон эса мана шу мавжудотларнинг, бутун коинотнинг гултожидир. Муқаддас

¹⁶¹ Толстой Л. Иқдорнома (О.Шарафиддинов таржимаси). – Тошкент: Маънавият, 2008. 29 – 30-бетлар.

¹⁶² Эшонқул Н. Сўзда зухур бўлган илоҳ гўзаллиги // Тафаккур, 2009. 2-сон. 73-бет.

китобда инсон шаъни улуғланиб яна шундай марҳамат қилинади: “Дарҳақиқат, (Биз) Одам фарзандларини (азиз ва) мукаррам қилдик...” (“Исро” сураси, 70-оят). Инсоннинг руҳи илоҳий оламдан – Ҳақ даргоҳидан. Унинг жисмида мана шундай хазина жо қилинган. “Ўзингни арзонга сотма, чунки қийматинг юксакдир...”¹⁶³, дейди инсонга қарата Мавлоно Жалолиддин Румий.

Алишер Навоий наздида инсон ким? Навоий ўзининг “Насойим ул-муҳаббат” асарида инсонни “...маърифатуллоҳ ганжининг амини ва маҳрами”¹⁶⁴, яъни Ҳақ маърифати ишониб топширилган зот сифатида таърифлайди. Унинг фикрича, Аллоҳнинг дунёни яратишдан мақсади ҳам аввало инсондир. Шу сабаб барча махлуқотлар ичида уни тенгсиз, кўнглини эса ирфон хазинаси қилиб яратган ва бу хазинада Ўзини пинҳон қилган:

Офаринишдин қилиб инсон ғараз,
Онинг айлаб халқ ичинда беэваз.
Кўнглин онинг махзани ирфон қилиб,
Ул тилисм ичра ўзин пинҳон қилиб.¹⁶⁵

Шоир “Наводир уш-шабоб” девонидаги таржиъбандда ҳам инсонга қарата нима учун унинг йўқдан бор қилинганлигини шундай эслатади:

Ғараз ирфон экандурким адамдин,
Сени мавжуд айлабтур Худованд.
Қўюб кўнглинг аро нақди амонат,
Малак бўлмай санга бу ишда монанд.¹⁶⁶

“Ирфон” (عرفان) сўзи тафаккур орқали билиш, таниш маъноларини англатиб, мумтоз шеърятда тасаввуфий истилоҳ сифатида Аллоҳни Унинг яралмишлари орқали билиш маъносида талқин этилади. Демак, юқоридаги байт маъносига кўра, Аллоҳ Ўзини танитиш учунгина одамни пайдо қилган. Одамзот кўнглига омонат қилиб қўйилган бойлик (нақди амонат) – ирфон туфайли фаришталардан устун қўйилган.

¹⁶³ Жалолиддин Румий. Ичиндаги ичиндадир. 24-бет.

¹⁶⁴ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами: 10 жилдлик. 10-жилд. 92-бет.

¹⁶⁵ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами: 10 жилдлик. 9-жилд. 7-бет.

¹⁶⁶ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами: 10 жилдлик. 2-жилд. 673-бет.

Инсоннинг улуғлиги яна шундаки, унга юкланган масъулиятни на ер қабул қилади, на осмон. Қуръони каримда марҳамат қилинади: “Биз (бу) омонатни (чин бандалик омонатини) осмонларга, Ерга ва тоғларга таклиф этдик, улар уни кўтаришдан бош тортдилар ва ундан қўрқдилар. Инсон эса уни ўз зиммасига олди” (“Азҳоб” сураси, 72-оят). Навоийнинг ушбу байтини эса юқоридаги оятнинг шеърӣ шарҳи дейиш мумкин:

Айлаган рознинг ганжини арз,
На само айлаб қабул они, не арз¹⁶⁷.

Ушбу ғояни шоир ўзининг “Фавойид ул-кибар” девонидаги “Соқийнома”да яна шундай давом эттиради:

Муни англаки, азалда маъбуд
Ҳеч шай қилмағонида мавжуд.
Рухдин танға хабар йўқ эрди,
Офаринишдин асар йўқ эрди,
Етти иқлим ила тўққуз гардун,
Балки бу дабдабаи кунфаякун,
Бўлғанидин сен эдинг барча ғараз
Ким, яратилмади зотингға эваз.
Ул амонатки, еру кўк бирла тоғ
Ҳамлиға тўзмади арз эткан чоғ.
Бу оғир юкка сен эрдинг ҳомил,
Сирру розиға амину комил.¹⁶⁸

Яъни, инсон руҳлар олаmidан жисм оламига ҳали кўчмаган бир пайтда бутун яралмишлардан, етти иқлим, тўққиз осмондан асар ҳам йўқ эди. Аллоҳ буларни инсон туфайлигина халқ айлагач, уларнинг ҳеч бири инсонлик масъулиятини кўтаришга ярамайди. Фақат инсонгина ўзининг шу ожиз жисми билан еру тоғлар кўтара олмаган вазифани ўз гарданига олган. Шу

¹⁶⁷ Алишер Навоӣ. Тўла асарлар тўплами: 10 жилдлик. 9-жилд. 8-бет.

¹⁶⁸ Алишер Навоӣ. Тўла асарлар тўплами: 10 жилдлик. 4-жилд. 705-бет.

ўринда шоир одамзодни Ҳақ сири – маърифатининг энг ишончли, комил сақловчиси (амину комил) сифатида таърифлаган.

Юқорида инсон Аллоҳнинг мазҳари дея таърифланди. Арабчада “мазҳар” (مظهر) сўзи зоҳир (пайдо) бўлиш, чиқиш ўрни деган маъноларни англатади. Яратувчининг қудрати мукаммал тарзда зоҳир бўлувчи хилқат ҳам бу инсондир. Алишер Навоий ўзининг “Бадоеъ ул-васат” девонидаги ғазалларидан бирида мазкур фикрни “жамол ва кўзгу” истилоҳи ёрдамида шундай бадиийлаштирган:

Эй, жамолнинг жилваси миръот инсу жон аро,
Лек ўлуб ул жилва комил мазҳари инсон аро.¹⁶⁹

Ушбу байт мазмунига кўра, барча яралмишлар Аллоҳ қудратининг кўзгуси ҳисобланади. Лекин бу қудрат комил даражада жилва қилувчи кўзгу эса инсон мазҳаридир.

Навоий “Ҳайрат ул-аброр” достонининг муножот қисмида инсон ҳақидаги қарашларини баён қилар экан, бунда ҳам оламлардан мақсад инсон эканлиги, унинг Ҳақ каломи ва пинҳон сирларининг амини, унинг кўнглига “яқин ганжи” – шак-шубҳалардан холи илмлар хазинасини жойлаб, бу хазинага инсоннинг жисмини тилсим этганлигини ёзган:

Ганжинг аро нақд фаровон эди,
Лек боридин ғараз инсон эди.
Турфа каломингга доғи комил ул,
Сирри ниҳонингга доғи ҳомил ул.
Кўнглига қилдинг чу яқин ганжи қисм,
Жисмини ул ганжга қилдинг тилисм.¹⁷⁰

Шоирнинг ўзи ҳам ушбу муножотида бундай хазина бошқага эмас, айнан инсонгагина ишониб топширилган экан, ўзини ҳам аввало одамлар сафида қилиб, сирлар ҳарамининг маҳрами — хос кишиси қилишини Аллоҳдан ўтинади:

¹⁶⁹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами: 10 жилдлик. 3-жилд. 9-бет.

¹⁷⁰ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами: 10 жилдлик. 6-жилд. 15-бет.

Ё Раб, ўшул ганжки маҳрам анга,
Кимса эмастур, магар одам анга.
Айла Навоийни бурун одамий,
Ким бўла олғай бу ҳарам маҳрами.¹⁷¹

Демак, инсон шунчаки яратилиб, ўз ҳолига ташлаб қўйилган тасодифий мавжудот эмас. Шарқ тасаввуфи ва ундан озик олган ҳазрат Навоийнинг эътиқоди, қарашлари мана шундай. Инсон ўзининг бундай кадр-қимматини маърифат орқалигина билиши мумкин. У ўзлигини англаб, Ҳақ маърифатини қозонмас экан, унинг учун дунё ҳаёти ғам-андухга мубталоликдан бошқа нарса касб этмайди. Шуни назарда тутган ҳолда Алишер Навоий бир ғазалида ёзади:

Эй Навоий, жаҳл ила ўлмак қатик ишдур, вале
Чун камоли маърифат касб ўлди, не нуқсон ўлум.¹⁷²

Яъни, жаҳолатда яшаб ўлмоқликдан ҳам ёмон иш йўқ. Лекин маърифатда комиллик касб этган инсонга ўлим даҳшат сола олмайди. У маърифат туфайли боқийликка эришади. Бу йўлда инсонни комил кўрмоқлик Навоийнинг орзуси бўлган. У одамзод бу оламга нима учун келганини англамай, ғамнок ўтиб кетмасдан камолот касб этмоқликка чақиради. Ҳаётдаги мана шундай муҳим вазифани унутган кишини ҳаммомга кириб покланмай чиққанга ўхшатади:

Камол эт касбким, олам уйидин
Санга фарз ўлмағай ғамнок чиқмоқ.
Жаҳондин нотаом ўтмак биайних,
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ.¹⁷³

Демак, Навоий орзу қилган, унинг идеалидаги комил инсон ўз ҳаётини маънисизлик, мантиқсизлик деб ҳисобламайди, балки улуг бир вазифани адо этиш йўлидаги синов майдони деб тушунади. Бунинг нақадар муҳим

¹⁷¹ Ўша китоб. 16-бет.

¹⁷² Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами: 10 жилдлик. 1-жилд. 448-бет

¹⁷³ Ўша китоб. 710-бет.

эканлигини теран ҳис қилган шоир деярли ҳар бир асарида ушбу масалага бот-бот мурожаат қилиб, инсонга ўзининг ким эканлигини эслатиб туради.

Хулоса қилиб айтганда, аввало, Алишер Навоий ирфон ва мавъизадан холи бўлган девончилик ва шоирликни у “беҳуда заҳмат” ва “зойиъ машаққат” деб баҳолайди. Бадиий сўзнинг инсон ва унинг рухий кечинмаларини тасвирлаши билан бирга, балки унинг маънавий комиллигига ҳам масъуллигини теран ҳис қилган Навоий ҳам бадиий ижод олдиға янги талабларни қўяди ва ўзининг ҳар бир девонини анъанавий ҳамд ва наътлардан ташқари ирфоний-фалсафий мазмундаги шеър ва байтлари билан бойитади.

Алишер Навоий ижодида маърифат ғоясининг бадиий талқини, асосан, лирик ғазалларида ва улар таркибидаги мавъиза характеридаги байтларда ирфоний кечинмалар, орифона мушоҳадалар орқали очиқ ифодасини топган.

Ҳамд ғазалларда маърифатга доир назарий масалалар исломий ақидалар билан уйғунликда талқин этилиб, бошқа мавзудаги шеърларда бу масала турли рамз ва тимсоллар, бадиий тасвир воситалари орқали ифодаланган.

Навоийнинг ирфоний мавудаги шеърларида “кўнгил” тимсоли етакчилик қилиб, унинг иймон, илм ва маърифат маркази сифатидаги талқинига урғу берилади. Шоир маърифий ғояларининг энг ёрқин талқинлари айнан кўнгилга хитоб тарзидаги шеърларида кўзга ташланади.

Навоий ғазалларида инсон кўнглидаги Ҳаққа бўлган эътиқод, ихлос ва маърифат ўрнини ўтқинчи дунёга берилиш, тааллуқлик, кибр, манманлик эгаллаб олмаслиги учун соликка устоз – пирнинг ҳам раҳнамолиги, тарбияси зарурлиги алоҳида таъкидланади.

Шунингдек, шоир лирикасида инсон муаммоси ҳам ирфоний мазмун-моҳият касб этиб, мазкур масала талқинига қуръоний ва тасаввуфий нуқтаи назардан ёндошилган. Мутафаккир ижодкор инсонга илоҳий қудратнинг олий намунаси сифатида муносабатда бўлиб, унинг бу қадар қимматини ўзини таниш, бунинг воситасида Аллоҳни таниш билан белгилайди.

2.3. Навоий маърифий қарашларини ифодалаган ирфоний истилоҳлар

Мумтоз шеърятдаги «сир» калимаси ҳам ўзида муҳим ирфоний маънони ташийдиган истилоҳлардан биридир. Ушбу истилоҳнинг тасаввуфий маъноси ҳақида фикр юритишдан аввал «Ғаройиб ус-сиғар» девонидаги 92-ғазалдан ўрин олган қуйидаги байтларнинг маъносини англаб олсак, мақсадга мувофиқ бўлади:

Бузуғ кўнгулга фано бўлса ком, чексун ранж
Ки, ранж чекмаса ҳаргиз муяссар ўлмас ганж.
Агар кишига чекиб ранж, ганж бўлди насиб,
Деса бу ганжни асрай, йўқ андин ортуқ ранж.
Йилон кеби не ажаб, ганж асраган кишининг
Ҳамиша комида гар захр эрур, танида шиканж.¹⁷⁴

Яъни, қайси синиқ қалб эгаси учун мақсад фано бўладиган бўлса, ранж чексин; ранж чекмайдиган бўлса фано ганжи ҳам қўлга кирмайди. Агар ранжу машаққатлар чекиб ганж қўлга кирганда ҳам бу ганжни асрашдан ортиқ машаққат йўқ. Худди илон янглиғ ганж асраган кишининг ҳам доим жони хатарда. Бунда шоир фано ганжини асраш машаққати ҳақида фикр юритмоқда.

Гап шундаки, тасаввуф фалсафасига кўра, тариқат манзилларини босиб ўтиб, илоҳий маърифатни қўлга киритган киши ўз навбатида уни муносиб равишда сақлаш мажбуриятини ҳам зиммасига олиши керак бўлган. Уни фақатгина тасаввуфни теран англайдиган кишиларгагина ошкор қилишга рухсат этилган. Чунки тасаввуф ғояларини ҳамма ҳам бирдек тўғри қабул қила олмаган. Хусайн Воиз Кошифий ўзининг «Футувватномаи султоний» асарида шундай ёзади: «Агар тариқатнинг рукни – устунни нима деб сўрасалар, хос сўзни хос жойда хос кишиларга айтиш деб айт».¹⁷⁵ Шундан

¹⁷⁴ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик: 3-жилд. 93 – 94-бетлар.

¹⁷⁵ Хусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати. – Тошкент: Халқ мероси, 1994. 16-бет.

келиб чиқиб тасаввуф ҳақида фикр юритиладиган асарларда тариқатни чуқур тушунадиган кишилар «аҳли маъни», «аҳли хос», «аҳли роз» ва шариатнинг зоҳирий амаллари билан чекланадиган кишилар «аҳли сураат», «авом» ёки «авом ун-нос» дея таърифланган. Иккинчи гуруҳга мансуб бўлган аҳли суврат тасаввуф масалаларини ўзлари билган шариат билан қиёслаб кўриб инкор этганлар. Навоийнинг юқоридаги байтларида ҳам илоҳий маърифатни асраш ана шундай машаққатли иш эканлигига ишора қилинган.

Тасаввуф таълимотида «сир» дейилганда Аллоҳ Ўзининг хос кулларигагина ато этадиган илоҳий маърифат тушунилан. Тасаввуф ҳақидаги илмий ва бадиий асарларда бу борада бир катор фикрлар мавжуд. Адабиётшунос олим И.Ҳаққулнинг фикрича, «Тасаввуфда сир икки турга ажратилган: биринчиси – Ҳаққа оид сир. Иккинчиси – халққа оид сир. Ҳаққа оид сир ёлғиз Ҳаққа аён, бошқага мутлақо ошкор қилинмайдиган сир. Халққа оид сир эса Ҳақ билан кул ўртасидаги сир. Буларнинг ҳар иккаласи ҳам зоҳир қилинмаслиги керак. Чунки улар чин ошиқларга, хусусан валийларга ишониб топширилган».¹⁷⁶ Бу тўғрисида мавлоно Жалолиддин Румий ўз фикрларини шундай баён қилган: «Мен Ёронга (дўстларга, аҳбобга): «Ичингизда маъно келинлари юз кўрсатиб, сирлар ошкор бўлганда, эҳтиёт бўлиб бегоналардан яширинг, бизнинг сўзимизни ҳаммага ҳам айтманг» деб васият қиламан. «Чунки ҳикматни барчага ҳам берманг, агар берсангиз, ҳикматга нисбатан зулм қилган бўласиз. Уни аҳли ҳикматдан эса гизламанг (яширманг), ёмонлик этган бўласиз» (Ҳадис). Ахир «Мени ҳеч кимга кўрсатма, мен сеникиман» деб уйингга беркиниб олган гўзални бозорга олиб чиқиб: «Келинлар, мана бу ҳурлиқога қаранглар» деб ҳаммага кўз-кўз қилишинг тўғрими? Бу ишинг билан сен гўзалдан айриласан, у сендан нафратланади ва бошқаларга кетади».¹⁷⁷

Навоийнинг «Насойим ул-муҳаббат» асарида келтирилишича, Шайх Абу Исҳоқ Шаҳриёр Гозуруний тушида ҳазрати Пайғамбар с.а.в.ни кўриб, ул

¹⁷⁶ Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. – Тошкент: 2007. 183-бет.

¹⁷⁷ Жалолиддин Румий. Ичиндаги ичиндаур. 71-бет.

зотдан «Тасаввуф нима?» деб сўраганида «тасаввуф даъволарни тарк этиш ва маъноларни яширишдир», деб жавоб берган эканлар.¹⁷⁸ Ўз асарларида маърифат ғояларини куйлаган сўфий шоирлар ҳам ушбу масаланинг ниҳоятда долзарб эканлигини теран ҳис қилганлар. Жумладан, Фардуддин Аттор бир рубоийсида шундай дейди:

Эй дил, маърифат майидан қилсанг нўш,
Сотма илоҳий сирни, тутиб оғзинг бўш.
Сал нарсага тоғ чашмасидек урма жўш,
Дарё бўласан, агар ўтирсанг хомуш.¹⁷⁹

(Эрғаш Очилов таржимаси).

Ёки мавлоно Румий ўз «Маснавий»сида шундай дейди:

Аҳли орифким майи Ҳақ топдилар,
Билдилар асрорни, лекин ёпдилар.
Гар кишини сирга ошно этдилар,
Муҳр уриб, лабларни сўнгра тикдилар.

(Жамол Камол таржимаси).

XVIII аср тасаввуф адабиётининг йирик намоёнчаси Сўфи Оллоёр ҳам масаланинг бу жиҳатини чуқур англаган ҳолда ўзидан олдинги ижодкорлар фикрини давом эттиради:

Бўлур ҳолатли эр, албатта, хомуш,
Агар етилса май ҳеч урмагай жўш.
Демас ҳар кимга асрори ҳақойиқ,
Агар топилса ганж – ихфоси лойиқ.¹⁸⁰

Кўриниб турибдики, бу масалада кўпчилик сўфий ижодкорларнинг фикри бир жойдан чиқмоқда. Лекин бунинг акси бўлса-чи? Тафаккур доираси чекланган, маънога эмас суратга караб фикр юритадиган кишиларга бу нарса ошкор килинса қандай оқибатга олиб келади? Тариқат аҳлининг ҳукмига кўра, бу Аллоҳ ишониб топширган сирни сақлай олмаслик,

¹⁷⁸ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 17-жилд. 179-бет.

¹⁷⁹ Муҳаббат тароналари. – Тошкент: 2005. 195-бет.

¹⁸⁰ Рисолаи Азиза – Саботул ожизин шарҳи. – Тошкент: Халқ мероси, 2000. 93 – 94-бетлар.

Аллоҳнинг сирига хиёнат дея баҳоланади. Авом халқ эса буни гумроҳликка ҳукм этганлар. Тасаввуф тарихидан Мансур Ҳалложнинг фожеали қисмати бунга ёрқин далил. Мансур Ҳаллож дорга осилган кечаси шайхлардан бирига ғойибдан шундай овоз келган экан: «Биз Ҳалложга сиримиздан бир сир кўрсатдик. Уни фош айлади. Ҳар ким султоннинг сирини фош этса, жазоси будир!».¹⁸¹ Алишер Навоий ҳам Мансур Ҳаллож фожеасини айнан шу сабаб билан боғлаб изоҳлайди: «Устод Абу Амр б. Усмон Маккий жузве тасниф килиб эрди тавҳидда, бу тоифанинг илмида. Ва сўз дақиқ эрди ва ёшурур эрди. Ул (Ҳаллож – Р.А.) ёшурун олиб, они ошкоро қилди ва сўзнинг диққати жиҳатидан эл фаҳм қилмай онга мункир бўлдилар ва маҳжур қилдилар. Ул (Ҳалложнинг устози – Р.А.) Ҳалложни қарғадиким, «...илоҳи бировни онга гузорлаким, илик-оёғин кесгай ва кўзин ўйгай ва торға тортқай». Ва барча анга воқеъ бўлди, устоди дуоси била».¹⁸² Бундан маълум бўлмоқдаки, Аллоҳ ва банда ўртасидаги сирни ошкор қилганлиги учун Мансур Ҳалложни аввало устозининг ўзи дуоибад қилган. Бундай хиёнатга сўфийлар мана шундай жазони лойиқ кўришган. Шу сабабли тариқат ижодкорлари шундай огоҳлантиришган:

Агар сен марди раҳсен сақлагил дам,
Чу Мансур урмағил оламни барҳам ...
...Дам урма то тилингни кесмасунлар,
Бошингни дор узра осмасунлар.¹⁸³

Тавҳид сирини, яъни Аллоҳнинг хос бандаларигагина ато этилган маърифатни бегоналардан яширин сақлашнинг сабаблари бирмунча ойдинлашди.

Навоий ҳам бу борадаги ўз қарашларини «Фавойид ул-кибар» девонидаги бир ғазалида шу йўсинда ифодалаган:

Ҳақ сиррини ҳар кимга баён этма, Навоий,

¹⁸¹ Фардуддин Аттор. Тазкират ул-авлиё. – Т., 1997. 138-бет.

¹⁸² Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик: 17-жилд. 107-бет.

¹⁸³ Саййид Қосимий. Ҳақиқатнома / Муборак мактублар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987. 153, 157-бетлар.

Таън айламагай, билмас улус англаса ногаҳ.¹⁸⁴

Баски инсонга маърифат ато этилган экан, ундан маълум бир кишиларни ҳам баҳраманд қилмоқ керак. Лекин кимларга, қай даражада ошкор қилмоқ керак, бундай илоҳий иноятни кимлар билан баҳам кўрса бўлади, деган савол туғилади. Бунга жавобан Ҳазрат Али р.а.: «Одамларга ақли етадиган нарсани гапирингиз», - деган эканлар.¹⁸⁵ Ҳар кимнинг ҳам ақли етмайдиган, чуқур маъноли сўзлар жоҳил, калтабин, ҳар бир нарсани эгри талқин қиладиган иккиюзламачи кимсалар қўлида фитна қуролига айланиши ҳам мумкин бўлган.

Маърифатга, ҳикматга муносиб инсонлар ҳам ўз навбатида идрокининг қамраш даражаси, қобилиятига қараб бир-биридан фарқланган. Маърифат ҳам мана шу қобилиятга қараб берилган. Мавлоно Жалолиддин Румийнинг қуйидаги сўзлари ҳам шунга далолат қилади: «...одам борки, денгизларга қонмас, одам бўладики, бир томчи сув билан кифояланади, ортиқчаси унга зарар келтиради. Бу фақат маъно оламида, яъни илм ва ҳикматда эмас, балки ҳамма нарсада шундай. Дунёдаги мол-мулклар, олтинлар, қимматбаҳо тошлар конлари сўнгсиз ўлчовдадир. Бироқ улар инсонга баҳоси миқдорида келади. Ортиқчасини эса кўтара олмай ақлдан озади».¹⁸⁶

Қалбида илоҳий маърифат жўш урган орифлар уни бегоналар, яъни маърифатга ёт кишилардан муҳофаза қилиш, ўз эришган ҳолларини яшириш учун турли чораларни кўришга мажбур бўлганлар. Масалан, бирор бир нарсани унинг ҳақиқатига тескари тарзда халққа кўрсатишган, ёки ўзларининг гўзал хислатларини ёмон хулқлари билан яширишган. Шиблийни Мансур Ҳаллождек муқаррар ўлимдан ўзини телбаликка солиши қутқариб қолган. Сўфийлар ўзларини муҳофаза қилишнинг бундай усулини «талбис қилиш» деб атаганлар. Бунга яна бир мисол сифатида Навоийнинг «Насойим ул-муҳаббат» асаридан қуйидаги парчани ҳам келтириш мумкин: «Ибнул Фориз Ҳамавий Мисрий қ.с: Бир кун Миср мадорисидин бирида кезар эрдим,

¹⁸⁴ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик: 6-жилд. 356-бет.

¹⁸⁵ Бухорий. Ал-жомийъ Ас-Саҳиҳ. 1-китоб. – Тошкент: 1991. 49-бет.

¹⁸⁶ Жалолиддин Румий. Ичиндаги ичиндадур. 72-бет.

кўрдумки, мадраса эшикида бир қари баққол эрди. Вузуъ қиладур эрди ва машруъ тартиби била қилмайдур эрди... Мен ўзумга дедимки, ажабдур бу қаридинки, бу кабири синда ва ислом диёрида уламо орасида мадраса эшикида вузуъ қиладур ва машруъ тартиби била эмас. Ул менинг сари боқиб дедикки, эй Умар, санга Мисрда ҳеч фатҳе бўлмас, фатҳеки санга бўлур, Макка ва Ҳижоз тарафидин бўлғусидур... Билдимки, у авлиёуллохдандур ва муроди ул навъ вузуъдин талбису жаҳл изҳори ва ўз ҳолининг сатридур».¹⁸⁷

Сўфий ижодкорлар эса кенг халқ оммасининг бирдек идрок эта олмаслигини ҳисобга олган ҳолда тавҳид ғояларни ўз асарларида рамзий-мажозий тимсоллар ва воситалар орқали акс эттирганлар. Ёки тасаввуф шайхлари учун бадий ижод билан шуғулланиш баъзан ўз ҳолларини пардалаш воситаси ҳам бўлган. Масалан, Навоий Шайх Камол Хўжандий ҳақида «Аларнинг иштиғоли шеърга ва анинг нозуклукларига... ўз ҳолларининг сатру талбиси учун эрди»,¹⁸⁸ дейди.

Ўз-ўзидан маълумки, бадий асар дунёга келгач, у кенг халқ мулкига айланади. Табиийки, уни жамиятнинг барча табақалари мутолаа қилиши мумкин. Авом халқ бундай асарларнинг бадий гўзаллиги, ташқи мазмуни билангина чекланиб, бундан завқ олсалар, кучли мушоҳада ва тафаккур қилиш қобилиятига эга бўлган ва ирфонни энг нозик маъноларигача идрок эта билган хос кишилар эса асарнинг ташқи мазмуни, бадий гўзалликларидан баҳраманд бўлиш билан биргаликда унинг ботиний дунёсига ҳам сайр қилиб, шу орқали бадий асардан янада кўпроқ завқ ола билганлар. Мавлоно Румий сўфий шоирларнинг айни шу маслагини таърифлар экан ирфонни кескир пўлатга ўхшатади. Қалқонсиз, яъни ирфондан беҳабар кишиларни аяб ўтирмайди дейди. Шу сабабдан:

Пеши ин алмос беиспар маё,

К-аз буридан теғро набват ҳаё.

З-ин сабаб ман тиг кардам дар ғилоф,

¹⁸⁷ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик: 17-жилд. 391 – 392-бетлар.

¹⁸⁸ Ўша китоб. 473-бет.

То, ки кажхоне нахонад бар хилоф.

Таржима:

Келма олмос қошига урён бўлиб,
Ор қилмас тиглар, ташлар сўйиб.
Шу сабаб шамширга жоиздир ғилоф,
Токи бир каж ўқмасин сўзини хилоф —¹⁸⁹

дейди.

Алишер Навоий ҳам ирфоний сир ва унинг талқинлари борасида салафлари илгари сурган ғояларни ўз асарларида давом эттирган. Унинг фикрича, ваҳдат сирини тилга келтириб сўйлаш имконсиз. Чунки у инсон яшаб турган моддий ва ўткинчи олам (фано дайри)да сўзга сиғмайди. Табиийки, буни фаҳмлаган инсон ҳам сўзлаб баён қила олмайди. Агар кимда-ким бундан баҳс юритса, бу унинг тавҳиддан ҳали беҳабар эканлигидан далолатдир:

Сирри ваҳдат чун фано дайрида сиғмас лафз аро,
Невчун оё хонақоҳ ичра туганмас айтилиб.
Нуктаи тавҳидни билган қила олмас баён
Ким, баён қилдим деса билгилки қилмайдур билиб.¹⁹⁰

Тасаввуфий манбалардан бирида зикр килинишича, «Сўфийларнинг важд ва ҳолати иборатга рост келмайдур. Зероки, Худонинг сирридур. Ва ҳар нимаки банданинг иборатиға ва тилига келаду Худонинг сири эмастур».¹⁹¹ Бу сўзлар ҳам Навоийнинг юқоридаги байтида айтилган фикрларни қувватлайди. Қуйидаги байтда ҳам шундай мазмун ўз аксини топган:

Эй Навоий, тенгри асрорига тил маҳрам эмас,
Чок кўнглунг ичра тутким «жоваз-ал-иснайни шоъ».

Яъни, тил Аллоҳнинг бандага билдирган сирига ҳеч қачон маҳрам бўлолмайди. Иккинчи мисрадаги «жоваз-ал-иснайни шоъ» сўзи арабча «куллу сиррин жоваз-ал-иснайни шоъ» деган иборанинг бир қисми бўлиб,

¹⁸⁹ Жалолиддин Румий. Куллиёт. Маънавий маснавий. 1-жилд. 2-китоб. (А.Маҳкам таржима ва шарҳи). – Тошкент: 2007. 197 – 198-бетлар.

¹⁹⁰ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик: 3-жилд. 67-бет.

¹⁹¹ Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор. Табаррук рисоалар. – Тошкент, 2004. 329-бет.

маъноси: «ҳамма сир икки тиш орасидан ўтса (барчага) ёйилади» демакдир. Навоий ушбу иборани кўнглингда чокдек асра демокда.

Маърифий-илоҳий ғоялар акс этган асарларда баъзан ишқ сўзи илоҳий маърифат истилоҳининг ўрнида ишлатилади. Чунки ишқ ва маърифат тасаввуфда бир-бирига уйғун, бир-бирини тақозо этадиган тушунчалардир. Маърифат каби ишқ ҳам тил билан маҳрам бўлолмайди. Ушбу байтнинг мазмуни ҳам шунга монанд:

Сирри ишқимни тилармен шарҳ қилмай англасанг

Ким, эмас ишқ оятига маҳрами асрор лафз.

Ишқ (илоҳий маърифат) сирини қалам билан ёзиб, тил билан тушунтиришнинг имкони йўқ. Бас шундай экан, мадраса устози (мударрис) ҳам ишқ дарсидан сабоқ бера олмайди. Шу сабаб шоир уни бу борада ўзини ортиқча уринтирмасликка чақиради:

Ишқ сирин кимса таҳрир этмади, тақрир ҳам,

Эй мударрис, дема кўп афсонаю дафтарни ёп.¹⁹²

Чинакам ишққа соҳиб бўлган киши уни тилга кўчира олмаганидек, «аҳли роз» - тасаввуф аҳли ҳам тил билан эмас қалб орқали «сўзлайдилар». Навоийнинг куйидаги байти шу мазмунга далолат қилади:

Рози ишқинг дерга пайконинг эрур кўнглумга тил,

Лол тил бирла қилур эрмиш такаллум аҳли роз.

Тасаввуф маслагига кўра, илоҳий маърифат манбаи ақл эмас, балки қалбдир. Ақл эса баҳсу мунозараларнинг манбаи. Тавҳид сирини ҳарф ва товушлар воситасида ифода этишнинг имкони йўқ. Айни шу важҳ туфайли «аҳли жадал» - баҳсу мунозарачилар жамоаси бу сирдан огоҳ эмаслар:

Чу савту ҳарф ила тавҳид сирри мумкин эмас,

Не огаҳ аҳли жадал мунча қилу қол ичра.

Навоий ғазалларида бу мавзу моҳиятини янада теранроқ очиш учун булбул ва парвона тимсоллари баъзан бир-бирига карама-қарши қўйилади. Масалан:

¹⁹² Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик: 6-жилд. 53-бет.

Эрур сукути фано ишқ лозими булбул,
Не воқиф онча фиғону улуғ димоғи била.
Ул ўтки ўртади парвонани, ҳамул ўтдин
Кўрунгки, қовруладур шамъ доғи ёғи била.

Яъни бунда булбулнинг ишқдан беҳабар эканлиги учун «фиғону димоғи» баланд эканлиги таъкидланмоқда. Парвона эса шамъ оловида ёнгани учун овози чиқмайди. Ҳақиқий маърифат соҳиби ҳам тилига эрк беравермайди, калби доим бедор, тили эса сукутда бўлади. Саъдий Шерозий ҳам шу манода булбулга парвонани ўрнак қилади:

Булбуло, ўрган рамузи ишқни парвонадин,
Ул куюкнинг жони кетти, келмас овози анинг.
Бе басират муддаъилардур талабда беҳабар,
Ким хабар топти, хабар келмас нечук ҳоли анинг.¹⁹³

Навоий бир ўринда Ҳаққа етмоқлик мақсадида тариқат йўлига кирган солиқни ўз ишларидан дам урмасликка чақирар экан, бу йўлда сўз эмас, амал муҳим эканлигини уқтиради:

Солиқ эрсанг, ишга машғул ўл, вале дам урмағил,
Ким бу йўлда шарт эрур кирдор, эмас гуфтор шарт.¹⁹⁴

Алишер Навоий ижодида кўп учрайдиган “дард”, “ғам”, “ҳижрон”, “бало”, “фироқ” сингари истилоҳларнинг ҳам ирфоний нуқтаи назардан англатган маъноларини, уларнинг келиб чиқиш илдизларини аниқлаш шоир маърифий қарашларини ёритишнинг яна бир муҳим воситасидир.

Тасаввуф аҳлининг фикрича, инсоннинг ёруғ дунёдаги ҳаётидан мақсад ўз Яратувчисини таниш, яъни Ҳақ маърифатини қозонишдир. Тасаввуф таълимоти тарих саҳнасида бўй кўрсатгандан буён сўфийлар Аллоҳга етишишнинг кўплаб воситаларини тавсия этганлар. Нажмиддин Кубро Аллоҳга элтувчи йўлларнинг адади махлуқотнинг нафаслари қадар беҳисоб эканлигини таъкидлаган.¹⁹⁵ Шундай йўллардан бири дард ва ғам орқали

¹⁹³ Саъдий Шерозий. Гулистон (Мулло Муродхўжа таржимаси). – Тошкент: Фан, 2005. 17-бет.

¹⁹⁴ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик: 5-жилд. 203-бет.

¹⁹⁵ Шайх Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. – Тошкент, 2004. 32-бет.

қалбни поклашдир. Чунки инсон қалби маърифат ҳосил бўладиган жой, ирфон нуқтаси ҳисобланган. Кўнглига илоҳий файз етишини истаган киши уни покиза тутмоғи керак, деб уқдирган ҳазрат Навоий ҳам ўзининг бу фикрини кўзгу тамсили орқали шундай баён қилган:

Соф қил сафҳаи хотирни тилар бўлсанг файз

Акс топмоқ, гар эрур тийра не имкон кўзгу.¹⁹⁶

Аҳли тариқатнинг фикрига кўра, дард – инсон камолоти учун бир восита, Аллоҳнинг Ўз суйган бандаларига лутфу инояти. Масалан, Мавлоно Жалолиддин Румийнинг дард ҳақидаги фикрлари шундай: “Дард доимо инсонга йўл очади. Дунёдаги ҳар иш учун инсон юрагида иштиёқ, ҳавас ва дард бўлиши лозим. Акс ҳолда, инсон бу ишни қилолмас. Дардсиз ва заҳматсиз иш ҳам унга муяссар бўлмас. Дунё ва охират, тижорат ва шоҳлик, илм ва бошқа ишлардан бўлсин, барчасида аҳвол шундай. Чунончи, Марям туғиш оғриғи бўлмагунча, бахт дарахтига яқинлашмади...

Вужуд ҳам Марям кабидир. Ҳар биримизнинг Исомиз бор. Бизда ҳам ўшандай дард пайдо бўлса, Исомиз туғилади. Агар дард бўлмаса, Исо ҳам ўз йўлидан қайтиб кетади, биз ҳам ундан фойдаланмоқдан маҳрум бўламиз”.¹⁹⁷ Балки шунинг учун ҳам “Муборақтар 3-ғам чизе набошад” – “Ғамдан гўзал ва муборақроқ бирор нарса йўқдир”, деган Мавлоно Жалолиддин Румий ғам ва изтиробни фалокат эмас, саодат, илоҳий бир лутф сифатида қабул қилгандир...”.¹⁹⁸

Шу ўринда тасавуфдаги мазкур масалага ёндош бўлган сабр ва ризо мавзусига ҳам тўхталиб ўтиш лозим. Жунайд Бағдодий тасаввуф саккиз хислат узра барпо этилганлигини таъкидлаб шулар қатори ризо ва сабр каби хислатларларни ҳам санаб ўтади.¹⁹⁹ Ризо тасаввуфда таваккулдан кейинги сўнгги мақомдирки, рози бўлмоқ деган маънони англатади ва барча пайғамбарлар ва авлиёларга хос бўлган хислат ҳисобланиб, “Пайғамбарлар

¹⁹⁶ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик: 3-жилд. 400-бет.

¹⁹⁷ Жалолиддин Румий. Ичиндаги ичиндадур. 29-бет.

¹⁹⁸ Ҳаққул И. “Ғамдин айларлар эранлар шодлиғ...” // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2011 йил, 18 ноябрь. 3-бет.

¹⁹⁹ Турар У. Тасаввуф тарихи. – Тошкент: Истиқлол, 1999. 47-бет.

рози бўлгани туфайли маънавият чўққиларига эришдилар ва инсониятни ҳам орқаларидан эргаштирдилар”.²⁰⁰ Бу мақомга эришган зотлар наздида лутф ва қаҳр айнан бир нарса. Иккиси ҳам Ҳақдан келади. Улар учун энг муҳими ўз ризоликлари эмас, балки Ҳақ ризолиги муҳимдир. Навоий “Маҳбуб ул-қулуб” асарида таъкидлаганидек, “Ризо ўз дилхоҳ ва ризосидин кечмакдур ва Ҳаққи субҳонаҳу ризоси жомин ло журъа ичмакдур”.²⁰¹

Юқорида таъкидланганидек, дарду ғамни Аллоҳ Ўз суйган бандаларига раво кўради. Пайғамбарлар тарихи ва авлиёлар тазкираларидан маълумки, бундай зотлар не-не азоб уқубатлар синовидан ўтганлар. Масалан, пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) пайғамбарлик келганидан сўнг ўн уч йил Маккада турганлар. Бу муддат ичида Макка мушриклари, Қурайш кофирлари Расулуллоҳ (с.а.в.)га кўрсатмаган кулфатлари, қилмаган жабр-жафолари қолмаган. Шуларнинг барига сабр қилганлар. Ҳақиқатдан ҳам ўтган пайғамбарлардан ҳеч қайсилари ўз қавмларидан Расулуллоҳдек азият кўрмаган эдилар. “Кишининг иймони сабр билан камолга етади. Жасадга бош қандай зарур бўлса, иймонга сабр шундай зарурдур” – деб уқдирганлар Расулуллоҳ (с.а.в.).²⁰²

Ҳақ таолонинг авлиёларни ҳам дарду ғам билан сийлашида ўзига хос ҳикмат бор. Бу ҳолни пири муршид Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор ҳазратлари шундай тушунтирганлар: “Ҳақ таолонинг авлиёларга нисбатан зоҳир қаҳри бор турурким, онда лутф пинҳон турур ва лутфи пинҳон улдурким, ...ул қаҳри зоҳир била оларнинг (яъни авлиёларнинг – Р.А.) ҳақиқатини башарийят қайдлари ва лавозимларидин покиза ва мутаҳҳар ойлантирур. Ва Ҳақ субҳонаҳу таъолонинг душманлариға нисбатан зоҳирий лутфи бордурким, онда қаҳр пинҳон турур. Ва қаҳри пинҳон ул турурким, ...ул лутфи зоҳир била оларнинг ботинларининг алоқасини бу олами ажсомға (жисмлар оламиға – Р.А.) истехком берур, то бу оламнинг қайдлариға

²⁰⁰ Кароматов Х. Хўрланган пайғамбарлар ғалабаси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1998. 92-бет.

²⁰¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 14-жилд. 63-бет.

²⁰² Алихонтўра Соғуний. Тарихи Муҳаммадий. – Тошкент: Шарқ, 2007. 638-бет.

гирифтор бўлган сабабдин олами итлоқи шухудий ва лаззати руҳоний ва маънавийдин маҳрум қолур”.²⁰³

Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорнинг “зоҳирӣ қаҳр”, “пинҳонӣ лутф” ҳақидаги ушбу қарашлари Мавлоно Румӣ “Маснавий”сида ҳам ўз бадий ифодасини топган:

Лутфи пинҳондур ғазаблар ичра то,
Лойда ётгайдир ақиқи бебаҳо.
Тангрининг қаҳри бузиш эрмас, тузиш,
Тангридан жон сақламоғинг – жон узиш...
Шафқати пинҳон эмишдир қаҳрида,
Жон олиб жонинг киритгай аслида.
Бадгумонлик этганиг ул не эмиш,
Талпиниб боргилки, сенга, кел, демиш.²⁰⁴

Навоӣ ижодида бошдан оёқ дард ва ғам мавзуларига бағишланган ғазаллар ҳам борки, уларда лирик қаҳрамоннинг ғамдан шикоятӣ эмас, балки миннатдорчилик туйғулари сезилиб туради. Лирик қаҳрамон учун ғамнинг йўқлиги энг катта ғамдир. Мисол сифатида “Фавойид ул-кибар” девонидаги

Шукрим, сочтим ғам туни анжум кеби ёш,
Васли субҳида тулуъ айлади оллимға қуёш²⁰⁵ —

матлаъи билан бошланувчи 256-ғазални олиб кўрайлик: Бу ғазал тузилишига кўра якпора ғазал. “Ғам”, “ҳажр”, “фироқ” каби бир-бирига маъно жиҳатидан яқин сўзлар ғазал байтларидаги мазмунни бир чизиқ бўйлаб туташтирган. Биринчи байт мазмунидан аён бўлишича, лирик қаҳрамон ғам туфайли шукроналик изҳор қилмоқда. Чунки ғам тунида юлдузлардек ёш тўкканлиги сабаб унга васл тонгида қуёш юз кўрсатган. Демак, ғам уни кўзлаган мақсадига етказган. Навоӣ ўзининг бошқа бир ғазалида уқдиришича, ғам, алам чекмай туриб инсон кўзлаган мақсадига етолмайди:

Навоӣё, чу аламсиз мурод мумкин эмас,

²⁰³ Фаҳруддин Али Сафӣй. Рашаҳоту айнил-ҳаёт. – Тошкент: Абу Али Ибн Сино номидаги тиббиёт нашрети, 2004. 436-бет.

²⁰⁴ Мавлоно Жалолиддин Румӣй. Маснавийи маънавий. 5-китоб. 153-бет. (Жамол Камол таржимаси)

²⁰⁵ Алишер Навоӣй. Мукамал асарлар тўплами. 6-жилд. 178-бет.

Десангки, васл топай, ҳажр ўтига ёқилакўр.²⁰⁶

Иккинчи байтда ошиқ синиқ бошига ғам булутидан ёғилган тошларни гўёки жароҳат устига қўйилган малҳамли пахтадек қабул қилади. Ушбу ҳолатда ҳам унинг ғамдан миннатдорчилик, ризолик кайфияти сезилиб турибди:

Заҳмлар устида марҳамға момуғлиқ қиладур,

Ғам саҳоби неча ёғдурди синук бошимға тош.

Учинчи байтда ғам туфайли устма-уст нола чекан ошиқ оқибатда унинг самарасини кўрганлиги тасвирланган:

Туттош эрди ғам аро навҳаларим бир-бирига,

Айшдин кулгуларим бир-бирига ўлди туттош.

Ҳижрон туфайли ошиқ тўккан қонли кўз ёшлар майи уни васлга етказган бўлса-да, бу майга заҳар қўшилгани яхши эди, дея орзу қилади у. чунки ошиқ учун мақсад васл эмас – ҳажр ўтида куйиш, висолдан маҳрумлик. Чин ошиқлик ақидасига кўра, топмоқ бу – йўқотмоқ:

Ҳажр хуноби майи васли манга берди самар,

Заҳр бўлғай эди оғушта бу хунобиға кош.

Бешинчи байтда шоир ишқ аҳлига фироқ ўтидан озор чекмасликни, уни малол олмасликни маслаҳат беради. Негаки, фироқ дўзаҳида куйишнинг оқибати висол жаннатидир. Ишқ борасида «ком аҳли»нинг мақсади фақат висол бўлса, «зумраи ноком» – умидсизлар жамоаси, яъни чин ошиқлар маслағи ҳижрондир:

Ишқ аро васлни ком аҳли нечукким, талашур,

Ҳажрни зумраи ноком керак қилса талош.

Охирги байт мазмуни Иброҳим ҳалилуллоҳ воқеасини эсга солади:

Ким фироқ ўтига сабр этса Навоий янглиғ,

Оташин гуллар анга бўлғуси ул ўтдин подош.

Унда шоир дейди: Кимки фироқ ўтига Навоий янглиғ сабр этса, бу ўтдан оташин гуллар пайдо бўлади. Иброҳим а.с. ҳам Намруд зулмига сабр

²⁰⁶ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 3-жилд. 132-бет.

килиб, ўз эътиқодида мустаҳкам турганлиги учун у ташланган олов гулханга айланган. Ғам ва фироқдан сўз очилган жойда, албатта, сабр ҳам тилга олинади. Бу байтда Навоий орифларнинг яна бир муҳим маслаги – балога сабр ғоясини илгари сурган. Зеро, «...сабр зафари алал-оқибат кўнгил зафари ҳисобланади».²⁰⁷

«Фавойид ул-кибар» девонидаги

Манга ишрат ери – кунжи фано бас,
Янги маснад бир эски бўриё бас²⁰⁸ –

матлаъли ғазалида ҳам юқоридаги ғояларнинг бадий ифодасини кўриш мумкин. Ғазалнинг ҳар бир байтида «бас» сўзи қофиядош сўзлардан сўнг келиб, радиф вазифасини бажарган. Бу сўз «кифоя», «етарлик» деган маъноларни билдиради. Бир сўзни радифда такрорлашдан мақсад ўқувчи эътиборини ўша сўзга қайта-қайта тортишдан иборат. Ёки “Шеърда муайян фикрни, мақсадни ёки унинг бир жиҳатини таъкидлашга хизмат қилади”.²⁰⁹ Лирик қаҳрамон учун нималар кифоя эканлиги ғазал байтларида қуйидагича ифодаланган:

Яланг тан ёпқали бас шоли идбор,
Бош остида яланг қўл муттако бас.

Яъни яланғоч танни ёпиш учун «шоли идбор» - бахтсизлик, хорлик кийими кифоя, бош остига қўймоқлик учун бўш қўлнинг ўзи етарли. Негаки, кўнгил поклиги учун бахтсизлик, дарду ғам орифларнинг доимий йўлдоши бўлмоғи керак, «яланг қўл» - ўткинчи дунё ҳою ҳавасларидан, матоҳларидан кўнгилнинг ҳолилиги.

Ориф учун дардига давонинг йўқлиги ғам эмас, аслида давосизлик унинг учун даво:

Даво дардимға гар топмон, эмас ғам
Ки, дардимға давосизлиғ – даво бас.

²⁰⁷ Ҳаққул И. Сабр – ирода иши // Тафаккур, 2009. 4-сон. 75-бет.

²⁰⁸ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 6-жилд. 165-бет.

²⁰⁹ Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. 140-бет.

Зеро, сўфийлар ғамсизликни улуғ ғам ҳисоблашган. «Тазкират ул-авлиё» асарида Робиъа Адавийя ҳақида шундай нақл келтирилган: «Бир куни Робиъа бир кишини кўрди. – Вой, қайғудан!... – деб шикоят қилар эди. Робиъа:

– Бундай дема. «Вой қайғусизликдан!» дегил... – деди».²¹⁰

«Ишрат майи» дунёнинг ўткинчи ҳою ҳавасларига кўнгил қўйган «аҳли айш»нинг муроди. Лирик қаҳрамон учун ранжу машаққатларнинг аччиқ кўз ёши афзал:

Майи ишратни аҳли айш чексун,

Манга хунобаи ранжу ано бас.

Фотиҳ Искандар жаҳон мулкини ўзига тобеъ қилиб, тириклик сувини ҳам топиш учун зулмат мамлакатига кўз тикади. Навоий қаҳрамони учун эса ишқ мулкию ғам шоми бўлса бас:

Скандарга жаҳону азми зулмат

Ки, мулки ишқу шому ғам манга бас.

Тасаввуфий шеърият истилоҳида «қадах» сўзи кўнгил тимсоли эканлиги тадқиқотларда кўп бора такрорланган. Баъзан у кўзгуга ҳам қиёс қилинади. Сўфийлик нуқтаи назарига кўра, «Бир ойна бўлмиш қалб агар тозаланиб, соф ҳолга келтирилса, ундан ҳақиқат сирларини томоша қилиш мумкин».²¹¹ Ориф учун жаҳон сирларидан огоҳ бўлишда мана шундай қалб керак:

Десам англай жаҳон ҳолини равшан,

Қадах ойинайи гетинамо бас.

Ушбу байт маъноси зоҳиран ғазалнинг умумий мазмунидан ажралгандек кўринса-да, лекин унда олдинги байтлардаги асосий мавзу ҳисобланган дард ва ғамдан кўзланган мақсад – покиза қалб назарда тутилган. Унга кўра, лирик қаҳрамонга жаҳон ҳолидан воқиф бўлиш учун «қадах» – мажозий маънода кўнгил «ойинайи гетинамо» – дунёни

²¹⁰ Фаридиддин Аттор. Тазкират ул-авлиё. – Тошкент: ЎзМЭ, 1997. 151-бет.

²¹¹ Румийдан руҳоний сабоқлар. Карим Қоранинг «Мавлоно Маснавийсида қалб-кўнгил» тадқиқоти асосида нашрга тайёрловчи Саодат Мейлиева. – Тошкент: Noshirlik yog'dusi, 2011. 9-бет.

кўрсатувчи кўзгу вазифасини ўтайди. Ғам туфайли «гетинамо»лик сифатига эга бўлган кўнгил таърифи «Ғаройиб ус-сиғар» девонининг 1-ғазалида ҳам келтирилган эди:

Эй хуш ул майким, анга зарф ўлса бир сингон сафол,

Жом ўлур гетинамо, Жамшид ани ичган гадо.²¹²

Ғазал шундай мактаъ билан якунланган:

Наво маъшуқидин гар тутса ушшоқ,

Навоийға навосизлиғ – наво бас.

«Наво» сўзининг маъноси «Навоий асарлари луғати»да шундай изоҳланган: «1. Овоз, садо; 2. Куй, музика оҳанги; мунгли ун; 3. Наво номли маҳсус бир куй; 4. Бойлик; 5. Насиб, баҳра; Наво топмоқ – Баҳра топмоқ... Бенаво – йўқсил, бечора».²¹³ Байтда қўлланган «наво» сўзини қайси маънода тушунсак ҳам ирфоний маъно англашилади. Аввало бу сўзни «Насиб, баҳра» маъносида тушунсак, «Ошиқлар маъшуқларидан висол насибини тиласалар, Навоий учун бенасибликнинг ўзи висолдир», деган маъно келиб чиқади. «Овоз», «садо», «куй» маъносида тушунсак «Навоий учун навосизлик – овозсизлик, унсизликнинг ўзи овоздир», деган маъно тушунилади. Яъни, Ҳақ маърифатини қозонган ориф ўз ҳолини бошқаларга сўзлай олмайди, ёки аҳли маъни тил билан эмас, қалб орқали «сўзлайдилар» деган тасаввуфий тушунчалар тақрир ва ийҳом санъатлари воситасида бадийлаштирилган.

Хуллас, тасаввуфий шеърятда бўлганидек, Навоий ижодида ҳам бир қатор истилоҳлар қатори “сир”, “дард”, “ғам”, “ҳажр” истилоҳлари ўзининг илк маъносидан кўчиб, ирфоний маъно касб этиши таҳлиллар орқали ойдинлашди. Ақтор ва Румий каби салафлари сингари Навоий шеъриятида ҳам бу сўзларнинг айна шундай ғоялар ифодаси учун ҳам хизмат қилганлигини кўрамиз.

Алишер Навоий “сир” истилоҳининг ирфоний талқини воситасида тасаввуфий масалаларнинг ўта нозиклиги, барча ҳам бирдек идрок эта

²¹² Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 3-жилд. 25-бет.

²¹³ Навоий асарлари луғати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. 445-бет.

билмаслиги, бинобарин бу каби илмий масалаларни ўз аҳли билангина муҳокама этиш мумкинлигини таъкидлайди.

“Дард”, “ғам”, “алам” сўзлари ирфоний маънода қўлланган шеърларда эса мазкур сўзлар Аллоҳнинг муқарраб бандаларига бўлган муҳаббатининг рамзи, ботиний маънода инсон маънавий камолотининг муҳим бир шarti, шоир маърифий қарашларининг асоси бўлган қалб ва уни поклашнинг бир воситаси сифатида талқин этилади. Шу боис ушбу мавзудаги ғазалларда лирик қаҳрамоннинг дарду ғамдан оғриниши эмас, балки унга рағбати сезилиб туради.

III БОБ. НАВОИЙНИНГ МАЪРИФИЙ ҚАРАШЛАРИ АКС ЭТГАН ТИМСОЛЛАР БАДИИЯТИ

3.1. Алишер Навоийнинг ирфоний қарашларида ҳазрати Пайғамбар (с.а.в.) ва ориф тимсолларининг ёритилиши

Исломий-тасаввуфий манбаларда барча пайғамбар шахслар Аллоҳ томонидан илму ҳикмат берилган зотлар сифатида тилга олинган. Мазкур ғоялардан озик олган Алишер Навоий ижодида ҳам ушбу мавзу ўз бадиий ифодасини топган. Айниқса, Навоийнинг ирфоний қарашларида ҳазрати пайғамбар Муҳаммад Мустафо (с.а.в.) тимсоли алоҳида ўрин тутди. Ушбу тимсол ва унинг шоир ижодидаги бадиий талқини асосида Навоий илмий-маърифий қарашларини янада теранроқ англашимиз мумкин.

Тасаввуф фалсафасида «илми ладуний» деган истилоҳ мавжуд. Бу Яратувчи томонидан Ўз муқарраб бандалари – пайғамбарлар ва валийларгагина ато этилган илмдир. Имом Ғаззолий буни шундай тушунтирган: «...тамоми халқ ўқимоқ ва ўрганмак бирла илм касб қилурлар. Ул азизлар (пайғамбарлар ва авлиёлар – Р.А.) (фазилатларни) кишидан ўрганмаслиги мумкин. Ҳақ таоло уларнинг ботинларига бевосита билдирур. Бас, раво улдурким, киши зийрак ва софдил бўлса баъзи илмларни кишидан ўрганмай билур. Бу навъ илмларни илми ладуний атарлар».²¹⁴ Бу ҳақда Хожа Аҳрор Валийнинг ҳам фикрлари қуйидагича: «Илм икки турур: илми варосат (меросий илм – Р.А.) ва илми ладунний. Илми варосат ул турурким, амал била масбуқ бўлур. Ондоғким, Ҳазрати Расул саллоллоҳу алайҳи васаллам ойтиб турурларким: «Ман амила бимо алима варасаҳуллоҳу илман мо ло яълам» (Ким билганига амал қилса, Аллоҳ таоло унга билмаганини ҳам билдиради). Илми ладунний ул турурким, амал била масбуқ бўлмасдур, балким бесобиқаи амал Ҳақ субҳонаҳу маҳзи инояти беиллати била бандасини ўз назидин илми хосға мушарраф ойлантирур. Ондоғким, Аллоҳу

²¹⁴ Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимиёи саодат. – Тошкент: Адолат, 2005. 52-бет.

таъоло субҳонаҳу ойтиб турур: «Ва отайноҳу мин ладунно илман (Унга (Ҳизр а.с.га) ҳузуримиздан бир раҳмат ва яна унга тарафимиздан ладунний илм ўргатдик). (Каҳф, 65-оят)».²¹⁵ Демак, бундай илмга махсус ўқиб-ўрганишсиз эришилган. Бундай илмнинг энг олий намунаси сифатида пайғамбарларга, хусусан, пайғамбаримиз Муҳаммад Расулуллоҳ (с.а.в.)га ато этилган илмни эътироф этмоқ жоиз. Бу ҳақида пайғамбаримиз ҳақидаги Қуръони карим оятларида ва ҳадиси шарифларда зикр қилинган. Қуръони каримда шундай марҳамат қилинади: «(Эй, Муҳаммад!) Шундай қилиб амримиз билан Сизга Рухни (Қуръонни) ваҳий қилдик. Сиз (бундан) олдин на китобни (Қуръонни) ва на имонни (моҳиятини) билувчи эдингиз» («Шўро» сураси, 52-оят). «Шарҳ» сурасининг 1-оятида эса «(Эй, Муҳаммад!) Кўксингизни (илму ҳикматга) кенг очиб қўймадикми?!» дея пайғамбар а.с.га хитоб қилинади.

Ҳадиси шарифда Пайғамбар а.с. ўзлари ҳақида шундай деганлар: «Тушимда менга бир идишда сут келтирилди, қонгунимча ичдим, ҳатто тирноқларимдан сут чиққанини кўрдим». Саҳобалар сўрадилар: «Ё Расулуллоҳ, сутни нимага йўйдингиз?». «Илмга», дедилар Расулуллоҳ саллоҳу алайҳи васаллам».²¹⁶

Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг савод чиқариш учун махсус мактаб кўрмаганликлари ислом тарихидан бизга маълум. Лекин шундай зотга Қуръони каримдек бир мўъжиза ваҳий қилинганки, унда Одам сафиюллоҳдан тортиб йигирма саккиз пайғамбарнинг қиссалари, жумладан, Нух қавмининг тўфон билан, Ҳуд қавмининг шамол билан, Самуд қавмининг қаттиқ товуш билан ҳалок бўлганликлари ва булардан ташқари ўтган умматлар воқеалари, Намруд, Фиръавн қиссалари баён қилинган. «Тарихи Муҳаммадий» асарининг муаллифи Алихонтўра Соғуний бу ҳақда шундай ёзади: «...агар бу сўзлар (ўтган пайғамбарлар ва умматлар қиссалари – Р.А.) пайғамбаримизга Аллоҳ томонидан билдирилмаган бўлса, Расулуллоҳ буларни қайдин билдилар, кимдан ўргандилар? ...Сўз тополмаган душманлар яҳуд, насоро

²¹⁵ Фаҳруддин Али Сафий. Рашаҳоту айнил-ҳаёт. – Тошкент, 2004. 367-бет.

²¹⁶ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-Жомий ас-Саҳиҳ. 1-китоб. – Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1991. 36-бет.

олимларидан ўрганиб айтурмикин десалар, бу иш ақлдин йироқдур. Чунки умрлари ичида икки мартагина Шом сафарига чиқдилар... Кейинги сафарларида Бусра шаҳрида Настуро роҳиб Расулуллоҳни кўрди. Бу киши эрса Таврот, Инжилда Пайғамбаримизнинг сифатларини ўқимиш эди... Бир неча соат ичида суҳбатлашгандан сўнгра шаҳар ичига кирмасликни тавсия қилди... Расулуллоҳнинг умр ичида қилган сафарлари ва дин олимларидан кўрган кишилари шул эди... бир неча соат ичида бошқа бир тиллик кишидан Қуръонга ўхшаш китоб айтгудек даражада илм ўрганиш ҳеч бир мумкин эмасдур. Ақли ўзида бор кишилар буни ҳаёлига ҳам келтира олмағайлар. Настуро роҳибга ўхшаш бир киши эмас, яна шунга ўхшаш миллионлаб олимлар йиғилсалар ҳам Қуръоннинг «Инно аътойно» каби бир қисқа сурасини ҳам чиқара олмағайлар».²¹⁷

Пайғамбарларга фақат Яратувчи томонидангина илм ато этилишида ўзига хос бир раббоний ҳикмат мавжудки, бу орқали Ҳақ таоло Ўз қудрати қомиласини инсонларга намоён этган. Парвардигорнинг Ўзи истаган кишига, ҳатто у умрида қалам, китоб нималигини билмаган саводсиз, камбағал, бунинг устига етим бир инсонга илму ҳикмат ато этиб, мартабасини ҳар қандай зўр олимнинг мартабасидан баланд қилиб қўя олишини ҳазрати Пайғамбар (с.а.в.) ҳаётлари мисолида ҳам кўришимиз мумкин. Пайғамбар а.с. кўрсатган мўъжизалар воситасида ҳам аслида Аллоҳ Ўз қудратини намоёйиш этган.

Алишер Навоий асарларининг анъанавий наът бобларида ҳам ушбу мавзунинг бадиийлик билан гўзал тарзда уйғунлашганлигига гувоҳ бўлиш мумкин. Пайғамбар а.с.ни Ҳақ санъатининг мукаммал намунаси деб билган шоир бу эътиқодини бир наът ғазалида шундай баён қилган:

Юзу кўзунгда муайян камоли сунъи илоҳ
Не юз дурур бу, не кўз ло илоҳа иллаллоҳ.²¹⁸

²¹⁷ Алихонтўра Соғуний. Тарихи Муҳаммадий. – Тошкент: Шарқ, 2007. 541 – 542-бетлар.

²¹⁸ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 3-жилд. – Тошкент: Фан, 1988. 404-бет.

Биринчи мисрада «Юз ва кўзингда Илоҳ санъати мукаммал намоёндир» деган шоир иккинчи мисрада бу фикридан қайтиб, «Бу юз ҳам эмас, кўз ҳам эмас – «ло илоҳа иллаллоҳ» – «Ҳақдан ўзга илоҳ йўқ», дея Пайғамбар а.с.ни Ҳақнинг энг мукаммал мазҳари эканлигини эътироф этган. Ушбу байтни Пайғамбар а.с. сиймоси воситасидаги «ваҳдат ул-вужуд» фалсафасининг шеърӣ талқини деб ҳам тушуниш мумкин.

Ғазалнинг қуйидаги байтида эса юқорида Имом Ғаззолий таърифини берган «илми ладунӣ» иборасини қўллайди:

Тилинг ҳамиша ладунӣ илмига нотик,
Мудом кўнглунг илоҳӣ румузидин огоҳ.

Яъни пайғамбарнинг тили ҳамиша ладунӣ илм – Ҳақдан нозил бўлган илоҳӣ калом ва ҳикматни сўзлайди, унинг қалби эса илоҳӣ рамз ва ишораларни англаш воситаси. Илми ладунӣ ҳақида Абдуҳолиқ Гиждувонӣ ҳам қуйидагича фикр билдирган: «...илми ладунӣ илме турурким, аҳли курбға (Аллоҳнинг яқин бандалари – пайғамбарлар ва валийлар – Р.А.) таълими илоҳӣ ва тафҳими раббонӣ била маълум ва мафҳум бўлур, далоӣили ақлий (ақлий далиллар – Р.А.) ва шавоҳиди нақлий (нақлий ҳужжатлар – Р.А.) била эрмас».²¹⁹ Мазкур ибора «Лайли ва Мажнун» достонида ҳам келтирилган бўлиб, бунда ҳам Пайғамбар а.с.нинг мактаб машаққатларини кўрмай илм соҳиби бўлганликлари, шундай бўлса ҳам, илм аҳли мактаб ўқувчисидек у зотнинг олдида адаб сақлашлари баён қилинган:

Эй илм санга ладунни анжом,
Мактаб сори ранжа айламай гом.
Олингга вале келиб муаддаб,
Илм аҳли нечукки, тифли мактаб.²²⁰

Нафақат илоҳӣ калом, балки ҳадиси шариф ҳам Пайғамбар а.с. тилларидан сўйланган. Навоӣ таърифига кўра, ҳадисдаги нуқталар гўёки элни ром қилиш учун “дона”лар, ёзувлари эса эл сайди учун “тузоқ”:

²¹⁹ Фаҳруддин Али Сафӣ. Рашаҳоту айнил-ҳаёт. 46-бет.

²²⁰ Алишер Навоӣ. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик: 9-жилд. 17-бет.

Қаёнки ёзди ҳадис, ўлди сайд эл гўё

Нуқтани дона, хутутини дом қилди ҳадис.²²¹

Ғазалнинг бошқа байтида «ҳадис» сўзини икки маънода – пайғамбарнинг сўзлари, амаллари ва буйруқлари маъносида ва, умуман, «сўз» маъносида қўллаган:

Лабингдин айру тушуб сўг учун китобатдин,

Не тонг, либосин агар мушкфом қилди ҳадис.

Маълумки, ҳадислар пайғамбар вафотидан сўнг саҳобалардан эшитиб китобат қилинган. Навоий ҳадис – сўзнинг (қоғозга ёзилган сўз) қоралигини мана шу ҳодиса билан шоирона асослаган.

Пайғамбар а.с. саводсизлик сифати билан тилга олинган бўлсалар-да, лекин Навоий мазкур сўзни ҳам ўз ирфоний қарашларининг таъсирчан ифодаси учун хизмат қилдира олган. Масалан, «Сабъаи сайёр» достонида пайғамбар сочининг қоралигини таърифлар экан, «савод» сўзини бир неча маънода қўллайди:

Куфр элининг саводи мотами ул,

Дин элининг саводи аъзами ул.

Гар саводинг йўқ эрса не ғамдур,

Бу саводинг чу андин аъзамдур.²²²

Биринчи байтда бу сўз «қора ранг» ва «нишон, белги» маъноларида ишлатилган: «Сочинг қоралиги куфр аҳли учун мотам рамзи, аҳли дин учун эса «саводи аъзам» – улуғ нишондир», дейилмоқда. Ушбу байт мазмунини қуйидаги парча билан ҳам изоҳлаш мумкин: «Ҳазрати Муҳаммад (с.а.в.)ни Абу Бакр ҳамда мусулмонлар кўрганларида қалбларидан кечирган руҳий ҳолат билан Абу Жаҳл ва мушрикларнинг ул зотни кўрганларида кечирган ҳолати тамоман бир-бирига зид эди. Муҳаммад (с.а.в.)ни кўрганларида мўминларнинг қалблари роҳатланиб, шу даражада енгил тортар эдики,

²²¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик: 3-жилд. 91-бет.

²²² Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик: 10-жилд. 20-бет.

бамисоли парвоз қилаётгандек бўлардилар. Аммо мушрикларнинг юраги сиқилиб торая бошлар ва кўкрак қафаслари ёрилар даражага етарди».²²³

Кейинги байтда «Шундай улуғ саводинг – нишонинг бор экан, саводинг – хат-саводинг йўқлиги ғам эмас», дея бу сўзни учинчи маънода ҳам қўллайди. Зеро, Пайғамбар а.с.нинг нафақат ички сийратлари, балки ташқи сувратларининг ўзиёқ «саводсизлик»нинг ўрнини тўлдира олган.

Маълумки, қалам саводли кишиларнинг иш қуроли. Навоий эса унинг бир қатор хусусиятларидан фойдаланган ҳолда уни бадийий деталь даражасига кўтариб, унга катта ғоявий юкни қўя олган. Қалам савод чиқариш учун бир восита, ладуний илм эса пайғамбарларга бевосита берилган. Ушбу ғоянинг бадийий ифодаси учун қалам гўёки жонли шахс – кўнгил эгаси сифатида тасвирланган. Қалам ичидаги юпқа қил, шоир назарида, пайғамбар кўлидан маҳрумлик натижасида унинг «кўнгил»га тушган тўлғониш – изтироб:

Китобат этмаганингдин қаламда нол эрмас

Ки, тушти кўнгил аро тоб ўйлаким мактуб (3,56).²²⁴

«Ҳайрат ул-аброр» достонининг учинчи наътида ҳам қалам юқоридаги сабабга кўра руҳий изтироб эгаси – мотамзада образ сифатида тасвирланган:

Ўпмади илгингни чу нолон қалам,

Мотамий айлабдур они бу алам.

Ким юзин айлаб қаро ғамнок эрур,

Шаққи эмаским, ёқоси чок эрур.²²⁵

Бунда қаламнинг доимо сиёҳдан юзи қоралиги, «ёқа»сининг чоклиги Пайғамбар а.с.нинг уни ушламаганликларидан мотамда қолгандек кўрсатилган. Қаламдаги бундай «руҳий» ҳолат «Фарҳод ва Ширин» достонидаги наътда ҳам мавжуд. Бунда ҳам пайғамбар илгидан маҳрум қолган қалам ёқасини йиртиб, кўз ёш тўкувчи, пайғамбар кўлини ўпиш

²²³ Румийдан руҳоний сабоқлар. Карим Қоранинг «Мавлоно Маснавийсида қалб-кўнгил» тадқиқоти асосида нашрга тайёрловчи Саодат Мейлиева. – Тошкент: Noshirlik yog'dusi, 2011. 11 – 12-бетлар.

²²⁴ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик: 3-жилд. 56-бет.

²²⁵ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 6-жилд. 31-бет.

орзусига етолмай, бу ғамдан «қаро оғрик» – қорайиш касалига мубтало бўлган киши сифатида тасвирланган:

Неча чоки гирибон қилди хома,
Тўкуб ашкини афғон қилди хома.
Очиб оғзин қилай деб дастбўси,
Муяссар бўлмайин бу орзуси.
Чу бу давлатқа бўлмай комрон ул,
Қаро оғрикқа бўлди нотавон ул.²²⁶

Пайғамбар (а.с.)нинг махсус таҳсилсиз, ўқиш-ўрганишсиз илму ҳикмат эгаси бўлганликларини Навоий у зотнинг қалам тутмай туриб ҳам қандай ишларни амалга оширганликлари билан изоҳлаган. Масалан, «Сабъаи сайёр» достонида «Гарчи қўлингга қалам ушламаган бўлсанг-да, лавҳу қалам сиридан огоҳ бўлдинг», дейди:

Гар қалам тутмадинг қўлунгга не ғам,
Азбар эттинг чу сирри лавҳу қалам.²²⁷

Шоир яна худди шу жойда ҳар қандай аллома ҳам пайғамбар а.с.нинг сўзлари муқобаласида сўз айтишга ўзини ожиз сезиб, сукут сақлаши қаламдаги тилсизлик хусусияти билан асосланган:

Хома тутмай вале суарда мақол,
Нукта элин қилиб қалам киби лол.

Пайғамбар а.с.нинг яна бир буюк мўъжизаси ҳам «қалам» воситасида тилга олинган: «Қаламнинг учини ҳам ёрмаган бўлсанг-да, бармоқларинг ойнинг қаламини ёрди-ку!», дейди шоир:

Бўлмади гар хома бошин ёрмоғинг,
Ёрди қамар хомасини бармоғинг.²²⁸

Мазкур байтда талмеҳ санъати воситасида Ислом тарихидаги «Ой ёрилиши» воқеасига ишора қилинган. Маълумки, пайғамбаримизга икки хил мўъжиза берилган: ақлий мўъжиза ва ҳиссий мўъжиза. «Ақлий мўъжиза

²²⁶ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик: 8-жилд. 19-бет.

²²⁷ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик: 10-жилд. 20-бет.

²²⁸ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 6-жилд. 31-бет.

Қуръондур, ҳиссий мўъжиза деб халққа кўрсатиб туриб, ақлдан ташқари, одатдан ташқари бир иш қилғонга айтилур».²²⁹ «Ой ёрилиши» воқеаси ҳам пайғамбаримизнинг ҳиссий мўъжизаларидан бўлиб, бу мўъжиза ҳижратдан беш йил илгари Макка шаҳрида содир бўлган. Ўшанда бир тўп мушриклар Расулуллоҳдан ойна иккига бўлиб кўрсатишни сўрашган. Расулуллоҳ бармоқ ишорати билан ўн тўрт кунлик ойна иккига бўлиб кўрсатганлар. Пайғамбар а.с.нинг бу мўъжизаси ҳам Аллоҳнинг изни, қудрати билан бўлган, албатта. Нафақат пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.), балки бошқа пайғамбарлар ҳаётидаги мўъжизаларга ҳам Аллоҳнинг изну иродаси сабабчи бўлган.²³⁰

Ориф тимсоли ҳам ирфоний шеъриятнинг етакчи сиймоларидан биридир. Навоийнинг маърифий ғазалларида барча мавжудотларни яратувчи ва ўн саккиз минг оламнинг сабабкори Аллоҳ Олим зот сифатида васф этилган бўлса, ориф мана шу илм ва қудрат эгаси бўлган Ҳақнинг беқиёс санъатидан яратилган мавжудотлар орқали уни мушоҳада қилувчи, танувчи ҳамда бу қудрат ва санъат олдида ўзини беҳад даражада ожиз сезувчи зот сифатида гавдаланади. Шунинг учун ҳам орифга “Ирфон соҳиби, англаган ва таниган...Аллоҳнинг шухуд, асмо ва сифатларини идрок этган...”²³¹ инсон дея таъриф берилади.

Маърифат қалб ва руҳни поклаш орқали Аллоҳга муқарраб бўлиши, Аллоҳни унинг борлиқдаги яратишлари, санъати орқали таниш бўлса, маърифатга соҳиб бўлган ориф ҳам басират – қалб кўзи орқали яралмишларида уни мушоҳада қилади.

Ориф Навоий шеъриятида, аввало, Пайғамбар (с.а.в.)дан кейин турадиган, бевосита шу зотга эргашадиган ва тасдиқлайдиган тимсол сифатида талқин этилади. “Фавойид ул-кибар” девонидаги 6-наът ғазалда ҳам меърож ҳодисаси қаламга олинар экан, “айнул-яқин аҳли” – орифлар меърож ғуборини кўзларига тўтиё этишлари шундай баён қилинади:

Уружингда айнул яқин аҳлининг

²²⁹ Алихонтўра Соғуний. Тарихи Муҳаммадий. – Тошкент: Шарқ, 2007. 545-бет.

²³⁰ Бу ҳақда яна қаранг: Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Сунний ақийдалар. – Тошкент: Шарқ, 2011. 426-бет.

²³¹ Чори И. Тасаввуф луғати // Тафаккур, 1997. 4-сон. 94-бет.

Кўзига ғуборинг бўлиб тўтиё.²³²

Маълумки, меърож ислом тарихида катта бурилиш ясаган ҳодиса бўлиб, “Бу ҳодиса (меърож – Р.А.) илоҳий мўъжизалар турига киргани учун моддийлик ва ақлий далиллар билан чегараланувчи кишилар уни инкор этади”.²³³ Мўъминлар учун Ҳаққа ва Пайғамбар а.с.га бўлган эътиқодларининг синовидир. Ориф учун бу ҳодиса, шоир наздида кўзни равшан қилувчи тўтиё сифатида талқин қилинган.

“Ҳайрат ул-аброр” достонининг адабиётшунос А.Ҳайитметов амалга оширган насрий баёнида Боязид Бистомийга берилган “султонул-орифин” унвони “билимдонларнинг султони”²³⁴ деб ўгирилганки, фикримизча, бу “ориф” сўзининг Навоий назарда тутган маъносини торайтириб қўйган. Негаки, ҳамма ҳам билимдон бўлиши мумкиндир, бироқ билимдонларнинг ҳаммаси ҳам ориф бўлолмайди. Зеро, орифликнинг ўзи билимсизликни англашдир. Пайғамбар (с.а.в.)дек зот ҳам Ҳақ маърифатида “моарафнок” – “сени керагича била олмадик” деганда ориф ҳам бунга эргашмоғи лозим ҳисобланган. Шундан келиб чиқиб “Маърифат дарахтининг мевасидан ким баҳра топа олади?” деган саволга “моарафнок...”ни англаган кишидир, деб жавоб беради шоир:

Маърифат нахлидин ул ориф ҳамоно топти бар

Ким, тафаккур бирла фаҳми моарафнок айлади.²³⁵

Навоий тасаввуф ва унинг аҳли бўлган орифлик йўлини ўзига хос йўналишда тарғиб этиши бу таълимотнинг умуминсоний моҳиятини теран тушуниши, яъни инсоннинг ҳам руҳоний, ҳам моддий асосини ўзаро уйғунликда, бир бутунликда, ижтимоий турмушдан ажралмаган ҳолда тушуниши ва ўз навбатида шу йўналишда ўқувчиларига етказишга интиланлигида кўринади. Ҳатто Навоий тушунчасидаги орифлик сифатларидан бири бўлган фақирлик ҳам моддият миқёсида эмас, балки

²³² Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик: 6-жилд. 11-бет.

²³³ Ислом. Энциклопедия. – Тошкент, 2017. 235-бет.

²³⁴ Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror. – Toshkent: G'.G'ulom, 2006. 291-bet.

²³⁵ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик: 5-жилд. 432-бет.

руҳий-маънавий оламга хослаб талқин этилади. Бу ҳақда бир қитъасида шундай дейди:

Солики озодини кўрсанг ғаний, қилғай дебон
Мол анинг манъи сулуки қилмағил инкор анга.
Кема тийри мол аро ўлмиш муқайяд демагил,
Кўрки, онча мол ўлурми монии рафтор анга.²³⁶

Алишер Навоийнинг фикрича, солики озода – ориф инсоннинг моддий жиҳатдан бадавлатлиги унинг фақирлик сулукига монъ эмас. Тарихий ҳақиқат нуқтаи назаридан ҳам ҳазрат Навоийнинг ўзинида шу каби солики озодалардан бири сифатида шахсий намуна бўлган, десак хато бўлмайди.

Шоир ижодидаги хилват – ёлғизлик ҳам фақат жисмоний хилват миқёсида эмас, балки руҳий дунёга хослаб, яъни “анжуманда хилват” ғояси асосида тушунтирилади:

Десанг хилватим анжуман бўлмасун,
Керак анжуман ичра хилват санга.²³⁷

Шоирнинг ҳикматга йўғрилган асарларидан бири “Садди Искандарий”да ҳам бу масалага яна тўхталиб, нақшбандийлик тариқатининг инсонпарварлик моҳиятига ўзига хос тарзда урғу беради:

Мусофир бўл, аммо ватан ичра бўл,
Тила хилвату анжуман ичра бўл.

Алишер Навоийнинг орифона ғазалларида тасаввуфнинг назариясидан ҳам кўпроқ унинг ахлоқий, амалий жиҳатларига кўпроқ урғу берилади. Бир сўз билан айтганда шоирни тасаввуфни ўзидан ҳам кўра унинг инсон ахлоқига кўрсатадиган пировард таъсири кўпроқ қизиқтиради. Шоирнинг айтиши шу мавзу миқёсидаги шеърят мисолида кўрадиган бўлсак, “Фавойид ул-кибар” девонининг 306-ғазалида ҳам тасаввуф аҳлининг ахлоқий мезонлари ҳақида баҳс юритилиб, бу йўл қандай инсонга муносиб, деган

²³⁶ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик: 3-жилд. 542-бет.

²³⁷ Юкоридаги манба. 544-бет.

саволга ғазалнинг ҳар бир байтига ўзига хос тарзда жавоб берилади. Матлаъда орифлик ахлоқининг биринчи шарти шундай таърифланади:

Бировга мусаллам тариқи тасаввуф
Ки, зотида мавжуд эмастур таҳаллуф.²³⁸

“Тафаллуф” – ихтилоф, номувофиқлик демакдир. Ушбу байт талқинига кўра, Ҳақнинг амрига мувофиқ келмаслик, хилоф йўл тутиш ориф кишининг зотида, ахлоқий сифатига мулақо ёт иш эканлиги таъкидланган. Ориф Ҳақнинг бири борлигини англаган, таниган тавҳид асроридан боҳабар кишидир.

Шоирнинг сўфийлик маслаги, аввало, Ҳақнинг белгилаган чегарасига тажовуз этмаслик, Унинг шариатига бандалик йўлидир. “Насойим ул-муҳаббат” асарида тасаввуф аҳлининг шариатдаги тутумини шундай таърифлайди: Бу тойифанинг (тасаввуф аҳли – А.Р.) шариъат риояти ва суннат мутобаъатидин улуғроқ ишлари йўқтур”.²³⁹ Шоир бу йўлни, аввало, шариат йўли эканлигини яна бир байтида таъкидлаб дейдики:

Тариқи жоддаи шаръ эрур бу дайр ичра
Ки, анда кимки сулук этти – бўлди аҳли тариқ.

Бу тойифанинг навбатдаги муҳим ахлоқий сифати деб шоир ризо мақомини назарда тутди, бу жамоани ризо аҳли, тасаввуфнинг ўзини эса ризо аҳлининг гўзал ахлоқи, деб таърифлайди:

Тасаввуф ризо аҳлидин яхши ахлоқ
Эрур истилоҳоти зебу такаллуф.

Ризо – аввало, набийларнинг, салафи солиҳларнинг сўнгра ориф ва мўъминларнинг энг мақталган руҳий-маънавий мақоми бўлиб, “Насойим ул-муҳаббат” асарида ҳам тариқат аҳлининг ризолик ахлоқи қай даражада бўлганлигини таърифлаб шундай мисол келтиради: “Йана ризо-дур-ки ҳар не Ҳақдин келса-йу ҳар ким сабаб бўлса, мусаббибдин ўзга кишини орада кўрмагайлар ва ризо изҳоридин ўзга алар тилига-йу кўнглига кирмагай. Ҳам

²³⁸ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик: 6-жилд. 211-бет.

²³⁹ Рустамий А. Ҳазрат-и Навоийнинг эътиқоди. – Тошкент: Extremum press, 2010. 55-бет.

ушбу мазкур бўлган ази:знинг бир ўғли бор эрди, бағоят қобил, хусн-и халқи-
йу хусн-и хулқи бағойат камолда ва бир йолғуз ўғул эрди. Казоро бемор
бўлди ва неча кундин сўнгра Тенгри ҳукмин буткарди. Бир шахр халқи
шоҳдин гадоғача ул сабабдин мотамий эрдилар. Ул ази:знинг ҳолиға-ву
либосиға тағаййур вокиъ бўлмади. Мотамийларға кўнгул бериб, Ҳак
ризосиға тарғиб қилур эрдилар...”²⁴⁰

Навбатдаги байтда қўйилган муҳим масала – риёдан сақланиш ҳақида:

Тасаввуф эмас зухду тақвою тоат
Ки, анда риё йўл топар бетаваққуф.

Айни шу байт талқинида эҳтиёткорлик қилинмаса, “Тасаввуф бу –
зухду тақвою тоат эмас”, деганга ўхшаш бирёқлама тушунча пайдо бўлиши
ҳеч гап эмас. Тўғри, байтнинг биринчи мисрасида шоир шунга ўхшаш
масалани кўтаргандек бўлади-да, иккинчи мисрада бу янглиш тушунчани
тузатадиган фикрни айтади: “Ки, анда риё йўл топар бетаваққуф”, яъни
тасаввуф риё йўл топадиган зухду тақвою тоат эмас! Шоир “Ҳайрат ул-
аброр” асарида ўзиларини сўфийликка мансуб қилиб кўрсатадиган риёкорлар
тоифасини бир байтда шундай таърифлаган:

Бу эл эрур борча ёмондин ёмон,
Кимки йўқ ондин ёмон, ондин ёмон.

Масалани янада теранроқ англатиш мақсадида шоир ғазалнинг кейинги
байтида бу муаммони яна кўтариб, тасаввуфни риёдан холи бўлган “махз
тақво” – холис тақво эканлигига ишора этади:

Эрур махз тақвою лекин риёсиз
Убудият сарфу айни талаттуф.

Ориф элнинг гап-сўзига парво қилмаслиги, Навоийнинг таърифича
айтганда, “мусаббибдин ўзга кишини орада кўрмаслик” билан бирга Ҳақнинг
амру наҳйиси – буйруқ ва қайтариқларини ҳам ўз билганича тасарруф
этишга, яъни ўзига маъкулини олиб, нафсига оғир келадиганини рад этишга

²⁴⁰ Юқоридаги асар. 60-бет.

умуман ҳақли эмас. Навбатдаги байтда айна шу масалага доир фикр билдирилади:

Не эл қавлу феълиға андин таадди,
Не Ҳақ амру наҳйиға андин тасарруф.

Орифлик нафақат Аллоҳ маърифатига соҳиб бўлиш, балки ўз инон-ихтиёрини Унинг амрига, қазосига ҳеч тараддудланмай, афсусланмай топшира билиш ҳамдир:

Ўзин уйла беихтиёр англабонким
Не қолиб тараддуд анга, не таассуф.

Ғазал мақтаъсида байтлар давомида таъриф тавсиф этилган орифлик ахлоқий сифатларидан ва тасаввуф сулукидан ҳосил бўладиган пировард натижа шундай баён қилинади:

Қилиб Ҳақ вужудида маҳв ўз вужудин,
Навоий, муни бил тариқи тасаввуф.

Ушбу байтда Ҳаққа маҳв бўлиш жумласи орқали ғазал давомида шоир ўзи баён қилган гўзал хулқларнинг бир инсонда жам бўлишини назарда тутган. Зеро, илоҳий низомга ўзини буткул топшириш, бу низомда мақталган сифатлар билан сифатланиш, нафс хоҳиш-истакларинида шу мақсадга бўйсундириш Ҳаққа фонийликнинг асосий шартидир. Бунинг натижаси Ҳаққа боқийликдирки, тасаввуф истилоҳида орифга “Боқий биллоҳ...”²⁴¹ — Аллоҳга боқий бўлган киши сифатида ҳам таъриф берилган. Ҳазрат Навоий ҳам шу зайлдаги умрни “тариқи тасаввуф” деб атайди.

Алишер Навоий наздида ориф Ҳақ таоло унга насиб қилган маърифатни сир сақлаб, уни фақатгина тасаввуф аҳли билангина бўлишадиган тимсолдир. Шу маънода “Наводир уш-шабоб” девонининг 20-қитъасида шундай дейди:

Эрур орифқа ганжи файз етса,
Иши дам урмайин они ёшурмоқ.
Қуёш акси тушуб дарё ичинда,

²⁴¹ Миръотул-ушшоқ / Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. С. 162.

Не мумкиндир анинг суйин тошурмоқ.²⁴²

Шоир тилга олаётган “ганжи фазз” – маърифат нури, иккинчи байтдаги “қуёш” – бу нурнинг манбаи. Қуёш нурини ўзига сингдириб дарё суви тошиб кетмагани сингари, ҳақиқий ориф ҳам Ҳақдан етаётган маърифат фаззидан тошиб ҳовлиқиб кетмаслиги лозим, дейди шоир. Навоийнинг фикрича, кимки ирфон ҳақида баҳсу мунозара қилдими, уни ориф деб атаб бўлмайди:

Фақр кўйида мусаллам тут не қилсанг истимоъ,

Ориф эрмас ҳам кишиким қилса ирфон бирла баҳс.²⁴³

Алишер Навоий девонларидаги қатор ғазалларда ва бошқа ижод намуналарида орифлик сифатлари ошиқ, ринд, майпараст каби тимсоллар билан ҳам бир маънода тасвирланади.

Шоир ижодида орифнинг ошиқ тимсолида тасвирлаш қўйидаги ўринларда намоён бўлади. Маълумки, тасаввуф таълимотида борлиқдаги ҳар бир нарса, мавжудодга Аллоҳ санъати, қудрати, илмининг нишонаси сифатида қаралади. Орифлик Аллоҳни мана шудай нишоналар орқали танишдир. Тасаввуф шеърлятида Аллоҳнинг яратувчилик сифатларини кўпинча маъшуқа – аёл тимсолида васф этиш бежиз эмас. Масалан, Навоийнинг лирик қаҳрамони – ошиқ ҳам “хўблар” – гўзалларни Аллоҳ қудратидан айри ҳолда тасаввур эта олмаслигини шундай эътироф этган:

Хўбларни кўрмаса сенсиз Навоий қилма айб

Ким, кўринмайдур кўзига кимса сендин айру хўб.²⁴⁴

Бунда инсон гўзаллигига Аллоҳ гўзаллигидан бир нишона сифатида қаралган, яъна ошқ назарида Аллоҳсиз инсон гўзал эмас. Аллоҳ сифатларини гўзаллар тимсолида васф этиш анъанаси Навоийдан олдин ҳам мавжуд бўлган. Мисол тариқасида Атоий ижодидан қўйидаги байтни келтириш мумкин:

Эйки хўблар кўзгусида ўзин изҳор айлаган,

Ҳам ўзи ул кўзгуга боқиб мени зор айлаган.²⁴⁵

²⁴² Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 2-жилд. 690-бет.

²⁴³ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик: 3-жилд. 92-бет.

²⁴⁴ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик: 3-жилд. 62-бет.

Ошиқ наздида ёр жамолидаги ҳар бир гўзалликлар Яратувчининг бениҳоят лутфидан нишона. Гўёки уларнинг ҳар бири юз мусҳафидаги бир оятдек кўринади:

Юзингда зарвароқ ҳар ёнги лутфи бениҳоятдур,
Жамолинг мусҳафида ҳар бири гўё бир оятдур. (171-бет)

Соч орасидан нур сочиб турган юз эса залолат шомиди тажаллий машъалидан ёришган шамъга қиёсланади:

Сочингда зарфишон чехранг залолат шомиди ҳар ён,
Тажаллий машъалидин ёруған шамъи ҳидоятдур.

Маълумки, тасаввуфда “юз” “...чин ҳақиқатга, таркибий бўлмаган, яхлит, мутлоқ руҳга, “зулф” – бўлса – ҳақиқий қимматга эга бўлмаган, хаёлот аралаш тажаллиёт (жилваланиш)ларга тўғри келади”.²⁴⁶ Ёки зулф баъзан асл моҳиятни – юзни яширувчи тўсиқ – моддий олам тимсоли сифатида талқин этилади. Мазкур байтда ҳам соч, яъни зулф “залолат шомиди” – йўлдан адашиш кечасига қиёсланган, юз эса “шамъи ҳидоят” – тўғри йўлга бошловчи шамъ сифатида талқин этилган.

Қуйидаги байтда зулф асл моҳият – юзга олиб боровчи восита сифатида тасвирланган:

Юзин истарсен, Навоий қочма зулфи фикридин
Ким, сен истар айшнинг уммиди бу қайғуда бор (171-бет).

Зулф моддий олам маъносини ҳам англантишини ҳисобга олсак, Аллоҳни танишга тўғридан тўғри эмас, балки моддий оламни мушоҳада этиш орқали борилади деган ғоя ўз аксини топган.

Ёки ёрнинг қоши меҳробга ўхшатилади: Ошиқ учун ёрнинг қошига эмас қиблага сажда қилиш меҳроб турганда бутга сажда қилиши билан баробар:

Бордурур меҳроб турғач бутқа қилгандек сужуд,
Сажда қилсам қиблага то қошларинг қаршуда бор (170-бет).

²⁴⁵ Атойи. Девон. – Тошкент: Фан, 2008. 20-бет.

²⁴⁶ Бертельс Е.Э. Юз ва зулф // Жаҳон адабиёти, 2005. 2-сон. 147-бет.

Қош гарчи тасаввуфий истилоҳ сифатида моддий олам билан ҳақиқий олам ўртасидаги чегара маъносини англатса-да, лекин бу ўринда ориф учун Илоҳ тажаллиётининг бир кўриниши сифатида тасвирланган. Қуйидаги байтда эса “...қайси тарафга юзингизни қаратсангиз, ўша тамонда Аллоҳнинг “юзи” мавжуддир” (“Бақара” сураси, 115-оят) деган оятнинг мазмунига яқинлик бор:

Сажда қилмоқ не тафовут Каъба ёҳуд бутқаким,

Қоши меҳроби, қаён қилсам сужуд, ўтрудадур (170-бет).

Шак-шубҳасиз, Каъба барча мусулмонлар учун саждагоҳ. Лекин бу ўринда ўз маъносида эмас, рамзий маънодагина қўлланган. Қалбида Ҳақ муҳаббати бўлмаган суратпарастлар учун Каъбага сажда қилиш нима-ю бутга топиниши нима. Ҳақиқий ошиқ – ориф учун ҳамма жойда Ҳақ тажаллийси намоён. Мавлоно Румийнинг “Ичиндаги ичиндадур” асарида ушу байт руҳига мос бир воқеа келтирилган: “Олимлар султони, оламнинг кутуби бўлган Мавлоно Баҳо-ул Ҳақ Ваъд Дин (Аллоҳ унинг улуғ руҳини муборак айласин) ҳақида шундай бир ҳикоя ривоят қилинади. Бир куни уни асҳоби истиғроқ ҳолда учратдилар. Намоз вақти яқинлашгани учун муридлардан баъзилари “Намоз вақти бўлди” деди. Мавлоно эътибор бермади. Муридлар намозга қўзғалдилар. Фақат улардан иккитаси шайхларига эргашиб, намозга турмадилар. Намоз қилаётганлардан Хожагий исмли бир мурид қалб кўзи орқали намоз ўқиётганларнинг орқалари билан, шайх ва икки муриднинг эса юзлари билан қиблага йўналиб ўтирганларини кўрди. Чунки шайх “мен” ва “биз” даъвосидан воз кечди ва унинг “мен”лиги фано топди. Борлиғидан ҳеч нима қолмади. “Ўлишдан аввал ўлингиз” (ҳадис) ҳикмати Аллоҳ нурида ҳалок бўлди. Энди унинг ўзи Аллоҳнинг нури бўлди. Ҳар ким орқасини Аллоҳ нурига ва юзини деворга ўгирса, у орқасини муҳаққақ қиблага ўгирган бўлади”.²⁴⁷ Маҳбубанинг юзида жамолиёти илоҳийни кўриш, юзни қиблага ёки Қуръонга, қошларини эса меҳробга ўхшатиш анъанаси Навоидан олдинги шоирлар ижодида ҳам бўлган.

²⁴⁷ Жалолиддин Румий. Ичиндаги ичиндадур. 22-бет.

Масалан, Навоий “Насойим ул-муҳаббат” асарида Саййид Насимийдан қуйидаги байтни келтиради:

Қибладур юзунг нигоро қошларинг меҳроблар,
Суратинг муҳаф вале холу хатинг эъроблар.²⁴⁸

Илоҳий жамол сиймосида акс этган киши тасаввуфда “мазҳар” деб номланган. “Мазҳар вужуди мутлоқнинг сифатлари ва беинтихо ҳуснининг кудратини намойиш этади, у миръот ёки ораз, илоҳий файз аёнлашган объект”.²⁴⁹ Мажнун учун Лайли, Фарҳод учун Ширин мазҳар вазифасини ўтаган. Навоий “Маҳбуб ул-қулуб” асарида ишқнинг уч хил даражаси ҳақида фикр юритар экан, ишқнинг иккинчи тури – хаввос (хослар) ишқи ҳақида шундай дейди: “Хаввос ишқидурким, хаввос ул ишққа мансубдурлар. Ул пок кўзни пок назар билан пок юзга солмоқдур ва пок кўнгул ул пок юз ошубидин кўзғолмоқ ва бу пок мазҳар воситаси билан ошиқи покбоз маҳбуби ҳақиқий жамолидин баҳра олмоқ”.²⁵⁰ Тасаввуфда бундай маслак “покбозлик” деб номланиб, “хоҳ зоҳирӣ, хоҳ ботинӣ амалда бўлсин нафс чиркинликларидан холи тарздаги таважжуҳ”²⁵¹ демакдир.

Масаланинг яна бир муҳим жиҳати юз орқали илоҳий жамол мушоҳада қилинган байтлар билан тасаввуфий маънолар ифода қилинган байтларни бир биридан фарқлай билиш керак. Масалан, юқоридаги байтларда юз орқали илоҳий гўзаллик васф этилган бўлса, қуйидаги байтларда эса юздаги оғиз, қош, кўз каби аъзолар воситасида маълум бир тасаввуфий маънолар акс эттирилган:

Оғиз бирла қаду қошу кўзунг зуҳдимға қўймаслар,

Нечук қилғай киши бир ишни, бўлғай бу қадар монӣ (241-бет).

Маълумки, оғиз илоҳий калом ва унинг чиқиш ўрни, қад деганда “пирнинг ҳайбати, илоҳийлик аломати бор одам”,²⁵² кўз деганда эса комил инсон назарда тутилган. Баъзи ўринларда “қуруқ зуҳд ва тақвога қарши куч-

²⁴⁸ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик: 17-жилд. 478-бет.

²⁴⁹ Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. Биринчи китоб. 210-бет.

²⁵⁰ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик: 14-жилд. 68-бет.

²⁵¹ Миръотул-ушшоқ / Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. С. 138.

²⁵² Комилов Н. Ўша китоб. 252-бет.

кувват баҳш этувчи имон-этикод тимсоли”²⁵³ сифатида ҳам тасвирланади. Буларнинг бари ошиқни зуҳд йўлидан қайтаради. Мазкур ўринда ҳам зуҳд ўз маъносида эмас, балки рамзий маънода қўлланган. Тасаввуф адабиётида зуҳд ва зоҳид тимсоллари орқали асл моҳиятни тушунмасдан куруқ ўкиб-ўрганиш, илоҳий маърифатдан беҳабарлик танқид қилинади. Шу орқали зуҳд ва зоҳидлик ишқ ва ошиқликка қарама қарши қўйилади.

Навоий лирикасида ориф ринд – майпараст тимсолида тасвирланган ўринларда ҳам маълум бир ирфоний ғоялар акс этган. Майпарастлик ирфоний истилоҳда “Солиқнинг хоҳ жамолий, хоҳ жалолий бўлсин, илоҳий тажаллий олдидаги истиғроқ ва ҳайратидир”²⁵⁴ деб таърифлангади. Навоий ўзининг бир байтида шундай дейди:

Гаразим бир неча кун шоҳиду майдур, йўқ эса,

Эй Навоий, бу фано дайрида не бор манга (35-бет).

Ушбу ўринда шоҳид – гўзал, дилбар севгили, маҳбуба, тасаввуфий маънода илоҳий мазҳар маъносини англатган, май орқали илоҳий маърифат, фано дайри дейилганда ўткинчи моддий олам назарда тутилган. Демак, бундан бу ўткинчи дунёда мақсадим фақатгина илоҳий маърифатдир, деган маъно келиб чиқади. Бу эса орифларнинг асосий маслағи ҳисобланган.

“Ғаройиб ус-сиғар” девонидаги таржиъбандда ҳам асосий фигура ринд образидирки, адабиётшунос А.Ҳайитметов ҳақли равишда уни “сўфиёна идеалларни ўзида ташиётган шартли традицион лирик қаҳрамон”²⁵⁵ деб атайди.

Мисол сифатида ушбу асарнинг X қисмини таҳлил қиламиз. Унинг илк байтида шундай дейилади:

Нечук май била бўлмасун улфатим

Ки, жон қасди айлар ғаму меҳнатим (521-бет).

Кейинги байтларда ушбу “ғаму меҳнат”нинг, май билан улфатликнинг сабаблари бирма-бир изоҳланади. Бу сабаблар қуйидагича:

²⁵³ Ҳаққул И. Борми шоир ёзмаган кўз мадҳига... // Фан ва турмуш, 2003. 1-3-сонлар. 47-бет.

²⁵⁴ Миръотул-ушшоқ / Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. С. 173.

²⁵⁵ Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Тошкент: Ўзфанакаднашр, 1961. 38 – 39-бетлар.

Назар айла бу коргаҳ вазъиға
Ки, ортар тамошасида ҳайратим.
Қуёш йўқки, бир зарра моҳиятин,
Топа олмади саъй ила фикратим.

Бу дунёнинг тузилишига назар қил, унга боққан сайин ҳайратим ортмоқда. Қуёш уёқда турсин, ҳатто бир зарранинг моҳиятини билишга ҳам фикрим ожизлик қилмоқда, дейди лирик қаҳрамон. Ўз умрининг моҳияти, бу дунёга қаердан келиб, қаерга кетиши, нима учун келиб яна нима учун кетишини сабабини қидириб ҳайрон:

Не келмак аён бўлди, не кетмагим,
Не мабдаъ яқин бўлди, не ражъатим.

Кейинги байтда бу мушкулумни на илм касби ҳал қилди, на тақвою тотим қўлимдан тутди, дея надомат қилади шоир:

Не касби улум этти ҳал мушкулум,
Не тутти илиг тақвию тоатим.

Бу каби руҳий ҳолатни рус адиби Л.Толстойда ҳам кузатиш мумкин. Адиб “Иқрорнома” асарида ўз руҳий ҳолатини қуйидагича тасвирлайди: “...мен мени қийнаган саволларга одамлар жамғарган билимларнинг ҳамма соҳаларидан жавоб излай бошладим. Изланишларим изтироблар ичида узоқ давом этди, мен шунчаки бекорчи қизиқишимни қондириш учун бўшашибгина излаганим йўқ балки ҳалок бўлиб бораётган одам нажот излаганидай, туну кун, тиш-тирноғим била тиришиб не-не азобларга дош бериб изладим, лекин ҳеч нарса тополмадим.

Мен ҳамма илмлардан жавоб изладим ва жавоб топаолмадимгина эмас, балки амин бўдимки менга ўхшаб илмдан жавоб излаган бошқа одамлар ҳам ҳеч нарса тополмаган эканлар”.²⁵⁶ Мазкур парча билан Навоий лирик қаҳрамони руҳий кечинмалари ўртасида маълум маънодага муштарак жиҳатлар бор десак, хато бўлмайди.

²⁵⁶ Толстой Л. Иқрорнома. – Тошкент: Маънавият, 2008. 35-бет.

Хуллас, илм ҳам тақвою тоат ҳам лирик қаҳрамонга фойда бермайди. Шундан сўнг мақсадини халқ орасидан излай бошлайди. Лекин бунда ҳам на ҳаким бу дардига чора қила олади, на шайх бу иллатни йўқотади:

Топай деб хабар ушбу мақсуддин,
Туташти бас қавм ила суҳбатим.
Не қилди бу дардим иложим ҳаким,
Не шайх айлади дафъ бу иллатим.

На бу уринишлардан бирор натижа чиқара олмаган, на бу фикрдан ҳам кеча олмаган шоир афсус билан дейди:

Менинг бошима бас қотик тушди иш,
Чу тоқ ўлди бу дард ила тоқатим.

Бу муаммоларнинг ечими охирига байтда шундай берилади:

Харобот аро кирдим ошуфтаҳол,
Май истарга илгимда синғон сафол.

Дардига илм билан ҳам, тақвою тоат билан илож тополмаган лирик қаҳрамон майни ягона чора деб билади. Чунки май бу асарда ноақлий илм – маърифат рамзи сифатида тасвирланган. Тақвою тоат, илм каби истилоҳлар эса дунёвий-ақлий илмлар, ҳаким ва шайх тимсоллари дунёвий-ақлий илм вакилларининг рамзидир. Булар орқали ўзлигини, моҳиятини англаб етолмай ягона чорани май, яъни маърифатда деб билган лирик қаҳрамон – ринд эса ориф тимсолидир.

Орифона руҳ ва кечинмаларни ўзида акс этган ижод намуналаридан яна бири “Ғаройиб ус-сиғар” девонидаги 133-ғазалдир:

Парим бўлса, учуб қочсам улустин то қанотим бор,
Қанотим куйса учмоқдин, югурсам то ҳаётим бор.

Ғазал қаҳрамонининг халқдан бу қадар озурда бўлишининг сабаби нима? Нега у улусдан қанот чиқариб учишга чоғланган? Гап шундаки, тасаввуф шайхлари халқни бандани ҳақдан тўсадиган парда деб ҳисоблашган. Масалан, Жунайд Бағдодий шундай дейди: “Қулларни (бандаларни) ҳақдан тўсадиган ҳижоб – парда учтадир: нафс, халқ, дунё”,

“Ҳар кимки дини (иймони) саломат, тани осуда ва кўнгли иноятли бўлмоғини истаса, у халқдан узлат айлсин”.²⁵⁷ Шу маънога далолат қилиб шоир бир ғазалида дейдики:

Санга мақсуд агар Ҳақдур, улустин кечки, бу йўлда

Топар мақсудин улким мосиводин ижтиноб айлаб.²⁵⁸

Халқдан узлат қилиш бемақсад бўлмайди, албатта. “Инсон хилват бир гўшага чекинарган, албатта, фикр, мушоҳада, ҳол ҳузурига эришишни кўзламоғи шарт, – деб ёзади адабиётшунос И.Ҳаққул. – Акс тарзда узлат халқдан ва ҳақдан ажралишдан бошқа маъно касб этмайди”.²⁵⁹

Демак, халқ бандани “ҳақдан тўсадиган парда”, халқдан узлат қилишдан мақсад эса фикр, мушоҳада, ҳол ҳузурига эришиш экан, орифнинг халқдан қочиши бекорга эмас. Кейинги байтда бу узлатдан кўзланган яна бир мақсад маълум бўлади:

Чиқиб бу дайрдин Исоға невичун ҳамнафас бўлмай,

Биҳамдуллоҳ, тажарруд бирла ҳимматдин қанотим бор.

Бунда лирик қаҳрамоннинг “дайр” (дунё)дан чекинишдан мақсади – Исоға ҳамнафас бўлиш. “Дайр” тасаввуфий истилоҳ сифатида “олами носут, жисмоний ва мавжуд олам”²⁶⁰ маъноларини англатади. Исо эса – маънавий-руҳий юксалиш рамзи. Бошқача қилиб айтганда “Тасаввуф шеърлятида Масих тимсоли руҳ ва кўнгил эркинлиги, маънавий бедорлик рамзи бўлиб келган”.²⁶¹ Исо даражасига юксалиш учун лирик қаҳрамонга “тажарруд” ва “ҳиммат” номли қанотлар ёрдам беради.

“Тажарруд” – четланиш, ҳамма нарсадан кечиш “ағёр ва мосиводан тамоман фориг бўлиб, ҳаққа таважжуҳ этиш”.²⁶² Фаридуддин Атторнинг “Мантиқ ут-тайр” асарида бу ҳақда шундай дейилади: “Мулк ва молдан юз ўгирмагунча, Аллоҳ марҳамати ва раҳматига мушарраф бўлиш ҳисси бир

²⁵⁷ Фаридиддин Аттор. Тазкират ул-авлиё. – Тошкент, 1997. 95 – 96-бетлар.

²⁵⁸ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 2-жилд. 190-бет.

²⁵⁹ Ҳаққул И. Тақдир ва тафаккур. – Тошкент: Шарқ, 2007. 181-бет.

²⁶⁰ Қаранг: Миръотул-ушшоқ / Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. С. 150; Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.1. С. 872.

²⁶¹ Қобилов У.У. Масих тимсолининг ўзбек мумтоз адабиётидаги бадиий талкини: Филол. фан. номз. дисс. – Самарқанд, 2001. 57-бет.

²⁶² Чори И. Тасаввуф луғати // Тафаккур, 1999. 2-сон. 93-бет.

нафас ҳам муяссар бўлмагай. Ҳамма нарсадан бир дамда юз ўгирсанггина мардлар каби халос бўласан ва олий мақсадга етасан”.²⁶³

Кўкка парвоз қилишга кўмак берадиган яна бир қанотнинг номи – “ҳиммат”. Атторнинг яна ўша асарида ҳиммат ҳақида шундай дейилади: “оли ҳиммат эгаси бўлмаган дил туганмас давлатга эришмагай. Ҳимматнинг нишонаси шу эдики, олий кадр подшоҳ подшоҳликка ўт қуйиб, подшоҳликни пастлик, фалокат манбаи деб билди ва юз минг хазинага тенг мол-мулк, тожу-тахтни арзимас деб ҳисоблаб, ундан буткул воз кечди ва дарвиш хирқасини кийди”.²⁶⁴ Исо а.с. ҳақидаги ривоятларда айтилишича, Исо алайҳиссалом осмонга кўтарилаётганида этагига илашган бир тўғноғич унинг кўтарилишига тўсқинлик қилган экан. Чунки тўғноғич дунё моли, ундан кечмай туриб мақсадга етиб бўлмайди.

Халойиқ суҳбатидин минг ғамим бордирки, муфт ўлғай,

Агар минг жон бериб билсамки, бир ғамдин нажотим бор.

Лирик қаҳрамоннинг халойиқ суҳбатидан ғам чекишининг сабаби шундаки, бу ўринда халойиқ дейилганда том маънодаги халқ тушунилмайди, балки бунда фикр-қарашлари тор авом кимсалар жамоаси назарда тутилган. “Бадан касал бўлганидек, жон ҳам касал бўлур. Жоннинг касал бўлгани аҳмоқларини кўп кўришдадир” дейди Жолинус ҳаким.

Кечиб кўздин ёзай бир хатки, даҳр аҳлиға кўз солмай,

Бу дамким кўз саводидин қаро кўздин давотим бор.

Адабиётшунос Н.Шукуровнинг фикрича, мазкур байтдан “Даҳр аҳлидан – одамлардан ўзимни олиб қочсаму кўзимни давот – сиёҳдон, қарачиғимни ранг қилиб, бу аҳволлар ҳақида бирор хат-асар ёзсам деб умид қиламан”²⁶⁵, деган мазмун келиб чиқади. Бу байтнинг ташқи маъноси холос. Кўздан кечишнинг яна бошқа маънолари ҳам мавжуд. Тасаввуфий қарашга кўра, Аллоҳни ташқи сезги аъзолари билан билиб бўлмайди. Хусусан, кўз билан ҳам кўриб бўлмайди. Аллоҳни фақат “қалб кўзи” – басират билангина

²⁶³ Фаридуддин Аттор. Мантиқ ут-тайр. – Тошкент: Ғ.Ғулом, 2006. 107-бет.

²⁶⁴ Ўша асар. 137-бет.

²⁶⁵ Шукуров Н. Сўз сеҳри, шеър меҳри. – Самарқанд: Зарафшон, 1992. 9-бет.

“кўриш”, ҳис қилиш мумкин. Бунда “зоҳир кўз” ҳеч қандай аҳамиятга эга бўлмайди. Мавлоно Румий ҳам “кўзни юмгил, кўзга айлансин кўнгил” деганида айнан шу нарсани назарда тутган. Демак, кўздан кечиш ҳам бекорга эмас экан.

Фаридуддин Атторнинг “Мантиқ ут-тайр”, Навоийнинг “Лисон ут-тайр” асарларида кушлар Қоф тоғида яшовчи Симургни кидириб Талаб, Ишк, Маърифат, Истиғно, Тавҳид, Ҳайрат, Фақру Фано номли етти водийни босиб ўтишади. Кўзлаган манзилларига етиб келишгунича йўл бошида сон-саноксиз бўлган кушлардан озгина ва мажолсиз гала қолади. Қолганлари эса манзилга ета олмай йўлда қолиб кетадилар. Дунёдан, халқдан безиб, Ҳаққа ташна бўлган лирик қаҳрамоннинг кўнгил куши эса ўша етти водийдан нари яна юз водийни босиб ўтишга чоғланади:

Тилар кўнглум куши анқодин ўтгай нори юз водий,

Мунингдек сайр этарга Қофдин ортуқ саботим бор.

Ғазал қуйидаги мақтаъ билан якунланади:

Навоий, билки шаҳ кўнгли манга қайд ўлмаса, биллаҳ

Агар кавнайнға хошок чоғлиғ илтифотим бор.

Бу ўринда “шоҳ” дейилганда Аллоҳ назарда тутилган, яъни Ҳақнинг чин ошиқлари – орифлар учун Ҳақдан ўзга нарсалар тупроқ билан тенг. Алишер Навоий “Муножот”ида шундай дейди: “Илоҳи, сенинг йўлунгда туфроғ етса, тўтиёдур ва кесак йўлиқса, кимёдур, ғайрингдин қизил олтун беқадру камбаҳодур”.²⁶⁶ Улар учун Ҳақ жамолисиз икки дунё ҳам баробар, уларга Аллоҳ назар солмаса, висолидан баҳраманд қилмаса дўзаху жаннат ҳам бир пул. Аллоҳ муҳаббати йўлида икки оламни ҳам хашакдек назарга илмаслик ҳақиқий орифлик нишониси ҳисобланган. Мақтаъда мана шу фикр ҳам ўз ифодасини топган.

Ушбу фасл юзасидан хулоса қилиб айтганда, Навоий ҳазрати Пайғамбар (с.а.в.) сиймосида ҳар жиҳатдан комил инсон тимсолини яратган. Ирфоний ғояларни бадиий талқин этиш учун эса, пайғамбар а.с.нинг

²⁶⁶ Алишер Навоий. Муножот. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991. 7-бет.

комиллик сифатларидан мактаб ва таҳсил кўрмасдан туриб ҳам Парвардигор томонидан илму ҳикмат ва мўъжизалар ато этилганлигини алоҳида ажратиб кўрсатган. Тасаввуф адабиётидаги илм ва маърифат ғоялари учун ҳам пайғамбарлар ҳаётининг айнан шу жиҳатлари асос бўлган. Навоий бу мавзунини асосан дostonларининг наът қисmlарида, лирик девонларининг эса наът характеридаги ва меърожнома мавзуларидаги ғазалларида баён қилган.

Навоий ўз ижодида Пайғамбар (с.а.в.) сиймосига ирфоний нуқтаи назардан ёндошар экан, «қалам» ва «хат»ни бадиий деталь даражасига, жонлантириш санъати орқали хатто образ даражасига ҳам кўтара олган. Пайғамбар а.с. тимсолида шоир аслида яратиш, кудрату ҳикматда ўхшаши йўқ Тангри таолонинг бетимсол илмини, санъатини васф қилган.

Ориф эса Навоийнинг ирфоний шеърлятида ва қарашларида Пайғамбар (с.а.в.)дан кейинги ўринда турувчи асосий тимсоллардан бўлиб, руҳан ва маънан юксак зот сифатида тасвирланади. У ошиқ тимсолида намоён бўлганда маъшуқа, ёр гўзаллиги орқали илоҳиёт тажаллисини, илоҳий гўзалликларни мушоҳада қилади. Майпараст – ринд тимсолида намоён бўлганида эса илоҳий маърифатни, ўзлигини май орқали топади. Шунингдек, Аллоҳ ишқи йўлида икки дунёга ҳам илтифот этмайдиган Ҳақнинг чин ошиғи сифатида намоён бўлади.

3.2. Ақл ва ишқ тимсолларининг бадий талқини

Ирфоний шеъриятда маърифат Ҳақни таниш илми ўлароқ унинг назарий ва амалий асослари бевосита таъриф тавсиф этилиши билан бирга мумтоз адабиётдаги анъанавий рамз ва тимсолларга тасаввуфий маъно бериш орқали ҳам бадийлаштирилади. “Бизнинг шеърларимизнинг ҳаммаси, хоҳ маҳбубга алоқадор ҳасби ҳол билан бошлансин, хоҳ бир мадҳия бўлсин ва хоҳ аёл жамоли сифатларидан баҳс этилсин, хоҳ ирмоқ, ер, ой, қуёш, юлдуз номлари ила тўла бўлсин, буларнинг замиридаги асосий моҳият маорифи илоҳийдир”,²⁶⁷ дейди Ибн Арабий. Навоийда ҳам ирфоний маънолар тасвирида рамзиётдан унумли фойдаланилган. Навоийда сўз жўнгина бирламчи маъно эмас, академик Ойбек таъкидлаганидек, юқори нарсаларга ишорат қилиши керак.²⁶⁸

Турли рамз ва тимсоллар, истилоҳлар бадий санъатлар қатори ақл ва ишқ тимсоллари ҳам Алишер Навоийнинг ирфоний шеъриятида муҳим ўринган эгадир. Мазкур тимсолларнинг ирфоний адабиётидаги маъноларни билган кишигина шоирнинг асл мақсади нима эканлигини англаб етади. “Ғаройиб ус-сиғар” девонидан олинган қуйдаги байт таҳлилида ҳам бунга амин бўлишимиз мумкин:

Истаб ул бутни хирад белида зуннорин кўрунг,

Бир калоба ип била Юсуф харидорин кўрунг.²⁶⁹

Байтдаги илк маънони англаб олиш учун баъзи тушунарсиш сўзлар ва изоҳталаб жумлалар маносига ойдинлик киритиб олмоқ лозим. Биринчи мисрадаги “бут” сўзи “санам”, “севгили”, “маъшуқа” каби маъноларни англатади; “хирад” – ақл, “зуннор” – насроний динидагилар белига боғлайдиган чилвир. Иккинчи мисрадаги “бир калоба ип”, “Юсуф харидори” жумлалари орқали талмеҳ санъати қўлланиб, диний ривоятда келтирилган Юсуф алайҳиссаломни бир калава ип билан сотиб олмоқчи бўлган кампирга

²⁶⁷ Ҳаққул И. Навоий шеъриятида фано талқинлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 2006. 1-сон. 3-бет.

²⁶⁸ Ойбек М.Т. Навоий ғазалёти // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари, 1961. 2-сон. 7-бет.

²⁶⁹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик: 3-жилд. 287-бет.

ишора қилинган. Шулар орқали байтдан “Арзимаган бир калава ип билан Юсуфни сотиб олмоқчи бўлган кампирдек хирад, яъни ақлнинг маҳбубани истаб белига боғлаган зуннорига қаранг!” деган маъно келиб чиқмоқда. Эътибор берилса, байтда ақлга нисбатан киноя қилиш ҳам сезилиб турибди. Бунинг сабабини билиш учун тасаввуфий адабиётда ақлга бўлган муносабат, унга берилган таърифларга назар солиш лозим.

Тасаввуф таълимотида ақл икки турга ажратилади: ақли кулл ва ақли жузъ. Аллоҳ энг аввало ақли куллни яратиб, у орқали бутун мажудотларни яратган экан. Шунинг учун бундай ақл Аллоҳга нисбат берилган. Инсон фаолияти ва яшаши учун зарур бўлган ақлга эса ақли жузъ – кичик ва мажозий ақл дейилган. Тасаввуф аҳлининг фикрига кўра, бундай ақл “...ҳақ ила ботилни бир-биридан беҳато фарқлайдиган нурдан махрум. У кашфиёт ва маърифатга кенг йўл оча олмайди. Шунинг учун ишқ ва жазба аҳли ундан бутунлай йироқлашашга даъват этган. Бу ақл яна шунинг учун инкор этилганки, у қиёссиз, далилсиз ва турланишсиз олға интилишга қодир эмас. Унга ҳамиша таянч ва восита керак. У инсонни даъво, ғараз ва худпарастлик майдонларига бошлайди. Ҳирс ва ҳар турли мантиқий воситалар ила одамни ҳақ йўлидан чалғитадиган бу ақлни Мавлоно Жалолиддин Румий “асабий ва жузъий ақл ” деб номлаган ва унинг меваси – ваҳм, шубҳа, калтабинлик, ҳасад дея уқтирганлар. У кишининг фикрича, “Бундай ақлга соҳиб бўлишдан кўра жоҳиллик афзалдир”.²⁷⁰ Мумтоз шеъриятда машуқа дейилганда Аллоҳ ҳам назарда тутилишини ҳисобга олсак, юқоридаги байтда Навоий ҳам хирад деганда айнан мана шу ақли жузъни назарда тутган. Чунки инсон ҳар қандай мантиқий далиллар ва унинг меваси бўлган ақл орқали Аллоҳни таний олмайди. Тасаввуф таълимоти ҳам “... илоҳий маърифатни эгаллаш, Аллоҳнинг сифат ва исмлари орқали Унинг зотини билиш ва танишни талаб қилар экан, буни ақл ва назарий –тафаккурий билимлар билан эмас, балки

²⁷⁰ Ҳаққул И. Ақли кулл тупроқни гавҳар этгуси // Тафаккур, 1997. 1-сон. 43-бет.

яширин бир ички туйғу, ботиний басират яъни муҳаббат воситасида амалга ошириш мумкин деб таълим беради”.²⁷¹

Навоийнинг фикрича, ақл – Аллоҳни таниш йўлида ортиқча юк. Шунинг учун ҳам унинг лирик қаҳрамони наинки ақлу ҳушдан, кўнгил ва жондан ҳам халос бўлиб енгил тортади:

Ақл итти, ҳуш кетти, кўнгул куйди, чиқди жон,
Шукр эт, Навоийёки, собукбормен яна.²⁷²

Фаридуддин Атторнинг фикрича, ишқ, яни илоҳий маърифат савдосида ақл устоз бўлмайди. Ақл гўёки тутун, ишқ эса олов. Олов ёнганда тутун йўқолганидек, ишқ келиши билан ақл ҳам қочади:

Ақл ишқ савдосида устоз эмас,
Ишқ ақлга улфату ҳамроз эмас.
Ишқ оловдир, ақлу ҳуш монанди дуд,
Ишқ келса, ақлу ҳуш қочмасму зуд?²⁷³

(Жамол Камол таржимаси)

Аттор ақлни тутунга ўхшатса, Навоий уни чумолига қийслайди. Яъни аждаҳолар маскани чумолига ин бўла олмаганидек, кўнгилда ҳам ишқ дарди қарор топгач, ақл чекинишга мажбур бўлади:

Ақл қочти кўнглум ичра сокин ўлғач дарди ишқ,
Мўр манзилгоҳи эрмас аждаҳолар маскани.²⁷⁴

Жалолиддин Румий бу борада яна ҳам кескин фикрларни билдиради. Румий илоҳий маърифатга эришиш йўлида илмий-мантикий далиллар ва ақлни энг катта ғов эканлигини таъкидлаб, илму заковатни йўлтўсар шайтон, файласуфлардан фарқли равишда Аллоҳни ақлу далилларсиз таниган аксарият жаннат аҳлини эса ижобий маънода аҳмоқлар дея таърифлайди:

Эй басо илму заковатларки, ул,
Ўйлаким бир йўлтўсар шайтон эрур.
Аҳли жаннат аксарий аҳмоқ бўлур,

²⁷¹ Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. 1-китоб. – Тошкент, 1996. 49-бет.

²⁷² Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик: 3-жилд. 424-бет.

²⁷³ Фаридуддин Аттор. Ҳикматлар ва ҳикоятлар. – Тошкент: Мухаррир, 2010. 64-бет.

²⁷⁴ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик: 3-жилд. 463-бет.

Фалсафийнинг шарридан фориғ улар.²⁷⁵

Шунинг учун ҳам Румий зийракликка берилавермасдан гўлу нодонлар билан ҳамнафас бўлишга чакиради. Бунда у гўлу нодонлар деб орифларни назарда тутди. Зийракликни эса хирс тузоғи деб ҳисоблайди, шу сабаб покбоз, яъни орифлар зийракликдан тийиладилар:

Этма зийраклик, синиклик зидди ул,
Гўлу нодонлар била сафбаста бўл.
Хирс тузоғидур у зийраклик, холос,
Истамас зийрак бўлишни покбоз.²⁷⁶

Демак, илоҳий маърифат борасида ақлнинг тутган ўрни ва имтиёзлари ҳақида маълум тасаввурга эга бўлдик. Мана энди илк бошда, зикр қилганимиз Навоий байтининг ички мазмунига йўл очилди, десак ҳам бўлади. Байтда шоир айтмоқчи бўлган фикр аслида мана бундай: Маълумки, тасаввуф адабиётида зуннор маҳбуби ҳақиқий, яъни Аллоҳ ҳизмати ва тоатига бел боғлаш, камарбаста бўлиш, баъзан “нафсни итоат эттириш, солиқнинг риёзат аҳлига хизмати”²⁷⁷ маъноларини ҳам англатади. Хирад – ақл ҳам маҳбубга етишиш учун унинг хизматига бел боғлаган. Лекин унинг бу уриниши Юсуфни бир калава ип билан сотиб оламан, деб ўйлаган кампирнинг ишидек бефойда ва ажабланарли. Шоирнинг ақлга кинояси ҳам айнан шунинг учун эди. Бу орқали Аллоҳни англашда ақлнинг имкониятлари кўнгилникига қараганда анча чегараланганлигига ишора қилинган. Чунки, “Аҳли ҳақиқат Ҳақ висолига восил бўлиш учун Илоҳ асрорига ошно булишга интиларкан, бунда ақлий билишдан кўра ирфоний-важдий идрокни устун кўрадилар”.²⁷⁸ Тасаввуф таълимотидаги энг муҳим илмий-маърифий ғоялардан бири бўлган бундай фикрни Навоий ўзининг биргина байтида юксак бадий маҳорат билан дарж этган.

Ушбу қарашларнинг яна бир ўзгачароқ бадий талқинини “Ғаройиб ус-сиғар” девонидаги қуйидаги қитъа мисолида ҳам кўришимиз мумкин:

²⁷⁵ Мавлоно Жалолиддин Румий. Маснавийи маънавий. 6-китоб. 212-бет.

²⁷⁶ Ўша китоб. Ўша бет.

²⁷⁷ Миръотул-ушшоқ / Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. С. 153.

²⁷⁸ Эшонкулов Ҳ. Алишер Навоий ғазалётидан ишқ мавзуи // Ўзбек тили ва адабиёти, 2004. 1-сон. 29-бет.

Ҳақ зотиға бировки, хирад бирла фикр этар,
Отин эл ичра оқилу фарзона айлабон.
Миқдорини тенгиз суйининг истар англамоқ,
Лекин ҳубоб жомини паймона айлабон.²⁷⁹

Юқорида таҳлил қилинган байтдан фарқли равишда мазкур китъада кишининг ақл воситасида Ҳақ зотини тафаккур қила олмаслиги очиқчасига таъкидланган. Шоир дейдики, “Одамлар ичида кимдир ўзини доно санаб Ҳақнинг зоти ҳақида ақл билан фикр юритар экан, бу ҳолат денгиз сувининг миқдорини ўлчада сув кўпигини ўлчов идиши қилиш билан баробар”. Тасаввуф манбаларида айтилишича, “Ақл ҳам маърифатнинг қуроли, албатта. Аммо маърифат йўлида ақлнинг манзили ҳайратда якун топади. Қолган йўл ишқ билан босиб ўтилади, аммо бу важд ва мукошафа билан бўлганлиги, сўз ва хабар унга йўл топмаганлиги боис бу ҳол баён қилишдан ташқаридадир”.²⁸⁰ Демак, ирфон йўли бу ишқ ва важд (ишқ ва иштиёқ ғалабаси натижасида беҳуш бўлиш, ўздан кетиш), мукошафа (қалбда илоҳий сирларнинг аён бўлиши) йўли экан, ақл бу йўлнинг фақат ҳайрат нуқтасига ета олади, деб қаралган.

Илоҳий маърифат куйланган асарларда ақлга қарама-қарши равишда ишқ ва май улуғланади. Машҳур мутасаввуф Айнулқуззот (1099 – 1132) нинг фикрича, “...инсоннинг моҳиятини ишқ ташкил этади, ишқ воситасидагина инсон камолотга эришади, ишқ дунёни ҳаракатлантириб туради”.²⁸¹ Нажмиддин Кубронинг фикрига кўра, “Муҳаббат маърифатнинг меваси. Чунки билмаган сева олмас. Унинг (Аллоҳнинг – Р.А.) бизга бўлган муҳаббати бизнинг унга бўлган муҳаббатимиздан муқаддам”.²⁸² Шунингдек, Нажмиддин Кубро ҳаққа етувчиларнинг уч гуруҳи ҳақида фикр юритиб, уларни шундай таърифлайди:

²⁷⁹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 1-жилд. 706-бет.

²⁸⁰ Зарринқўб А. Чустичў дар тасаввуфи Эрон. – Душанбе: Ирфон, 1992. С. 197.

²⁸¹ Ислон. Энциклопедия. – Тошкент: ЎЗМЭ, 2017. 42-бет.

²⁸² Шайх Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2004. 143-бет.

1.Тариқи ахёр: ибодат ва амали солиҳ соҳибларининг йўли. Бу йўлга кирувчи солиқлар рўза, намоз, Қуръон қироати, ҳаж қилиш ва шунга ўхшаш зоҳирӣ ибодатлар билан кўпроқ машғул бўладилар;

2.Тариқи аброр: мужоҳада ва риёзат соҳибларининг йўли. Бу йўл солиқлари эса гўзал феъл атворга эга бўлиш, кўнгилни тазкия, қалбни тасфия, яъни кўнгилни мусаффолаштириш ва ботинни обод қилиш, маъмур этишга ғайрат кўрсатувчи кишилардир.

3.Тариқи шуттор: бу ишқ, жазба ва муҳаббат соҳибларининг йўли. Ва у улуғ Мавлога сайру саёҳат қилувчиларнинг тариқидир. “Бу йўлга сулук қилганларнинг йўл бошидаёқ эришган мартабаси бошқаларнинг сулук ҳаётлари сўнгида эришган мартабасидан кўп карра юксакдир”²⁸³, - дейди Нажмиддин Кубро. Шунинг учун ҳам кўп ўринларда маърифат ва ишқ истилоҳлари битта мазмунни ифодалаш учун ишлатилади.

Ҳамд – ўхшаши ва тенги йўқ Ҳақ таолонинг сифатлари васф этилган шеър бўлиб, унда ижодкорнинг ирфоний фикрлари очиқ-равшан намоён бўлиб туради. «Ғаройиб ус-сиғар» девонидаги 4-ҳамд ғазалида ҳам Навоий Ҳақни танишда ақлнинг ўрни ҳақида шундай мулоҳаза юритади:

Эй ҳамд ўлуб маҳол фасоҳат билан сенга,
Андоқки, қурб тақову тоат билан сенга.
Топмоқ ажиб фикру таҳайюл била сени,
Етмак маҳол ақлу фаросат билан сенга.

Шоирнинг фикрича, Яратувчи сифатларини ҳар қанча фасоҳат – ифода санъати орқали баён қилишнинг имкони йўқ. Шунингдек, Уни топмоқликка фикру таҳайюл, ақлу фаросат орқали ҳам йўл йўқ. Бошқа бир ҳамд ғазалида эса Аллоҳни танишда ақлнинг имкониятларини ҳайрат билан чегаралайди:

Эй зотинга ҳар неча қилиб ақл тафаккур,
Ул фикрга бўлмаё самари ғайри таҳайюр.

Ҳар зарра таҳқиқида ақл ҳайратга тушса, юзта куёшни у қандай била олсин:

²⁸³ Ўша китоб. 46-бет.

Юз меҳрга нетсун чу эрур мужиби ҳайрат

Ҳар зарраки, таҳқиқида ақл этса тафаккур.

Зарра (атом) ҳақидаги бугунги кун олимлари ҳам ханузгача бир тўхтамга кела олганлари йўқлигини ҳисобга олсак, Навоий тафаккурининг вақт чегарасини билмаслиги яна бир бор ўз исботини топади.

Инсон том маънода ақл билангина бошқа мавжудотлардан афзал ҳисобланса-да, сўфийлар ақлга нисбатан тасаввуф нуқтаи назаридан ёндашганлар. Уларнинг фикрича, «...Ақл илоҳий бир нурдир. Улар (сўфийлар –Р. А.) икки турли ақл борлигини эътироф этганлар. 1. Ақли кулл – илоҳий, қудратли, мутлоқ ақл бўлиб, тангрининг фаол тажаллисидан иборат... 2. Ақли жуз – инсон ҳаёти, яшаш одоби, фаолиятига тегишли ақлдир. Ақли жуз иккига ажратилган. 1. Ақли маод – илҳом ва ирфон билан тарбияланган инсонни охиратдан огоҳ қиладиган ақл. 2. Ақли маош – мавжуд дунё ҳаётини тушунишга хизмат этадиган ақл. Ақли маод имон соҳибларига, «ақли маош» эса барча кишилар учун хос деб ҳисобланган».²⁸⁴

Демак, Навоий ирфоний қарашларидаги Ҳақни танишдан ожиз ақл бу – юқорида сўфийлар таърифини келтирган ақли жуз экан. Навоий шеъриятида, умуман, тасаввуфий адабиётда ақл ва ишқ бир-бирига қарама-қарши қўйилар экан, ақлнинг мана шундай хусусиятлари назарда тутилган. Ақлга зид равишда ишқ – маърифат, ирфон рамзи; ошиқлик эса – илоҳий маърифатга талабгорлик, ёки май – илоҳий маърифат; ринд, майпараст каби тимсоллар эса ирфон ва маърифат соҳиблари – орифлар ва авлиёлар рамзи; аҳли фалсафа – фақат зоҳирий илмлар билангина талашиб-тортишиб, илоҳий сирлардан беҳабар қолганлар; телбалар, беҳушлар жамоаси эса қалби илоҳий сирлар ва ирфон маҳзани бўлган орифлар рамзи сифатида тасвирланган. Ушбу ғоялардан хабардор ўқувчи Навоийнинг устози ва пири муршиди Абдурахмон Жомийнинг ушбу мисраларидан ажабланмайди:

Кеч ўшал ақлу хирадданким, тарийқи ишқ аро

²⁸⁴ Ҳаққул И. Тасаввуф ва шеърят. – Тошкент, 1991. 87-бет.

Оқил ўлмоқ жинниликдур, жиннилик – фарзоналик.

(Жамол Камол таржимаси)

Навоий ҳамдларида баён қилинган ушбу назарий мушоҳадалар девонлардаги махсус ғазалларда ёки айрим байтларда рамзийлик асосида бадиийлаштирилган. «Фавойид ул-кибар» девонидаги «хирад» радифли ғазални ҳам «ақл» ҳақидаги сўфиёна қарашларнинг бадиий талқини десак бўлади. Ғазал яхлит бир мавзуга бағишланган бўлиб, унда ақл ва унинг ишқ йўлидаги ҳолатлари хусусида фикр юритилган. У қуйидаги мактаъ билан бошланган:

Эй сочинг занжирида ошуфтаю шайдо хирад,

Ул савод ичра топиб сармояи савдо хирад.

Ушбу байтда илоҳий ҳусн аёнлашган гўзал сочига ошуфта бўлган ва бу ошуфталикдан савдойиликка йўлиққан ақл тимсоли тасвирланган. Соч ва зулф шеърятда тасаввуфий истилоҳ сифатида моддий олам ёки асл моҳият – юзни яшириб турувчи ҳижоб маъноларини ҳам англатган. Байтда мазкур маъно назарда тутилган бўлса, асл моҳият қолиб ташқи белгилар билангина оввора бўлиб қолган киши тасвирланган. Соч моддий олам рамзи эканлиги назарда тутилган бўлса, Ҳақни танишга фақатгина моддий олам воситасидагина етиш мумкин, деган мазмун-моҳият яширинган. Кейинги байт мазмуни ҳам шу фикрларнинг давомидек таассурот қолдиради:

Гар жунун дафъиғадур занжир, кўргил, ким қилур

Ул салосил қайдида девоналиғ пайдо хирад.

Бунда соч занжирга ўхшатилиб, қадимда ақлдан озган кишиларни занжирбанд қилиш орқали даволаш одатига ишора қилинган. Байтда эса бунинг акси ўлароқ занжирбанд ақлда девоналик сифати пайдо бўлган. Чунки у зоҳирий аломатларга ўралашиб қолиб, йўлдан адашган.

«Аҳли жунун» - тасаввуфий маънодаги шеърларда Ҳақ маърифатига восил кишилар рамзи сифатида тасвирланган. Ғазалнинг қуйидаги байтида ҳам жунун аҳлининг ишқ кўлида ожизу нотавон бўлсалар ҳам ақлдан беҳожатликлари тасвирланган:

Бўлди ишқ илгида андоқким, керак зору забун,
Айламак борди жунун аҳлиға истиғно хирад.

Хирад ҳам охир-оқибат лирик қаҳрамондек ишққа мағлуб бўлади,
лекин ҳеч бир шафқатли киши унга хираддек ғам емайди. Ишқ ичра жонидан
тўйган ақл ҳам энди лирик қаҳрамонни майга тарғиб қила бошлайди:

Ишқ аро жониға етгандин, даме истаб фароғ,
Бизга тарғиб айлар эмди соғари саҳбо хирад.

Байтнинг ботиний маъноси бундай: Илоҳий маърифат ва сирларни ақл
орқали тадқиқ этишдан ҳеч бир иш чиқара олмаган киши энди кўнгли маъно
ва сирлар хазинаси бўлган пири комилдан нажот кутади ва бу йўл талабида
бўлган кишини ҳам шунга тарғиб қилади.

Ишқ инсондан фаноликни – башарий сифатлардан, хусусан, нафс
чиркинликларидан қутулиб, раҳмоний сифатларга эга бўлишни талаб этади.
Кейинги байтда ҳам ишқнинг мана шундай талаби билан фано водийсига
кир, зеро, зийрак ва доно ақл унда масту ҳайронликда қолган, дея тарғиб
қилинади:

Кир фано водийси ичра ишқ райъи бирлаким,
Масту мабхут ўлди анда зийраку доно хирад.

Ғазал мақтаъси хулосавий мазмун касб этган. Модомики инсон ишқда
мақсадга етмоқчи экан, у девоналик йўлини тутмоғи керак. Бордию ҳамроҳи
ақл бўлса, мақсад йўли тўсилади:

Эй Навоий, ишқ аро ком истасанг, девона бўл,
Бу шарафни топмоғунг, ҳамроҳинг ўлса то хирад.

Ақл ва ишқ муносабатига махсус бағишланган ғазал «Бадоеъ ул-васат»
девонида ҳам учрайди. Жумладан, девондаги 121-ғазалда ҳам «хирад» сўзи
радиф вазифасини бажарган. Ғазал матлаъсида илоҳий жамол қаршисида
лолу ҳайрон, ишқнинг ғавғою тўполонлари остида эзилган ақлнинг аҳволи
шундай тасвирланган:

Эй жамолинг қошида лол хирад,
Ишқинг ошубиға помол хирад.

Тангри таолонинг кудрати комиласи, санъати моддий дунё кўринишида, хусусан, хусн тариқасида жилваланар экан, бунинг қаршисида ҳуш йўқолиб, ақл танг аҳволда қолади:

Андаким сен қилибон жилваи хусн,

Ҳуш ўлиб зойилу бадҳол хирад.

Машхур сўфий Мавлоно Жалолиддин Румий мажзуб дарвеш Шамс Табризий билан учрашгунига қадар толиби илмлар ва шогирдлари даврасида илму ҳикмат дурларини сочар эди. Шамс Табризий билан учрашувдан сўнг эса илмий баҳсу мунозаралар барҳам топади. Мавлоно Румий ҳаётидаги ушбу воқеа ва Навоийнинг қуйидаги байти мазмунида ҳам ўзаро уйғунлик мавжуд. Яъни, ақл, ишқ уни ўзгартиргунга қадар илм масалаларини ҳал этишда устоз эди, дейди шоир:

Ишқ масх айлади, гарчи бор эди

Илм ашколиға ҳаллол хирад.

Зоҳир уламолари сўфийларни ўз танлаган йўлларида қайтаришга ҳар қанча уринишмасин, тасаввуф аҳли ўзларининг ирфоний фикрларидан воз кечмаганлар. Навоий тасаввуф тарихидаги бундай ҳодисаларни шоир сифатида тасвирлар экан, зоҳир уламоларини «хирад», сўфийларни эса «ишқ аҳли» тимсолларида кўрсатган:

Чикмади туз йўлдин ишқ аҳли,

Нечаким айлади излол хирад.

Яратувчига олиб борадиган асосий восита ишқ экан, бу йўлда ақлга суянган одам мантиқу далиллар ўрмонида йўлини йўқотиши табиий. Шу сабаб шоир ақл келтирадиган турли-туман далолатларга қарши ишқ майидан ичиб, маст бўлишни тарғиб этади:

Ич майи ишқу Навоий, маст ўл,

Келтирур бўлса кўп ашкол хирад.

Ботиний маъносига кўра, бунда қўлланган «ишқ майи» ибораси илоҳий маърифат, маст бўлмоқлик – илоҳий лутфу иноятларни ақлан эмас, қалбан ҳис қилиш, маърифатдан қалбда ҳосил бўладиган фараҳ маъноларида келган.

Ақл намоён этадиган «ашкол» – шакллар эса асл моҳиятга тўсиқ бўлиб турган ҳижоб – ақлий далиллар рамзидир.

Ақл ва ишқ моҳиятан бир-бирига қарши қўйилган байтлар бошқа мавзудаги ғазаллар таркибида ҳам учрайди. Хусусан, бу мавзу қуйидаги байтда шундай намоён бўлади:

Ақл дер сол кўнглунгга зухду вараъ бунёдини,

Ишқ айтур йўқтурур бунёди ул бунёднинг.

Яъни, ақл зухд ва парҳезкорлик асосини кўнгилга солишни маслаҳат берса, ишқ бунинг асосиз, фойдаси йўқ иш эканлигига далолат қилмоқда. Ирфоний маънода зухд ва тақво моҳиятни англамай, қуруқ ўқиб-ўрганишни англатади. Гарчи ақл «аҳли хирад» учун устоз мақомида бўлса ҳам, ишқ сабоғида мактаб ўқувчисининг даражасида туради:

Ақлким, барча хирад аҳлига эрди устод,

Бўлди ишқ абжади таълимида тифли мактаб.

Ишқ йўлидаги ақлнинг ушбу ҳолатини тасаввуф илмининг билимдони Нажмиддин Комилов шундай тушунтирган: «Ақл инсонни улуғлайди, аммо у дунёвий ўлчов ва мантиқ билан, далил-исботлар билан чегараланади. Шулардан ташқарига чиққанда ақл ночор бўлиб қолади».²⁸⁵ Навоий ҳам ақл билан ишқ водийсини босиб ўтишни хатарли иш эканлигини таъкидлайди:

Ишқ водийсин хатардур ақл ила қатъ айламак,

Солик эрсанг ташла маълумингнию осуда бор.

Ушбу байт мазмунига далолат сифатида тасаввуф манбаларида шундай воқеа келтирилган: «Аҳмад Яссавий хонақоҳида юрган Айнуззамон Жамолиддин Гейли деган одам Нажмиддин Кубро овозасини эшитиб, Туркистондан Хоразмга йўл олади. Бир қанча китобларни ўзи билан олиб келган эди. Хоразмга яқинлашганда, кечаси туш кўради. Тушида Нажмиддин унга қараб дейди: «Эй Гейли, орқангдаги юкингни ташла!». Уйғонгандан кейин, фикр қилиб, бу гап китобларга ишора бўлса керак, деб китобларни Жайхун сувига улоқтиради. Гейли Нажмиддин билан келиб учрашган захоти

²⁸⁵ Комилов Н. Хизр чашмаси. – Тошкент, 2005. 246-бет.

Шайх унга қараб дейди: «Агар ул юкингни ташламаганингда, келишинг бефойда эди», чунки сўфий илми китобда эмас, балки қалбадир».²⁸⁶ Бу воқеа билан юқоридаги байт мазмунини ўзаро боғлаган фикр шуки, Аллоҳга етишишга жаҳд қилиб, тариқат йўлига қадам қўйган солиқ учун китобий илмлар ортиқча юк, холос.

Ҳақ тажаллигоҳи бўлмиш кўнгилга ишқ қарор топгач, бунда ақлга жой қолмайди. Навоий буни аждаҳони кўриб, бойўғлининг ўз масканини тарк этганига ўхшатган:

Бузуғ кўнгил аро чу ишқинг кирди – қочти хирад,
Бу аждаҳони кўруб, бум қўйди ўз ватанин.

Ишқнинг ҳам «бузуғ кўнгил»да қарор топиши бежиз эмас. Ушбу рамз орқали шоир маърифат дарду меҳнатлар воситасида мусаффолашган қалба зуҳур бўлишини таъкидлаган.

Илк шаклланиш босқичида ғазал, асосан, ишқий мавзу талқини учун хизмат қилган бўлса, вақт ўтиши билан унинг мавзу доираси кенгая борган. Сўз санъати тасаввуф ғояларидан озик ола бошлагач, илгарилари ҳам бадий ижодда фаол қўлланган бир қанча истилоҳлар ирфоний ғоялар ифодаси учун рамз ва тимсол вазифасини ўтай бошлаган. Хусусан, ғазал жанрида етакчилик қилган ишқ мавзуси ва ишқ истилоҳи хусусида ҳам шундай дейиш мумкин. Адабиётшунос С.Олимов тасаввуф ва сўз санъатидаги ишқ тушунчаси ҳақида шундай фикр билдиради: “...тасаввуф бутун олам ва оламлар диалектик ҳаракатини ишқ англами орқали тушунтирар ва бунда, худди сўз санъатида бўлгани каби, аксарият бадий ифода воситалари, хусусан, рамзийдан ҳадди аълосида фойдаланар эди”.²⁸⁷ Лирик меросининг салмоқли қисмини ғазал жанридаги асарлар ташкил этадиган Алишер Навоий шеърларини таҳлил қилганда ҳам мана шу жиҳатларни ҳисобга олмоқ лозим.

Навоийнинг “Фавойид ул-кибар” девонидаги 121-ғазал ҳам зоҳирий маъносига кўра ишқий мавзуда ёзилгандек таассурот қолдиради. Аслида эса,

²⁸⁶ Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент, 2009. 423-бет

²⁸⁷ Олим С. Нақшбанд ва Навоий. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. 200-бет

бу ирфоний ғоялардан баҳс юритувчи орифона рухдаги ғазалдир. Мумтоз шеърят тасаввуф ғоялари билан уйғунлаша бошлагач, унинг етакчи мавзуси ҳисобланган ишқ ғоясининг ҳам маъно-мундарижаси ўзгариб, моҳиятни англаш воситасида маърифатга толиблик каби маъноларни ўзида жамлаган истилоҳ даражасига кўтарилди.

Ғазал матлаъсида ишқ ўтида куйиб, ўзлигидан кечган ориф ва унга карама-қарши равишда “хирад” – ақл тимсоллари намоён бўлади:

Ишқ аро куймак ишим, қайда мену қайда хирад,

Бўйла ўт ичра кирарга хирад аҳлиға не ҳад.²⁸⁸

Мазкур байт мазмунига кўра, иши ишқда куйиш бўлган лирик қаҳрамон негадир негадир ўзини ақлдан устун қўймоқда. Байтнинг иккинчи мисрасида ишқ ўтида куйишга “хирад аҳли”нинг ҳадди сиғмайди, деган маъно ифодаланган. Хўш, ақлли одам ўзини ўтда куйдириши мумкинми? Бу ўринда маломат қилинаётган “хирад аҳли” тасаввуфда макталган олий ақл – “ақли кулл”га тескари “ақли жузъ” соҳиблари бўлган авом кишилардир. Чунки “Бу ақл (ақли жузъ – А.Р.) одамни моддий оламга боғлаб, парчинлаб ташлаши боис ўзининг тор, биқик чегарасидан нарини кўриш, шаҳодат дунёсидан йироқдаги ҳодиса ва ҳақиқатлар мушоҳадасига изн бермаган. Ва маърифат, ишқ кашф қилаган нарсаларни ёлғонга чиқариб, инкор қилган”.²⁸⁹ Ишқ эса ирфоний ғоялар ифодаси учун бир рамз. Адабиётшунос Н.Комиловнинг ёзишича, “Ишқ инсонни маърифатга олиб борадиган қудрат, инсонни моддий асосдан покловчи, холи этувчи муқаддас олов”.²⁹⁰ Ишқ олови ва унда куйиш ҳақиқатга толиб инсоннинг бу йўлда ўз нафсоний сифатларидан, ёмон хулқларидан ва Ҳақни танишда тўсиқ бўладиган ақлий далиллару баҳсу талошлардан қутулиш маъноларини ўзида мужассам этган.

Иккинча байтда мактаъдаги ҳолат талмеҳ санъати воситасида Мусо (а.с.) ва Тур тоғи воқеаси билан тасвирланган:

Ишқ ўти Тури тажаллиға чу солди партав,

²⁸⁸ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 4-жилд. 126-бет.

²⁸⁹ Ҳаққул И. Ижод иқлими. – Тошкент: Фан, 2009. 92-бет.

²⁹⁰ Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. 1-китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1996. 43-бет.

Хаски кул бўлди, бурунроқ йўқ эди ғайри харад.

Ҳазрати Мусо (а.с.) ўз кавмининг талаби билан Тур тоғида Аллоҳга муножот қилиб, ўзини намоён этишини сўраганида тоғ Аллоҳнинг кичик бир тажаллисига – кўринишига дош бера олмай парчаланиб кетган. Бу воқеа Қуръони каримдаги “Аъроф” сурасининг 143-оятида келтирилган. Мазкур сюжет “Қисаси Рабғузий”да шундай изоҳланади: “Мусо дийдор тилади, бермади. Ҳикмат на эрди?

Жавоб: аймишлар, ...Эй Мусо, нафсинг фоний, кўзунг фоний, дунё фоний. Фоний нафс бирла, фоний кўз бирла, фоний дунёда боқий Мавло дийдорини нетак кўрарсан?”.²⁹¹ Яъни инсон ўткинчи ва моддий дунёда яшаб турган ҳолатда бешта сезиш аъзоларидан бири бўлган кўз орқали Аллоҳни била олмайди. Бу ўринда фақат кўзга эмас, Ҳақни танишда ақлий билишнинг имконияти чегараланганлигига ҳам ишора бор. Бу фикр кейинги байтда “зуҳд хуффоши” рамзи воситасида шундай ифодаланган:

Зуҳд хуффоши оча олмаса кўз, кимга гунаҳ,

Ишқ хуршиди ёрутмиш чу азал то абад.

Ушбу байтдаги “зуҳд хуффоши” – зоҳирбинлик, асл моҳиятдан хабарсизлик рамзи. “Ишқ хуршиди” – зоти азалийнинг қудрати комиласи. Қуёш нуридан мавжудотлар зоҳир бўлганидек, азалдан то абадгача неки бор мана шу қудрат ила мавжудлик касб этиб туради. Кун ёруғлигида кўршапалак кўриш қобилиятини йўқотгани каби зоҳирбинлар учун ҳам асл моҳиятнинг юзи тўсилган, яъни улар борлиқдаги илоҳий ҳикматларни, сабабиятларни англашдан ожиздирлар.

Шоир наздида ақл ўз ҳолича Ҳақни таний олмайди. Гарчи ақл кўплаб мушкул масалаларни ечишда моҳир бўлса-да, Аллоҳни билиш маърифатида унинг бу истеъдоди иш бермайди. “Парвардигорни билишда ақлий усуллар натижа бермайди. Инсон рационал (ақлий) билишдан иррационал (ғайри ақлий) билишга ўтиб, ғайб олами билан қалб ва шуури боғланса, ғайбдан башорат бера бошласа, ўшанда у чин сўфий, комил инсон бўлиши

²⁹¹ Носирулдин Бурхонуддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. 2-китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1991. 8-бет.

мумкин”.²⁹² Шу сабаб ҳам шоир ишқни муаллимга, ақлни эса ишқ мактабининг фано дарсидан энди савод чиқараётган абжадхон ўқувчига ўхшатади:

Ишқ ул бир муаллимки, анинг мактабида
Ақл ўқуб тифл кеби лавҳу фанодин абжад.

Ишқнинг жон бағишловчи шабадаси қайси чаманга эсса ундаги ниҳоллар лола юзлик, гул ёноқлик касб этади. Ундаги гул япроқлари шавқ – муҳаббатдан пайдо бўлувчи оний ҳислар ҳадисига варақ, сумбулининг силсиласи ҳуш жунунининг ортишига мадад:

Ишқ жонбаҳш насими не чаманга эсиб,
Юз ниҳол анда бўлуб лолаузору гулҳад.
Ул чаман барги гули шавқ ҳадисига варақ,
Сумбули силсиласи ҳуш жунунига мадад.

Тасаввуф фалсафасига кўра, “Зот – борлиқнинг ички ўзгармас томони, моҳият. Сифат (кўплиги сифот) – борлиқнинг ташқи белгиси ва ўзгарувчан томони”.²⁹³ Орифлик йўли ҳам зотни унинг сифатлари орқали танишдир. Орифларнинг назари ҳар доим, ҳар нарсада асл манбанинг сабабиятини кўради. Жалолиддин Румий шундай дейи: “...Оллоҳнинг хос қуллари ва орифлар на охарни (ғайрни, бошқани – А.Р.), на охирни кўрарлар. Уларнинг назарлари аввалга тушади ва ҳар ишнинг аввалини биладилар”.²⁹⁴ Шоирнинг фикрича, кимки ҳақиқатбин – Ҳақни танувчи бўлса, юз туман сифатлар асли бир зотга мансублигини англайди, уларнинг барчасини битта санад – ҳужжат, далил орқали билади:

Бирдурур асли адад, кимки ҳақиқатбиндур,
Гар адад юз туман ўлса, тузатур бирга санад.

Мазкур байтдаги “санад” – ҳужжат сўзини осмоний китоблар ёки умуман, Қуръони карим маъносида ҳам тушуниш мумкин. Чунки ғазал мақтаъсида ийҳом ва иқтибос санъатлари орқали шунга ишора қилинган:

²⁹² Комилов Н. Хизр чашмаси. 246-бет.

²⁹³ Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979. 8-бет.

²⁹⁴ Жалолиддин Румий. Ичиндаги ичиндадур. 28-бет.

Эй Навоий, десанг ихлос ила бу сирни тилай

“Кулхуваллоху аҳад”, сўнградур “Аллоху самад”.

Бунда шоир Ҳақ таърифини билишни истаган кишига “Ихлос” сурасининг 1 – 2-оятларини жавоб сифатида баён қилган ва бу орқали Яратувчи учун шу таърифнинг ўзи кифоя қилади, демоқчи бўлади.

Хуллас, ғазал ишқий мавзудаги байтлар билан бошланиб, ақидавий маънодаги байтлар билан якунланган. Бу билан шоир юқоридаги байтлардан мақсад аслида охирги байт эканлигини таъкидламоқчи. Навоий ҳам ўз ғазалида тасаввуфий қарашга биноан Ҳақ ва инсон муносабатида ақлга нисбатан ишқнинг мавқеини юқори ўринга қўяди. Аллоҳни танишда, Унинг маърифатига эришишда ақлнинг имкониятлари чекланганлигини таъкидлайди. Мазкур хусусиятларига кўра ишқ ва ақл Навоий шеъриятида ирфоний ғоялар тарғиботи учун рамз вазифасини бажарган.

Шоир ғазалиётининг ирфоний-тасаввуфий моҳиятини ёритишда “ишқ”қа муқобил тарзда “май” тимсолининг ҳам ўрни сезиларлидир. Тасаввуфий шеъриятдаги зоҳиран қараганда ғайришаръий бўлиб кўринган лавҳа ва тасвирлар аслида сўфий шоирларнинг чуқур ирфоний маъноларини унга аҳл бўлмаганлардан тўсиш учун бир восита бўлган. “Улуғ алломалардан бири сўфийлардан биридан: “Зоҳиран ёқимсиз бўлган бундай лафзларни истилоҳ қилиб олишингизга сизларни нима ундаган?” деб сўради. Шунда у: “Ўз йўлимизга бўлган рашкимиз, токи уни яхши ўзлаштирмаган уни даъво қилмасин, унга аҳл бўлмаган унга кириб олмасин”, деди”.²⁹⁵

Адабиётшунос А.Мирзоев қайд этганидек, “...тасаввуфий ғазалларда лафз ва маъно муносабатида аксар вақтда аҳамият берилмайди. Шу сабаб юксак ирфоний-фалсафий ва ахлоқий ғоялар беўхшов иборалар қолипида ифодаланган кўплаб тасаввуфий ғазалларга дуч келамиз”.²⁹⁶

²⁹⁵ Ҳасанхон Яҳё Абдулмажид, Хусанхон Яҳё Абдулмажид. Навоийдан чу топқайлар навое. – Тошкент: Hilol-nashr, 2014. 51-бет.

²⁹⁶ Мирзоев А. Сездаҳ мақола. – Душанбе: Ирфон, 1977. С. 213.

Алишер Навоийнинг куйидаги байти ҳам ўзининг шеърларидаги зоҳиран номатлуб тасвирлардан ажабланган ўқувчига йўл кўрсатгандек таассурот қолдиради:

Эй Навоий, ишқ аро берабт агар сурсам ҳадис,
Анда мазмун бил ғараз мақсуд кўрма иртибот.²⁹⁷

Шоир айтадики, эй Навоий, агар ишқ тасвирланган шеърларимда маънан боғланмайдиган сўзларни ёзсам, унда фақат мазмунни ният қилганман деб тушун, боғланишни эмас, яъни бундай шеърларда лафз ўз маъносига боғланмайди.

Навоий шеърларидаги шу каби истилоҳлар, тасвирларнинг ўз маъносида ёки кўчма маънода эканлигини шоирнинг насрий асарларидан, дostonларидаги айрим боблардан, аксар ҳолларда лирик шеърларининг айрим байтларидаги шоирнинг ўз изоҳларидан ҳам аниқлаш мумкин. Шоир ғазалларидаги “даврон майи”га бағишланган қатор байтлар бунинг исботидир. Масалан, “Ғаройиб ус-сиғар”даги бир ғазалда даврон майининг ақлу динни талон-тарож қилиши, хуш борида уни тарк этиш лозимлиги уқдирилади:

Эй Навоий, ақлу дин яғмо қилур даврон майи,
Чиқ равон бу базмдин филжумла хушунг борида.

Ёки яна бир ғазалда майни “ўт”га қиёслар экан, бу ўт билан мияни қиздираверма, чунки бу ўт одамлар миясида хом савдодан бошқани пиширмайди, дейди:

Май ўти бирла димоғингни қизитмаким, бу ўт
Эл димоғида пиширмайдур бажуз савдойи хом.

“Ҳайрат ул-аброр” достонида эса дунёвий май “жаҳл майи” деб тилга олинади. Достоннинг “Жаҳл майининг дурдкашлари шаънидаким...” деб сарлавҳаланган 15-мақолотида сел худди уйни вайрон қилганидек, май ҳам

²⁹⁷ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик: 3-жилд. 231-бет.

танни хароб қилади, шу боис май жисм уйининг бало селидир, балки жон, балки иймоннинг ҳам офатидир, дейилади.²⁹⁸

Демак, Навоийнинг лирик асарларидаги май ва майхўрлик, риндона кайфиятга шоирнинг ижобий муносабати ирфоний фикрларининг бир рамзи эканлиги, дунёвий майга муносабати аслида муросасиз ва салбий эканлиги юқоридаги мисоллардан аён бўлади.

Навоий ижодида “май” ва унинг маънодошлари бўлган “бода”, “шароб”, “чоғир” сингарилар ирфоний истилоҳ сифатида “маърифат, пок ишқ тимсоли ва маъноларини англатган”.²⁹⁹ “Ирфон аҳли таъбирида дунёда ичиладан ичкилик суварий, маъно оламидаги ишқ, завқ, беҳушликка нисбатан қўлланган шароб номлари маънавий деб аталади”.³⁰⁰

Май ва ишқнинг илоҳий маърифат билан бир маънода қўлланишига эса уларнинг табиий хусусиятларидан келиб чиқиб ҳам ёндашмоқ лозим. Чунки сўфийлар илоҳий маърифат борасида ақлнинг ўрнини рад этсалар, май ва ишқ ҳам инсонни ақлу ҳушдан жудо қилади. Академик А.Рустамовнинг фикрича, “...ишқни май деб аталганда, биринчидан, мавзуга кўпчиликнинг диққати тортилган бўлади, иккинчидан, май билан ишқ орасидаги ташқи ўхшашлик билан ички зиддият лаззатталабларга равшан бўлиб, мутлоқ лаззат ҳақиқий ишқда эканлиги аён бўлади”.³⁰¹ Навоий ижодидаги май улуғланган шеърларнинг ҳам мазмун мундарижасини шу асосда белгиласак, мўлжални аниқ олган бўламиз.

Алишер Навоий ижодидаги шундай шеърлардан бири “Ғаройиб ус-сиғар” девонидаги биринчи ғазалдир. Навоий ўзининг “Бадоеъ ул-бидоя” ва “Ҳазойин ул-маоний” девонларини айнан шу ғазал билан бошлаган. Навоийнинг бу ғазалга нима сабабдан бу қадар эътибор билан қараганлигини академик Б.Валихўжаев шундай изоҳлаганлар: “...ғазалда инсон ва Аллоҳ таоло, инсон ва коинот, инсон ва комиллик, инсоннинг

²⁹⁸ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилддик: 6-жилд. 228-бет.

²⁹⁹ Алишер Навоий: қомусий луғат. 1-жилд. – Тошкент: Шарқ, 2016. 124-бет.

³⁰⁰ Рустамий А.Ҳазрат-и Навоийнинг маънавий ва суварий шароблари. – Тошкент: Navro'z nasryoti, 2013. 12-бет.

³⁰¹ Рустамий А. Адиблар одобидан адаблар. – Тошкент, 2003. 58-бет.

ўзлигини ҳамда олий ҳақиқатни таниши каби фалсафий масалалар тасаввуфий идрок ва талқинда берилган ...бу ғазалнинг асл моҳиятига етган киши “Хазойин ул-маоний”да баён этилган бадий тафаккур маҳсулини яхши англаб етади”.³⁰² Бу фикрларга биз ғазални таҳлил қилиш жараёнида амин бўламиз.

Ашрақат мин акси шамсил-каъси анворул-худо,

“Ёр аксин майда кўр” деб, жомдин чикди садо.³⁰³

Биринчи мисрадаги “каъс” сўзининг маъноси “коса” бўлиб, иккинчи мисрадаги “жом” сўзи тасаввуфий маънода инсон қалбини англатади. Чунки илоҳий маърифат ҳам қалбда ҳосил бўлади. Сўфийлар инсон қалбини “...маърифат ва ирфон маркази, кашф ва илҳом ойнаси, Ҳақ ва ҳақиқат сирларининг тажаллигоҳи, Аллоҳнинг тахти...”,³⁰⁴ дея таърифлаганлар. Косада қуёшнинг акс этиши ҳам ишқ ва маърифатни қалбда туғилишидир.

Бу ўринда маърифат майи деб талқин этилаётган майнинг дунёвий май билан бир нарса эмаслигини Навоийнинг қуйидаги байти орқали ҳам тушунишимиз мумкин:

Чоғирни оқил эсанг лаъл деб қизитма димоғ,

Ки, ўтни исламади гул дебон хирадманде (МАТ. 3-ж, 465-бет).

Яъни, бунда Навоий чоғир – май, ичкилик билан димоғингни қизитаверма, ақлли одам ҳеч қачон чўғни гул деб ҳидламайди, дея ўғит бермоқда.

Ғайр нақшидин кунгул жомида бўлса занги ғам,

Йўқтур, эй соқий, майи ваҳдат масаллик ғамзудо.

“Ғайр нақши” дейилганда Аллоҳ ёдидан ўзга нарсалар хаёли, ғами назарда тутилганки, булардан кўнглида занг пайдо бўлса, уни фақат ваҳдат майигина кетказа олади. Маҳмуд Асъад Жўшон шундай дейди: “Ваҳдат шароби нима? Аллоҳнинг бирлиги – ягоналиги фикридир! Аллоҳнинг борлигини – бирлигини англамоқ, эсламоқдир! Инсон, Аллоҳнинг

³⁰² Валихўжаев Б. Мумтоз сиймолар. I жилд. – Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашр., 2002. 99 – 100-бетлар.

³⁰³ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 1-жилд. 22-бет.

³⁰⁴ Чори И. Тасаввуф луғати // Тафаккур, 1999. 2-сон. 92-бет.

вахдониятини, вахдатини, бирлигини англаган вақтда ҳақиқий мўмин бўлган вақтда, Аллоҳни таниган вақтда сархуш бўлади!”.³⁰⁵ Бу фикрлар кейинги байтда изчил давом этади:

Эй, хуш ул майким, анга зарф ўлса бир синған сафол,

Жом ўлур гетинамо, Жамшид, ани ичган гадо.

Байтда талмеҳ санъати орқали афсонавий шоҳ Жамшид ва унинг ичидаги майи ҳеч тугамайдиган, дунёдаги воқеа-ҳодисаларни кузатиш мумкин бўлган сеҳрли жомига ишора қилинган. “Синған сафол” – шикаста кўнгил рамзи. Мусо алайҳиссалом: “Эй, бор худоё сани на ердин тиларман” дея муножот қилганида Ҳақ таоло: “Дили шикасталар қошидан топурсан”, дея марҳамат қилган экан.³⁰⁶ “Вахдат майи” шундай хусусиятга эга эканки, агар у синиқ бир идишга қуйилса, у идиш жаҳонни кўрсатувчи Жамшид жомига айланади. Удан май ичгувчи гадо бўлса ҳам уни шоҳ Жамшид мартабасига кўтаради. Яъни қайси синиқ кўнгилда Аллоҳ нури тажаллий этса, бу нур ундаги бутун ғам-андуҳларни, зангларни аритиб, уни бутун олам акс этадиган кўзгудек равшан қилади.

Дайр аро хуш аҳли расво бўлғали, эй муғбага,

Жоми май тутсанг мени девонадан қил ибтидо.

“Дайр” – мажусийлар (оташпараастлар) ибодатхонаси, бунинг ўрнига баъзан “майхона” сўзи ҳам қўлланади. Тасаввуфий маъноси солиқларга маърифат улашувчи пир ҳузури, “инсон олами, орифлар ва авлиёлар мажлиси”³⁰⁷, “Хуш аҳли” – илоҳий майдан сархуш бўлмаган хушёрлар, “расво бўлмоқ” – бу иборани академик А.Рустамов мазкур ғазал таҳлилида “Ишқ беҳушлигининг сиридан беҳабарларнинг таънасига қолмоқ”, деб изоҳлайди.³⁰⁸ “Муғбача” – оташхонада олов ёқувчи хизматкор бола, баъзан бунинг ўрнига “соқий” тимсоли қўлланади. Тасаввуфий маъноси илоҳий файз ва маърифат улашувчи пир. Байтда мана шу тимсолга мурожаат қилиниб, илоҳий ишқ майини улашиб беҳуш қилмоқчи бўлсанг, бу ишни мен

³⁰⁵ Жўшон М.А. Тасаввуф ва ғўзаллик. – Тошкент, 2004. 31-бет.

³⁰⁶ Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимйи саодат. – Тошкент, 2005. 322-бет

³⁰⁷ Алишер Навоий: комусий луғат. 1-жилд. 149-бет.

³⁰⁸ Рустамий А. Адиблар одобидан адаблар. 61-бет.

– Ҳақ муҳаббатига ташна девонадан бошла, дейилмоқда. “Ҳуш ақли”, “беҳушлик”, “беҳудлик” каби сўзларнинг маъноларини чуқурроқ англатмоқ учун қуйдаги байтларнинг ҳам маъносигаига диққат қилмоқ лозим:

Ҳушманд эл сори бу дайр ичра боқмас муғбача,

Бир кадаҳ лутф этса пири дайр этармен тарки ҳуш (МАТ. 3-ж, 220-бет).

Бунда ҳам маърифат ва ақл ўртасидаги зиддиятга ишора қилинган. Ақл воситасида маърифатга соҳиб бўлиш мумкин бўлмаганидек, “муғбача” ҳам “ҳушманд эл сори” назар солмайди. Бунда ҳушёрлика қарама-қарши тарзда “беҳудлик” улуғланиб, унга “ақл имтиёзларидан баланд руҳий қувват...”³⁰⁹ сифатида қаралган.

Токи ул майдин кўнгул жомиди бўлғач жилвагар,

Чехраи мақсуд, маҳв ўлғай ҳамул дам моадо.

Бу майдан (вахдат майдан) кўнгул жомиди “чехраи мақсуд”, яъни бутун оламнинг борлигига сабаб бўлувчи зоти азалий нури тажаллий қилса, бу нурда ундан бошқа барча нарсалар маҳв (йўқ) бўлиб кетади. Яъни Аллоҳ муҳаббати туфайли кимнинг кўнглида илоҳий нур жилваланса, унинг кўнглида бу нурдан бошқа нарса қолмайди, унинг ўзи ҳам шу нурга ғарқ бўлади, нурга айланади.

Ваҳдате бўлғай муяссар май била жом ичраким,

Жому май лафзин деган бир исм ила қилғай адо.

Май жомга қуйилгач, жом билан бирлик ҳосил қилади. Бу ўринда “жом” ни моддий олам сифатида, майни эса тажаллий нури сифатида талқин қилиш мумкин. Тажаллиёт нури моддий оламда зухур этади. Жом ва май лафзини бир исм сифатида эътироф этиш эса борлиқда Ҳақ тажаллисини идрок этишдир.

Байтнинг иккинчи мисрасини академик Б.Валихўжаев араб ёзувида “жом” ва “май” сўзлари бирлаштирилса, “Жомий” сўзи вужудга келади ва Навоий бу билан комил инсонлик фазилатларининг устози Абдурахмон

³⁰⁹ Ҳаққул И. Камол эт касбким... – Тошкент: Чўлпон, 1991. 10-бет.

Жомий сиймосида мужассам эканлигини уқтирмоқда, деб ҳам изоҳлаганлар.³¹⁰

Сен гумон қилгандин ўзга жому май мавжуд эрур,

Билмайин нафй этма бу майхона аҳлин, зоҳидо.

Май мажозий манода ифодаланганидек, бу ўринда зоҳид ҳам рамзий тимсол бўлиб, ўзнинг ҳақиқий маъносида қўлланмаган. Чунки Навоийнинг ўзи ҳам зоҳидона ҳаёт кечирган. Зоҳид тасаввуфий шериятда ўзининг тақвою тоатидан юқори кўтарила олмаган, илоҳий ишқ асрорининг фаҳмига бормай, бу ишқда юқори мартабага кўтарилганларни маломат қилувчи образ сифатида гавдаланади. “Зоҳид Навоийнинг лирик асарларида асосан ишқдан беҳабар, сохта тақво, парҳез ва ибодат билан ғурурланадиган, нарс ва воқеаларнинг моҳиятига эмас, зоҳирига қараб баҳо берадиган кишиларнинг тимсоли сифатида қўлланилган”.³¹¹ Бу ўринда ҳам ана шу зоҳидга мурожаат қилиниб, сен илоҳий ишқ майидан маст бўлганларни бекорга маломат қилма. Дунёда сенинг тасаввурингдаги майдан бошқа илоҳий бир май ҳам борки, бу сен ундан ўзингни сақлаган май эмас, дейилмоқда.

Ташналаб ўлма Навоий, чун азал соқийсидин,

“Ишрабу, ё айюҳал-атшон” келур ҳар дам нидо.

“Соқий адабий суннатга кўра мутлақ файз соҳиби, яъни Ҳақ таоло, Кавсар соқийси ва комил муршид маъноларида қўлланади”.³¹² Байтда “Азал соқийси”, яъни Аллоҳнинг ўзидан “ичинглар, эй ташналар” деган нидо келиб турганда сен унга фақат ташна бўлиб ўтирма, сен ҳам ҳақиқатга етишишга ҳаракат қил, шундагина ҳақиқат сенга юз кўрсатади, деган мазмун ўз ифодасини топган. Бунда илоҳий маърифатга, камолотга етишиш учун ҳар бир инсонда имконият мавжуд, фақат бу инсоннинг хоҳиш ва интилишига боғлиқ, деган маъно ҳам мужассам.

³¹⁰ Valixojayev B. Alisher Navoiy she'riyati. – Samarqand: SamDU nashri, 2001. 41-bet.

³¹¹ Алишер Навоий: комусий луғат. 1-жилд. – Тошкент: Шарк, 2016. 196-бет.

³¹² Рустамий А. Ҳазрат-и Навоийнинг маънавий ва суварий шароблари. 24-бет.

Алишер Навоий лирикасида май рамзининг ирфоний талқини яна кўйидагиларда кўринади: шоирнинг фикрича, бу олам – ғам денгизи, бу денгизга ғарқ бўлмасликни истасанг май хумининг гирдобидан қадах кемасини бир лаҳза ҳам олмагин, дейди:

Олма хум гирдобидин бир лаҳза соғар заврақин,

Баҳри ғамдин истасанг махлас бу даҳри дун аро.

Байтдаги “гирдоб”, “заврақ”, “баҳр” сўзлари асосида таносиб санъати кўлланиб, Ҳақни англаш, маърифат хум ичидаги жўшиб турган майга, маърифатга толиб солиқнинг қалби соғар – қадахга, турфа савдоларга тўла олам эса “баҳри ғам” – “ғам денгизи”га қиёс этилган. Байтнинг ички мазмуни бундай: “Дунё ғамларидан халос бўлишни истасанг, бир лаҳза бўлса-да Аллоҳни танимоқдан ғофил бўлма”. Чунки Аллоҳнинг биру борлигини, яхшилигу ёмонлик, қазою қадар фақат Ундан эканлигини ҳис этиб яшаш, тўғрироғи умрнинг ҳар нафасида иймон ҳаловатини тотиш инсон рухий бардамлигининг гаровидир. Шу сабаб нақшбандийлик тариқатининг шартларидан бири бўлган “...хуш дар дам – бир нафасдан иккинчи нафасга ўтиш ғофиллик юзасидан бўлмай, ҳузур юзасидан бўлсин ва олинаятган ҳар бир нафас Ҳақ субҳонаҳу ва таолодин холи ва ғофил бўлмасин”³¹³, дея таърифланади.

Дунё аҳлининг аксарияти унда абадий роҳат билан яшаб қолиш дардига мубтало. Бу йўлда одамзот ўзини турфа машаққатларга уради. Лекин буларнинг бари фоний – ўткинчи, боқий диёр, боқий саодат охират эканлигини, ягона боқий зот Аллоҳ эканлигини англаган орифларгина бу мубталоликдан мустаснодирлар. Шоирнинг ушбу байтидаги жаҳон аҳлининг мубталолиги деганда ҳам дунёга берилиб охиратни унутиш, Ҳақдан узоқлашиш назарда тутилган:

Жаҳон ишида боқиб халқ ибтилолариға,

Алардек истамасанг ўзни мубтало, қадах ич.

³¹³ Ҳожа Абдуллоҳиқ Гиждувоний. Васиятнома. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1993. 5-бет.

Бу мубталоликнинг ҳам давоси, албатта, май, яъни ваҳдат майидир. Аллоҳни таниш фақатгина масжидда ёки пирнинг мажлисида бўлмайди, албатта. Сўфийлар нафақат хилватда, балки кишилар орасида ҳам Ҳақ зикридан ғофил бўлмасликни уқдирадилар. Зеро, қалблар Ҳақнинг зикри билан ором топади. Шу боис шоир дейди:

Десанг халоу малода бўлай нашот била,

Агар мало, қадах ичгил, ва гар хало, қадах ич.

Тасаввуфий шеърятда ижобий тушунчаларнинг салбий ва аксинча, салбий тушунчаларнинг ижобий маъноларда қўлланиши Навоийнинг яна қуйидаги байтида кўриш мумкин:

Эй Навоий, неча оз-озгина май мадрасада,

Дайр аро кирки, ичар шайх тўла, шоб тўла.

Мадраса қадимда диний ва дунёвий илмлардан сабоқ бериладиган илм маскани, маърифат ўчоғи ҳисобласа-да, бу шеърда Ҳақдан узоқлаштирувчи жой сифатида, аксинча “дайр” – майхона эса ўзининг асл салбий маъносидан узоқлаштирилган. Байтнинг биринчи мазмуни бундай: “Эй Навоий, қачонгача мадрасада бекитиб оз-оз ичиб юрасан. Майхонага кир – ёшу қари бемалол тўлдириб-тўлдириб ичмоқда”. Бунинг ботиний маъносига назар ташлайдиган бўлсак, тамоман бошқа мазмунга дуч келамиз. “Дайр” – хос кишилар, орифлар, сўфийлар мажлиси, унда ирфоний мавзулардан бемалол сўз очиш, баҳс юритиш мумкин. Оломон ичида нозик маъноли сўзларни ошкор этиб бўлмайди. Бу байт воситасида шоир ўз шахсига хитобан, эй Навоий, қачонгача сени тушанмайдиган кишилар орасида ториқиб юрасан, хос кишилар мажлисига кирки, унда ўз фикрларингни эркин баён эта оласан, демоқда.

Хуллас, ушбу фасл юзасидан қуйидагича хулосалар билдириш мумкинки, ақл ўз даражасида Аллоҳни билишда ожиз. Гарчи зоҳирий маънода ақл инсон камолотининг бир воситаси бўлса-да, ботиний, яъни ирфоний нуқтаи назарга кўра илоҳий ишқ камолоти йўлида бир тўсиқ.

Навоий ғазалларида тасаввуфий қарашга биноан Ҳақ ва инсон муносабатида ақлга нисбатан ишқнинг мавқеи юқори ўринга қўйилади. Аллоҳни танишда, Унинг маърифатига эришишда ақлнинг имкониятлари чекланганлиги таъкидланади.

Шу билан бирга “ишқ” тимсолига муқобил тарзда “май”, “шароб”, “бода” сингари лафзлар ўзлари англатган салбий дунёвий маъноларидан кўчиб Аллоҳни таниш, Унга бўлган муҳаббат, иймон, маърифат каби ирфоний мазмун касб этган. Шоирнинг насрий ва эпик асарларидаги ислом дини ва шариатига бўлган ихлос ва эътиқоди, дунёвий маънодаги майга берган салбий баҳоси шоир улуғлаган май ва риндона кайфиятнинг бадиий асар тақозо этадиган бир рамзи эканлигини исботлайди.

Навоий майнинг кишини сархуш этиб ақлу хушдан жудо қилувчи табиий хусусиятини тасаввуфий маъноларга бузар экан, илоҳий маърифат борасида ақлнинг ўрнини, шунингдек, Ҳақни таниш асносида инсон қалбидаги кашф ва илҳом, истиғроқ, ҳайрат ва ишқ ғалабаси каби ҳолатларни назарда тутган.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, Алишер Навоий ижодини ўрганиш соҳасида илмда салмоқли тадқиқотлар яратилди. Бугунда шоирнинг деярли барча асарлари фанга маълум қилинган. Навоийшуносликнинг галдаги муҳим вазифалари эса шоир дунёқарашига, хусусан, унинг ирфоний ғояларига, уларнинг бадиий талқинларига холисона ёндашишдан иборатдир. Шу талаб ва эҳтиёждан келиб чиққан ҳолда мустақиллигимизнинг илк йилларидаёқ Навоий ва илоҳиёт, Навоий ва тасаввуф йўналишларида кўплаб ишлар амалга оширилган бўлса-да, бироқ уларнинг аксарида шоирни дунёвий заминдан бутунлай узилган сўфий шоир сифатида талқин этилди.

Илм ва маърифат ҳақидаги диний-тасаввуфий қарашлар ва уларнинг бадиий адабиётда, хусусан, Алишер Навоий ижодида тутган ўрни ҳақидаги ушбу тадқиқотимиз сўнгида қуйдагича илмий-назарий хулосалар чиқарилди:

1. Навоий ижодининг ирфоний масалаларига баҳо беришда Қуръон ва қуръоний мавзулар ҳамда пайғамбар (с.а.в.) ҳадислари муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Чунки илм мавзуси Қуръон ва ҳадиснинг асосий ғояларидан бири саналади. Ирфоний шеърятнинг асосий мавзулари ҳам Қуръон оятлари ҳамда ҳадислар таъсирида шаклланган ва ривожланган. Қолаверса, шарқ бадиият илмида оятлар асосида юзага келадиган шеърини санъатларнинг ҳам мавжудлиги мумтоз адабиётнинг Қуръони карим билан нақадар узвий боғлиқлигини кўрсатади. Қуръони каримнинг бетакрор сўз қудрати Алишер Навоийнинг ҳам эътирофига сазовор бўлган. Бу жиҳатлари билан Қуръон бадиий ижод учун ҳам буюк намуна бўлиб хизмат қилган ва шу орқали сўз санъатининг асосий вазифаси, моҳияти қандай бўлиши кераклигини белгилаб бериб, унинг мартабасини янада юқори поғонага кўтарган.

2. Инсонларга Ҳақни танитишда ақидавий илмларнинг ўрни катта бўлгани каби, Алишер Навоий Ҳақни қандай таниш мумкин, деган масалага ҳам исломий ақида нуқтаи назаридан ёндашади. Шундай экан, Навоий

асарларидаги Ҳақ ва инсон муносабати, Ҳақ маърифати масалаларини тўғри ёритишда ақидавий илмлар ҳам муҳим манбалардан бири саналади.

3. Навоий шеъриятида ҳам Қуръони карим ва тасаввуф манбаларида бўлгани сингари барча илмларнинг манбаи ва боши Яратувчига нисбат берилган. Навоийнинг илмнинг бу тури ҳақидаги қарашлари асосан унинг ҳамд, мавъиза, орифона ғазалларида ва бошқа ижод намуналарининг ҳамд мавзусидаги кириш қисмларида ўз ифодасини топган. Навоий лирикасида “илм” ирфоний нуқтаи назардан талқин этилар экан, мазкур концепция шоир тасаввуфий қарашларининг ғоявий асоси бўлган қуръоний мавзулар асосида, яъни Аллоҳнинг мислсиз қудрати, яратувчанлик санъати, ҳикмати инсон, коинот, табиат, борлиқ ва пайғамбарлар ҳаёти мисолида кўрсатилади. Булар орқали Аллоҳ ўн саккиз минг оламнинг ижодкори, яратувчиси Олим зот сифатида талқин этилган. Бу борада шоирга талмех, тамсил ва иқтибос санъатлари кўпроқ қўл келган.

4. Алишер Навоий ижодида маърифат ғоясининг бадиий талқини, асосан, лирик ғазалларида ва улар таркибидаги мавъиза характеридаги байтларда ирфоний кечинмалар, орифона мушоҳадалар орқали очиқ ифодасини топган. Навоий лирикасидаги ирфоний ғоялар талқинида инсон муаммоси ҳам асосий ўрин тутадик, бунда шоир қуръоний ва тасаввуфий мавзуларга ҳамоҳанг тарзда инсонни борлиқдаги тасодифий ва ожиз мавжудот эмас, балки моҳияти илоҳий бўлган борлиқдаги яна бир кичик борлиқдир, дея таърифлайди. У мана шу илоҳийлик моҳиятини тарбиялаб, камолга етказиб юксак мартабаларга етиши мумкин. Илм ва маърифат ҳақидаги бундай қарашлар инсонда руҳан ва маънан камолотга эришиш, юксалиш учун имкониятлар бисёр эканлигини кўрсатади.

5. Алишер Навоийнинг ирфоний мавудаги шеърларида “кўнгил” тимсоли етакчилик қилиб, унинг иймон, илм ва маърифат маркази сифатидаги талқинига урғу берилади. Шоир маърифий ғояларининг энг ёрқин талқинлари айнан кўнгилга хитоб тарзидаги шеърларида кўзга ташланади. Навоий ғазалларида инсон кўнглидаги Ҳаққа бўлган эътиқод,

ихлос ва маърифат ўрнини ўткинчи дунёга берилиш, тааллуқлик, кибр, манманлик эгаллаб олмаслиги учун соликка устоз – пирнинг ҳам раҳномолиги, тарбияси зарурлиги алоҳида таъкидланади.

6. Навоий ирфоний маъноларнинг ўта нозиклиги, уни кенг оммага ошкор этиб бўлмайди, деган тасаввуф намоёндаларининг фикрини шеъриятида “сир” истилоҳи орқали бадиийлаштирган. Шоир шеъриятида сирнинг инсоний муносабатлардаги ўрни ҳам тилга олинса-да, кўпроқ унинг ирфоний маъносига урғу берилган. Шунингдек, Навоий ирфоний ғояларини “дард”, “алам”, “ғам” каби истилоҳлар воситасида ҳам бадиийлаштиради. Шоир бу истилоҳларни илоҳий маърифат маскани бўлган кўнгилни поклаш воситаси сифатида талқин этган. Шу сабаб буларга нисбатан шорининг ижобий муносабати сезилиб туради.

7. Алишер Навоий лирикасида Пайғамбар (а.с.) тимсоли Улуғ Яратувчининг қудратини ўзижа мужассам этган ва “илми ладун” соҳиби сифатида намоён бўлади. Бундан сўнг шоир лирикасидаги иккичи ўринда ориф тимсоли туради. Алишер Навоий лирикасида ориф тимсоли ҳам шоир ирфоний қарашларининг бадиий талқини учун муҳим ўрин тутади. Навоий шеърларида ориф, асосан, ошиқ ва ринд тимсолларида намоён бўлган. Ошиқ тимсолида намоён бўлганида маъшуқа, ёр гўзаллиги орқали илоҳиёт тажаллийсини, илоҳий гўзалликни мушоҳада қилади. Ринд тимсолида намоён бўлганида эса ўзлигини асл моҳиятини май, яъни илоҳий маърифат орқали топган зот сифатида тасвирланган.

8. Навоийнинг “ақл”, “хирад”, “хуш”, “зуҳд”, “тақво” каби калималар қатнашган ғазал ва байтларида уларга нисбатан шоирнинг кинояси сезилиб туради. Навоий бу орқали инсоннинг мантикий далиллар ва унинг меваси бўлган ақл орқали илоҳий маърифатга эриша олмаслигини такидлайди.

9. Навоийнинг илоҳий маърифат куйланган ғазалларида ақлга қарама-қарши равишда ишқ ва май улуғланган. Бунда уларнинг табиий хусусиятлари ҳам ҳисобга олинган. Яъни ишқ ва май инсонни ақлу хушдан жудо қилади. Илоҳий маърифатга ҳам ақл-идрок воситасида эмас, важдий ва қалбий

мушоҳада орқали борилади деб ҳисобланган. Бу мавзудаги ғазалларда ишқ, май ва маърифат сўзлари бир маънодаги истилоҳлар сифатида талқин қилинган. Шоир лирикасидаги бу истилоҳларнинг маълум шарҳи унинг бошқа ғазалларида ёки байтларида, насрий асарларида, дostonларининг айрим бобларида кўзга ташланади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. СИЁСИЙ АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга мурожаати // Халқ сўзи, 2017 йил 23 декабрь.
2. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамыз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – 488 б.
3. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2018 йил, № 6 апрел № 15 (4465).

II. МАНБАЛАР

4. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-жомиъ ас-саҳиҳ. 4 китоб. К.1. – Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1991. – 560 б.
5. Абдурахмон Жомий. Гулшанингда сўлмасин гул. Сайланма. – Тошкент: Фан, 2008. – 328 б.
6. Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимиёи саодат. – Тошкент: Адолат, 2005. – 412 б.
7. Абу Ҳомид Ғаззолий. Мукошафат-ул қулуб. 1-қисм. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2004. – 316 б.
9. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 3-жилд. – Тошкент: Фан, 1988. – 616 б.
10. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 4-жилд. – Тошкент: Фан, 1989. – 560 б.
11. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 5-жилд. – Тошкент: Фан, 1990. – 544 б.
12. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 6-жилд. – Тошкент: Фан, 1990. – 568 б.
13. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 14-жилд. – Тошкент: Фан, 1998. – 304 б.

14. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 17-жилд. – Тошкент: Фан, 2001. – 520 б.
15. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 1-жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом, 2011. – 804 б.
16. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 2-жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом, 2011. – 772 б.
17. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 3-жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом, 2011. – 764 б.
18. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 4-жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом, 2011. – 840 б.
19. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 5-жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом, 2011. – 860 б.
20. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 6-жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом, 2011. – 808 б.
21. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 7-жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом, 2011. – 696 б.
22. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 8-жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом, 2011. – 712 б.
23. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 9-жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом, 2011. – 768 б.
24. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 10-жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом, 2011. – 692 б.
25. Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. – Самарқанд: Адабиёт ва санъат нашриёти Самарқанд бўлими, 1990. – 140 б.
26. Ал-фақиҳ Абу Лайс Самарқандий. Бўстонул орифийн. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2004. – 240 б.
27. Амир Алишер Фой. Девони форсӣ (Мунтахаб). – Душанбе: Ирфон, 1993. – 320 с.
28. Атойи. Девон. – Тошкент: Фан, 2008. – 320 б.

29. Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991. – 256 б.
30. Жалолиддин Румий. Ичиндаги ичиндадур (У.Абдулваҳҳоб таржимаси). – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003. – 200 б.
31. Жалолиддин Румий. Маснавий ҳикояларидан дарслар. 40 ҳикояга 40 шарҳ. 1-китоб. – Тошкент: Мухаррир, 2010. – 104 б.
32. Жалолиддин Румий. Маънавий маснавий. Куллийёт. Биринчи жилд. Иккинчи китоб (Асқар Маҳкам таржима ва шарҳи). – Тошкент: Янги аср авлоди, 2007. – 280 б.
33. Заҳируддин Муҳаммад Бобур. Мубайян ва насрий баёни. “Рисолаи Волидиййа” асари назмий таржимаси ва шарҳи. – Тошкент: Шарқ, 2014. – 448 б.
34. Имом Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Ғаззолий. Ихёу улумиддин. Илм китоби. 1-китоб. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2003. – 232 б.
35. Комил инсон ҳақида тўрт рисола (Форс-тожик тилидан Н.Комилов таржималари). – Тошкент: Маънавият, 1997. – 280 б.
36. Мавлоно Жалолиддин Румий. Маснавийи маънавий. 5-китоб (Жамол Камол таржимаси). – Тошкент – Техрон: Ал-ҳудо, 2004. – 400 б.
37. Мавлоно Жалолиддин Румий. Маснавийи маънавий. 6-китоб (Жамол Камол таржимаси). – Тошкент – Техрон: Ал-ҳудо, 2004. – 455 б.
38. Машраб. Девон. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2006. – 608 б.
39. Мир Алишер Навоий. Фоний гулшани. – Тошкент: Meriyyus, 2011. – 364 б.
40. Муборак мактублар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987. – 304 б.
41. Муҳаббат тароналари. – Тошкент: Шарқ 2005. – 432 б.
42. Муҳаммад пайғамбар қиссаси. Ҳадислар. Тошкент: Камалак, 1991. – 304 б.

43. Мухиддин Абу Мухаммад Абдулқодир Жийлоний. Раббонийликни англаш ва раҳмоний файзни қозониш. – Тошкент: Шарқ, 2015. – 368 б.
44. Носириддин Бурҳониддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. 1-китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1990. – 240 б.
45. Носириддин Бурҳониддин Рабғузий. Қиссаси Рабғузий. 2-китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1991. – 272 б.
46. Саъдий Шерозий. Гулистон. – Тошкент: Фан, 2005. – 316 б.
47. Султон Валад Жалолиддин Румий ўғли. Маърифатнома. 1-китоб. – Тошкент: Мухаррир, 2011. – 144 б.
48. Сўфи Оллоёр. Маслакул муттақин. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2007. – 415 б.
49. Сўфи Оллоёр. Саботул ожизийн. – Тошкент: Чўлпон, 1991. – 128 б.
50. Фаридуддин Аттор. Мантиқ ут-тайр. – Тошкент: Гафур Гулом, 2006. – 248 б.
51. Фаридиддин Аттор. Тазкират ул-авлиё. – Тошкент: ЎзМЭ, 1997. – 178 б.
52. Фаридуддин Аттор. Ҳикматлар ва ҳикоятлар. – Тошкент: Мухаррир, 2010. – 412 б.
53. Фахруддин Али Сафий. Рашаҳоту айнил-ҳаёт. – Тошкент: Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, 2004. – 536 б.
54. Фиш Р. Жалолиддин Румий. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1986. – 272 б.
55. Хожа Абдулҳолиқ Ғиждувоний. Васиятнома. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1993. – 16 б.
56. Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор. Табаррук рисоалар. – Тошкент: Адолат, 2004 – 386 б.
57. Шайх Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт (И.Ҳаққул ва А.Бектош таржимаси). – Тошкент: Моварауннаҳр, 2004. – 264 б.

58. Шайх Саййид Абдулқодир Гийлоний. Сиррул асрор. Мактубот (О.Жўрабоев таржимаси). – Тошкент: Мовароуннахр, 2005. – 288 б.

59. Шайх Фаридуддин Аттор Нишопурий. Панднома ва Булбулнома (Жамол Камол таржимаси). – Тошкент: Meriyus, 2011. – 144 б.

60. Шайх Фаридуддин Аттор Нишопурий. Уштурнома (Жамол Камол таржимаси). – Тошкент: Meriyus, 2012. – 192 б.

61. Қуръони карим: маъноларининг таржима ва тафсири / Таржима ва тафсир муаллифи: Шайх Абдулазиз Мансур. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2007. – 624 б.

62. Хусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати. – Тошкент: Халқ мероси, 1994. – 112 б.

III. ИЛМИЙ АДАБИЁТЛАР

63. Абул Муъин ан-Насафий. Ат-тамҳид ли қоваид ат-тавҳид. – Тошкент: Мовароуннахр, 2006. – 198 б.

64. Азизий. Фаридиддин Аттор. – Тошкент: Hilol-nashr, 2012. – 88 б.

65. Алишер Навоий: қомусий луғат. 1-жилд. – Тошкент: Шарқ, 2016. – 536 б.

66. Алишер Навоий: қомусий луғат. 2-жилд. – Тошкент: Шарқ, 2016. – 480 б.

67. Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиу-с-санойиъ. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981. – 400 б.

68. Бекова Н. Алишер Навоий шеъриятида ҳамд поэтикаси. – Тошкент: Фан, 2006. – 148 б.

69. Бертельс Е.Э. Избранные труды: Суфизм и суфийская литература. – Москва: Наука, 1965 – 524 с.

70. Бозорова Н. Навоий ғазалларида кўнгил образи. – Тошкент: Фан, 2009. – 144 б.

71. Valixojayev B. Alisher Navoiy she'riyati. – Samarqand: SamDU nashri, 2001. – 100 b.

72. Валихўжаев Б. Мумтоз сиймолар. I жилд. – Тошкент: А.Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 2002. – 304 б.
74. Жабборов Н. Маърифат надир? – Тошкент: Маънавият, 2010. – 112 б.
75. Жўзжоний А.Ш. Тасаввуф ва инсон. – Тошкент: Адолат, 2001. – 192 б.
76. Жўшон М.А. Тасаввуф ва гўзаллик. – Тошкент: Адолат, 2004. – 344 б.
77. Жўшон М.А. Юнус Эмро ва тасаввуф. Юнус Эмро. Шеърлар. – Тошкент: Фан, 2001. – 128 б.
78. Зарринкўб А. Жустижў дар тасаввуфи Эрон. – Душанбе: Ирфон, 1992. – 398 с.
79. Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби. – Тошкент: Ўзбекистон, 1970. – 495 б.
80. Ислом. Энциклопедия. – Тошкент: ЎзМЭ, 2017. – 672 б.
81. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983. – 168 б.
82. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: Ўзбекистон, 2014. – 320 б.
83. Кароматов Ҳ. Қуръон ва ўзбек адабиёти. – Тошкент: Фан, 1993. – 93 б.
84. Кароматов Ҳ. Хўрланган пайғамбарлар ғалабаси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1998. – 96 б.
85. Комилов Н. Хизр чашмаси. – Тошкент: Маънавият, 2005. – 320 б.
86. Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Мовароуннахр – Ўзбекистон, 2009. – 448 б.
87. Комилов Н. Маънолар оламига сафар. – Тошкент: Tamaddun, 2012. – 316 б.
88. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1965. – 660 б.
89. Мирзоев А. Сездаҳ мақола. – Душанбе: Ирфон, 1977. – 288 с.
90. Муҳаммад Анвар Бадахшоний. “Ақидатут-Таҳовия” шарҳининг талхийси. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф таржимаси. – Тошкент: Nilol-nashr, 2014. – 448 б.

91. Муҳаммад Нуруллоҳ Сайдо ал-Жазарий. Тасаввуф сирлари. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2000. – 100 б.
92. Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол. 29-Таборақ пораси. – Тошкент: Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармаси нашриёти, 1991. – 160 б.
93. Муҳиддинов М.Қ., Асроров А.А. Алишер Навоий “Ҳамса”сида маънавий пок инсон талқини. – Самарқанд: СамДУ нашри, 1991. – 48 б.
94. Муҳиддинов М. Комил инсон – адабиёт идеали. – Тошкент: Маънавият, 2005. – 208 б.
95. Навоийга армуғон. 3-китоб. – Тошкент: А.Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 2003. – 146 б.
96. Навоий асарлари луғати (тузувчилар: П.Шамсиев, С.Иброҳимов). – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – 784 б.
97. Навоий ва ижод сабоқлари. – Тошкент, Фан, 1981. – 159 б.
98. Ойбек. Навоий гулшани. – Тошкент: Бадиий адабиёт нашриёти, 1967. – 152 б.
99. Ойбек М.Т. Мукамал асарлар тўплами. 19 томлик. 13-том. – Тошкент: Фан, 1979. – 512 б.
100. Олим С. Ишқ, ошиқ ва маъшук. – Тошкент: Фан, 1992. – 80 б.
101. Олим С. Нақшбанд ва Навоий. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – 216 б.
102. Очилов Э. Бир ҳовуч дур. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – 240 б.
103. Рустамий А. Адиблар одобидан адаблар. – Тошкент: Маънавият, 2003. – 112 б.
104. Рустамий А. Ҳазрат-и Навоийнинг маънавий ва суварий шароблари. – Тошкент: Navro‘z nashryoti, 2013. – 52 б.
105. Рустамий А. Ҳазрат-и Навоийнинг маънавий олами. – Тошкент: Navro‘z nashryoti, 2013. – 248 б.
106. Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979. – 216 б.

107. Салоҳий Д. Навоий насрида тасаввуф. – Самарқанд: СамДУ нашри, 1995. – 38 б.
108. Салоҳий Д. “Бадоеъ ул-бидоя” малоҳати. – Тошкент: Фан, 2004. – 134 б.
109. Салоҳий Д. Навоийнинг шеърӣй услуби масалалари. – Тошкент: Фан, 2005. – 206 б.
110. Салоҳий Д. Тасаввуф ва бадий ижод. – Тошкент: Наврӯз, 2018. – 190 б.
111. Салоҳий Д. Хуррият ҳарорати. – Тошкент: Фан, 2007. – 112 б.
112. Сироҷиддинов Ш. Ўзбек мумтоз адабиётининг фалсафӣй сарчашмалари. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2011. – 200 б.
113. Соғунӣй А. Тарихи Муҳаммадий. – Тошкент: Шарк, 2007. – 672 б.
114. Султон И. Навоийнинг қалб дафтари. – Тошкент: Ғ.Ғулом, 2010. – 376 б.
115. Тасаввуф адабиёти лингвопоэтикаси (Мақолалар тўплами). – Тошкент: 2010. – 159 б.
116. Турар У. Тасаввуф тарихи (Н.Ҳасан таржимаси). – Тошкент: Истиқлол, 1999. – 180 б.
117. Фалсафа: қомусӣй луғат. – Тошкент: Шарк, 2004. – 496 б.
118. Фарҳанги забони тоҷикӣй. Жилд 1. – Москва: Советская энциклопедия, 1969. – 952 с.
119. Фарҳанги забони тоҷикӣй. Жилд 2. – Москва: Советская энциклопедия, 1969. – 952 с.
120. Фитрат А. Танланган асарлар: 6 жилдлик. Ж. V. – Тошкент: Маънавият, 2010. – 304 б.
121. Шайх ал-Колободӣй. Тасаввуф сарчашмаси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 2002. – 144 б.
122. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Тасаввуф ҳақида тасаввур. – Тошкент: Шарк, 2011. – 280 б.

123. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Сунний ақийдалар. – Тошкент: Шарқ, 2011. – 584 б.
124. Шиммел А. Жонон менинг жонимда. – Тошкент: Шарқ, 1999. – 176 б.
125. Шукуров Н. Сўз сеҳри, шеър меҳри. – Самарқанд: Зарафшон, 1992. – 216 б.
126. Эрали Б. Мажозий муҳаббат ҳақиқатлари. – Тошкент: Akademnashr, 2015. – 80 б.
127. Қобилов У. Илоҳият ва бадиият. – Тошкент: Нихол, 2008. – 144 б.
128. Ғаффорова З. Алишер Навоий ғазалларида комил инсон ғояси. – Тошкент: Turon zamin ziyo, 2016. – 40 б.
129. Ҳазраткулов М. Тасаввуф. – Душанбе: Маориф, 1988. – 128 с.
130. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Тошкент: Ўзфанакаднашр, 1961. – 295 б.
131. Ҳайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан. – Тошкент: Фан, 1970. – 331 б.
132. Ҳасанхон Яҳё Абдулмажид, Ҳусайнхон Яҳё Абдулмажид. Навоийдан чу топқайлар навое. – Тошкент: Nilol-nashr, 2014. – 240 б.
133. Ҳаққулов И. Ўзбек адабиётида рубоий. – Тошкент: Фан, 1981. – 100 б.
134. Ҳаққул И. Тақдир ва тафаккур. – Тошкент: Шарқ 2007. – 336 б.
135. Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. – Тошкент: Фан, 2007. – 224 б.
136. Ҳаққул И. Камол эт касбким... – Тошкент: Чўлпон, 1991. – 240 б.
137. Ҳаққул И. Тасаввуф ва шеърият. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991. – 184 б.
138. Ҳаққул И. Ижод иқлими. – Тошкент: Фан, 2009. – 388 б.
139. Ҳаққул И. Ғазал гулшани. – Тошкент: Фан, 1991. – 72 б.
140. Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият луғати. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2008. – 194 б.

IV. ДИССЕРТАЦИЯ ВА АВТОРЕФЕРАТЛАР

141. Абдукодиров А. Тасаввуф ва Алишер Навоий ижодиёти (Вахдат ул-вужуд проблемаси бўйича): Филол. фанлари докт. дисс. – Тошкент, 1998. – 295 б.

142. Давлатов О.Д. Алишер Навоий шеъроятида Қуръон оятлари ва ҳадисларнинг бадиий талқини: Филол. фанлари фалс. докт. дисс. автореферати. - Самарқанд, 2017. – 48 б.

143. Мамадалиева З.У. Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” достонидаги рамзий образлар тизими: Филол. фанлари номз. дисс. автореферати. – Тошкент, 2011. – 26 б.

144. Маматқулова Х. А. Навоийнинг “Лайли ва Мажнун”, Шекспирнинг “Ромео ва Жульетта” асарларининг қиёсий тадқиқи: Филол. фанлари номз. дисс. – Самарқанд, 2009. – 140 б.

145. Муллаҳўжаева К.Т. Алишер Навоий ғазалиётида тасаввуфий тимсол ва бадиий санъатлар уйғунлиги (“Бадоеъ ул-бидоя” девони асосида): Филол. фанлари номз. дисс. автореферати. – Тошкент, 2005. – 26 б.

146. Салахутдинова Д.И. “Бадоеъ ул-бидоя” девони ва бадиий санъаткорлик масалалари: Филол. фанлари номз. дисс. автореферати. – Самарқанд, 1993. – 24 б.

147. Халлиева Г.И. XX аср рус шарқшунослигида ўзбек мумтоз адабиёти тадқиқи: Филол. фанлари докт. дисс. автореферати. – Тошкент, 2016. – 76 б.

148. Эшонқулов Ҳ.П. Алишер Навоий шеъроятида самовий тимсоллар: Филол. фанлари номз. дисс. – Самарқанд, 1999. – 134 б.

149. Қобилов У.У. Масиҳ тимсолининг ўзбек мумтоз адабиётидаги бадиий талқини: Филол. фанлари номз. дисс. – Самарқанд, 2001. – 135 б.

150. Ҳаққулов И.Ч. Ўзбек тасаввуф адабиётининг шаклланиши ва тараққиёти: Филол. фанлари докт. дисс. – Тошкент, 1995. – 282 б.

V. МАҚОЛАЛАР

151. Абулхайров М. Комиллик сири // Тафаккур, 2009. 1-сон. – Б: 100 – 101.
152. Бертелсь Е.Э. Зулф ва юз // Жаҳон адабиёти, 2005, 2-сон. – Б: 143 – 154.
153. Даврон Х. Авлиёлар яратувчи шайх // Тафаккур, 1995. 3 – 4-сонлар. – Б: 63 – 66.
154. Жумаева С. Навоий ғазалларида вақт талқини // Ўзбек тили ва адабиёти, 2008. 3-сон. – Б: 47 – 49.
155. Маллаев Н. Ўзбек адабиётида ғазал ва унинг ривожига Навоийнинг роли ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари, 1961. 3-сон. – Б: 3 – 13.
156. Нажмиддин Кубро. Фақирлик ҳақида рисола // Тафаккур, 1995. 3 – 4-сонлар. – Б: 67 – 71.
157. Ойбек. Навоий ғазалиёти // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари, 1961. 2-сон. – Б: 3 – 12; 5-сон. – Б: 15 – 26.
158. Олим С. Аллома нигоҳи // Тафаккур, 2009. 1-сон. – Б: 109.
159. Очилов Э. Тасаввуф адабиётида рубоий // Ўзбек тили ва адабиёти, 2006. 1-сон. – Б: 14 – 23.
160. Рафиддинов С. Шариат, тариқат ва ҳақиқат // Нақшбандия, 2010. 1-сон. – Б: 14 – 17.
161. Рустамов А. Шоирнинг биринчи ғазали // Шарқ юлдузи, 1987. 2-сон. – Б: 176 – 179.
162. Салоҳий Д. “...Дардингга Навоий ҳолин остишҳод бил” // Шарқ юлдузи, 2011. 1-сон. – Б: 42 – 44.
163. Салоҳий Д. Наққошу нақшу нигор ҳикмати // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2011 йил 2 декабрь.
164. Тоҳиров С. Космогоник тасаввурларнинг бадиий талқинлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 2004. 1-сон. – Б: 39 – 43.
165. Усмон О. Бектошия // Мулоқот, 1997. 2-сон. – Б: 53 – 55.
166. Чори И. Тасаввуф луғати // Тафаккур, 1997. 1-сон. – Б: 92 – 94.

167. Чори И. Тасаввуф луғати // Тафаккур, 1998. 4-сон. – Б: 89 – 94.
168. Чори И. Тасаввуф луғати // Тафаккур, 1999. 3-сон. – Б: 90 – 94.
169. Чори И. Тасаввуф луғати // Тафаккур, 2000. 2-сон. – Б: 92 – 94.
170. Эшонкул Н. Сўзда зухур бўлган илоҳ гўзаллиги // Тафаккур, 2009. 2-сон. – Б: 72 – 73.
171. Эшонкулов Ҳ. Алишер Навоий шеъриятида ишқ мавзуи // Ўзбек тили ва адабиёти, 2004.1-сон. - Б: 28 – 31.
172. Қажумов А. Навоий ва нақшбандия таълимоти // Нақшбандия, 2010. 1-сон. – Б: 9 – 13.
173. Ҳаққул И., Очилов Э. Ўзбек мумтоз адабиёти ва тасаввуфни ўрганиш муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти, 2003. 2-сон. – Б: 57 – 70.
174. Ҳаққул И. Борми шоир ёзмаган кўз мадҳига... // Фан ва турмуш, 2003.1 – 3-сонлар. – Б: 47.
175. Ҳаққул И. Навоий шеъриятида фано талқинлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 2006. 1-сон. – Б: 3 – 9.
176. Ҳаққул И. Бадий матн ва таҳлил муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти, 2009. 1-сон. – Б: 3 – 8.
177. Ҳаққул И. Ақли кулл тупроқни гавҳар этгуси // Тафаккур, 1997. 1-сон. – Б: 42 – 45.
178. Ҳаққул И. Тасаввуф ва Огаҳий шеърияти // Ўзбек тили ва адабиёти, 2009. 6-сон. - Б: 3 – 8.
179. Ҳаққул И. Сабр – ирода иши // Тафаккур, 2009. 4-сон. – Б: 74 – 75.
180. Ҳаққул И. “Ғамдин айларлар эранлар шодлиғ...” // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2011 йил 18 ноябрь.

